

TC
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

HIRİSTİYAN GELENEĞİNDE KUTSAL METİNLERLE
İLGİLİ İHTİLAFLAR

Şükrü ERBAY

Danışman
Prof. Dr. Ali İhsan YİTİK

İZMİR - 2022

DOKTORA
TEZ ONAY SAYFASI

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum “Hristiyan Geleneğinde Kutsal Metinlerle İlgili İhtilaflar” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

...../...../2022

Şükrü ERBAY

İmza

ÖZET
Doktora Tezi
Hristiyan Geleneğinde Kutsal Metinlerle İlgili İhtilaflar
Şükrü ERBAY

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Felsefe ve Din Bilimleri Programı

Yeni Ahit çalışmalarında ilk üç İncil'e, yani Matta, Markos ve Luka'ya Sinoptik İnciller denir. Çünkü bu İnciller mukayeseli bir şekilde okunduğunda İsa'nın hayatı, mucizeleri ve sözleri benzer içerik, ifade ve sırayla nakledilmektedir. Bazen paralel pasajlardaki benzerlikler o kadar birbirine yakındır ki, aralarında muhtemel bir ilişki akıllara gelmektedir. Ancak bu metinler yine mukayese edildiğinde benzerliklerin olduğu kadar birçok farklılık ve çelişkinin bulunduğu görülmektedir. XVIII. yüzyılın sonundan günümüze araştırmacılar, modern bilimsel yöntemleri kullanarak Sinoptik İncillerdeki bu sorunu çözmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda Sinoptik İncillerdeki benzerliklerin ve farklılıkların sebebinin araştırılması ve aralarındaki olası edebi bir ilişkinin tartışılmasına sinoptik problem denir. Bu araştırmalarda Yuhanna İncili içerik, olay kurgusu ve teolojik bakış açısı yönünden Sinoptik İncillerden ayrıldığı için bu araştırmaların dışında tutulmuştur.

Bu çalışma, sinoptik problem tartışmaları çerçevesinde XVIII. asrın sonundan günümüze kadar gelmiş temel hipotezleri tanıtmak ve bu teorilerden iki kaynak hipotezi olarak isimlendirilen hâkim görüşü tahlil ve tenkit etmek amacındadır. Bu çerçevede çalışmanın birinci bölümünde Sinoptik İncillerin kaynağına dair tartışmaların tarihsel gelişimi ele alınmıştır. İkinci bölümde ise iki kaynak hipotezi incelenmiştir. İki kaynak hipotezi, yazılan ilk İncil'in Markos olduğu ve Matta ve Luka'nın Markos ile birlikte farazi Q kaynağını kullandığı varsayımına dayanmaktadır. Bu bağlamda teorisyenlerin Markos

İncil'inin neden ilk İncil olabileceği tezleri etüt edilmiş, ardından Q kaynağının neden yazılı kayıp bir metin olabileceği varsayımı tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sinoptik Problem, İki Kaynak Hipotezi, Markos İncili, Markos'un Önceliği, Q Hipotezi

ABSTRACT
Doctoral Thesis
Doctor of Philosophy (PhD)
Scriptural Controversies in the Christian Tradition
Şükrü ERBAY

Dokuz Eylül University
Graduate School of Social Sciences
Department of Philosophy and Religion Sciences
Philosophy and Religion Sciences Program

In the New Testament studies, the first three gospels, Matthew, Mark, and Luke, are called the Synoptic Gospels; because, when these Gospels are compared, it is easily seen that Jesus' life, miracles and sayings are conveyed in similar content, wording and order. Sometimes the similarities in parallel passages are so close that a possible relationship between each other is considered. However, there are many differences and contradictions between them as well. Since the end of 18th century, scholars have tried to solve this problem in the Synoptic Gospels by using modern scientific methods. In this context, synoptic problem might be defined as the study of the similarities and differences between them, and also a discussion of their possible literary relationship. The Gospel of John is excluded from these studies; because, it differs from the Synoptic Gospels in terms of content, order and theological point of view.

This study seeks to introduce the main hypotheses of synoptic problem that have come from the end of the 18th century and to evaluate the dominant view, named the two-source hypothesis among these theories. In this context, in the first part of the study, the historical development of the discussions on the source of the Synoptic Gospels is discussed. In the second part, the two-source hypotheses is examined. The two-source hypothesis is based on the assumption that the Gospel of Mark is written first and Matthew and Luke used Mark with a hypothetical source, named Q. In this context, first, the priority of Mark is

viewed and then the assumption that the source Q could be a lost written text, used by Matthew and Luke is discussed.

Keywords: Synoptic Problem, Two-Source Hypothesis, Gospel of Mark, Priority of Mark, Q Hypothesis.

HIRİSTİYAN GELENEĞİNDE KUTSAL METİNLERLE İLGİLİ İHTİLAFLAR

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	x
TABLolar LİSTESİ	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM SİNOPTİK İNCİLLERİN KAYNAĞINA DAİR TARTIŞMALARIN TARİHSEL GELİŞİMİ

1.1. ANTİK DÖNEMDE İNCİLLERİN KAYNAĞINA DAİR RİVAYETLER	24
1.1.1. Luka İncili'nin Önsözü (Luka 1:1-4)	26
1.1.2. Papias'ın Markos ve Matta Hakkındaki Rivayeti	30
1.1.3. Aziz Augustinus Hipotezi	40
1.2. ORTAÇAĞ ve REFORM DÖNEMİNDE SİNOPTİK İNCİLLERE YAKLAŞIMLAR	52
1.2.1. Ortaçağ'da Harmonik Çalışmalar	53
1.2.2. Reform Döneminde Sinoptik İncillere Yaklaşım	54
1.3. XVI-XVIII. YÜZYILLAR ARASI GREKÇE YENİ AHİT'E YÖNELİK METİN TENKİDİ ÇALIŞMALARI	58
1.4. XVIII. YÜZYIL SONRASI TARTIŞMALAR	65
1.4.1. Ortak Kaynak Hipotezleri	71
1.4.1.1. İlk-İncil (Ur-Gospel) Hipotezi	71

1.4.1.2. Fragment Hipotezi	76
1.4.1.3. Şifahi Rivayet Hipotezi	77
1.4.2. Edebi Bir İlişkinin Bulunduğunu Savunan Hipotezler	80
1.4.2.1. Griesbach Hipotezi	80
1.4.2.2. Farrer-Goulder Hipotezi	84
1.4.2.3. İki Kaynak Hipotezi	88

İKİNCİ BÖLÜM

İKİ KAYNAK HİPOTEZİ

2.1. MARKOS'UN ÖNCELİĞİ	95
2.1.1. İlk-Markos (Urmakus) Hipotezi	96
2.1.2. İçerikteki Benzerlikler ve Farklılıklar	100
2.1.3. Lafızlardaki Benzerlikler ve Farklılıklar	109
2.1.4. Sıralamadaki Benzerlikler ve Farklılıklar	112
2.1.5. Markos'un İptidai Üslubu	117
2.1.6. İsa ve Havarilere Yönelik Menfi Algının Değiştirilmesi	119
2.1.7. Küçük İtilaflar Meselesi	121
2.2. Q HİPOTEZİ	125
2.2.1. Yazılı bir Metin Olarak Q	125
2.2.1.1. Lafızlardaki Benzerlik ve Farklılıklar	128
2.2.1.2. Sıralamadaki Benzerlik ve Farklılıklar	134
2.2.1.3. Mükerrerler	137
SONUÇ	141
KAYNAKÇA	144

KISALTMALAR

Alm.	: Almanca
bkz.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
çoğ.	: Çoğul
Ed.	: Editör
İng.	: İngilizce
Krş.	: Karşılaştırınız
M.Ö.	: Milattan önce
Ö.	: Ölüm tarihi
s.	: Sayfa numarası
ss.	: Sayfadan sayfaya
trans.	:İngilizceye çeviren

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Lafızlardaki benzerlik ve farklılıklara örnek	109
Tablo 2: Sıralamada Matta, Markos ve Luka'nın uyumlu olduğu yerler	113
Tablo 3: Sıralamada Markos ve Luka'nın uyumlu olup Matta'da değişen sıra	114
Tablo 4: Sıralamada Markos ve Matta'nın uyumlu olup Luka'da değişen sıra	115
Tablo 5: Q kaynağında lafızlardaki benzerliklere örnek	129
Tablo 6: Q kaynağında lafızlardaki farklılıklara örnek	130
Tablo 7: Sıralamada Matta ve Luka'nın uyumlu olduğu yerler	134
Tablo 8: Matta'ya göre ikili rivayetlerin sıralaması	135

GİRİŞ

Hristiyanlık, yaklaşık iki bin senedir pek çok insanın iman ettiği büyük ve evrensel bir din olmasının yanı sıra pek çok araştırmacının hakkında çalışmalar yaptığı bilimsel bir alan olarak da dikkat çeker. Bu konuda yapılan araştırmalara bugünden geçmişe yönelik olarak bakıldığında, XVIII. yüzyılın öncesiyle bu yüzyılın sonrasını iki ayrı dönem olarak ele almak mümkündür. Zira gerek Hz. İsa'ya gerek İncillere gerekse de bir bütün olarak Hristiyanlık tarihine ve teolojisine dair araştırmalar, XVIII. yüzyıldan itibaren rasyonel bir zeminde ve bilimsel yöntemler esas alınmak suretiyle yapılmaktadır. Bu yönüyle bakıldığında bu araştırmalar, Aydınlanma sürecinin bir sonucu olarak görülebilir. Özellikle Hristiyan kutsal metinlerine yönelik bilimsel araştırmalar söz konusu dönemde Kitabı Mukaddes eleştirisi (İng. Biblical criticism) denilen bir disiplin altında yürütülmektedir. Bu kapsamda araştırmacılara çeşitli yargılara ulaşılabilmesi adına yardımcı olması umulan birçok bilimsel yöntem keşfedilmiş ve kutsal metinler bu yöntemler vasıtasıyla okunmaya başlanmıştır. Araştırmamızın daha sonraki sayfalarında zikredildiği üzere metin eleştirisi başta olmak üzere kaynak eleştirisi, form eleştirisi ve redaksiyon eleştirisi gibi tarihsel eleştiri yöntemleri burada örnek olarak zikredilebilir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan ve Yeni Ahit'in Grekçe metni üzerine ilmi çalışmalarıyla tanınan Alman bilim insanı J. J. Griesbach'tan itibaren, bu alandaki çalışmalar daha da yoğunlaşmıştır. Özellikle Sinoptik İnciller olarak tanımlanan ilk üç metin arasındaki üslup ve içerik yakınlığından hareketle uzmanların üzerinde çokça mesai harcadıkları bir araştırma konusu da *sinoptik problem* olmuştur. Sinoptik problem; çözümü için pek çok alternatif öneri üretilmiş oldukça karmaşık bir meseledir. Bugün Batı bilim dünyasında birçok yetkin uzman ilk üç İncil'in birbirleriyle ilişkilerinin mahiyetini çözümlemeye yönelik bu disiplin kapsamında çalışma ve araştırmalarını sürdürmektedir. Ülkemizde ise bu alan nispeten boş bırakılmıştır. Bütün bu olgulardan hareketle bu araştırmanın amacı sinoptik problemi tanımlamak, bu alanda ileri sürülmüş çözüm önerilerini kısaca zikretmek ve en nihayetinde sinoptik problem konusu bağlamında hemen tüm tarihsel süreç boyunca yapılan tartışmaları ve bu alan üzerine söylenenleri detaylı bir şekilde okurun takdirine sunmaktır. Dolayısıyla bu araştırma bir yandan bu alanda

akademik çalışmalar yapan araştırmacılar, diğeryandan da bu konuya meraklı entelektüel okuyuculara bilgiler ve fikirler vermek, böylece bu alana dikkat çekmek amacı taşımaktadır.

1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Araştırmamız, “Hıristiyan Geleneğinde Kutsal Metinlerle İlgili İhtilaflar” başlığını taşımakla birlikte burada daha ziyade sinoptik problem üzerinde durulmuştur. Bunun nedeni öncelikle konu ile ilgili daha ayrıntılı araştırma ve değeriendirmelere imkan vermektir. Ayrıca Hıristiyan kutsal literatürüyle ilgili tartışmalar hem antikçağlardan modern dönemlere kadar çok geniş bir alanı kapsar hem de edebiyat, arkeoloji, filoloji gibi çok farklı alanları ilgilendiren oldukça geniş bir konudur. Bundan dolayı araştırmamızı sinoptik problem ve bu konuyla ilgili modern tartışmalarla sınırladık.

Sinoptik problem, Matta, Markos ve Luka İncilleri arasında literal bir ilişki bulunduğuyve bu İncil yazarlarının birbirilerinin metinlerini kaynak olarak kullandıkları paradigmasını esas alan bir yaklaşımın ürünüdür. Bu yönüyle bakıldığında ilk İncil’in hangi İncil olduğuyhangi İncillerin hangi İncil metinlerini kaynak olarak kullandıkları gibi sorunsallar ön plana çıkmakta ve çözüm adına XVIII. yüzyılın sonundan günümüze farklı uzmanlarca çeşitli teoriler ileri sürülmektedir.¹

Bu araştırmalarda Matta, Markos ve Luka’daki koşut pasajlar paralel sütunlarda mukayeseli bir şekilde incelendiğiyiçin “bir arada, bir bütün olarak görülen” anlamında *sinopsis* (İng. synopsis) kelimesinden ilham alınarak bu üç İncil’e Sinoptik İnciller denilmektedir.² Bu bağlamda sinoptik problem

¹ Sinoptik problemin tanımı için bkz. Armin D. Baum, "Synoptic Problem", **Dictionary of Jesus and the Gospels**, Second Edition, (ed. Joel B. Green), InterVarsity Press, Downers Grove/IL, 2013, s. 911; Zafer Duygu, **İnciller Güvenilir Metinler midir?: Metodolojik ve Karşılaştırma Analizler**, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2020, ss. 229-232; Mark Goodacre, **The Synoptic Problem: A Way through the Maze**, T&T Clark International, London, 2001, ss. 16-19.

² Christopher M. Tuckett, "The Synoptic Problem," **The Anchor Bible Dictionary**, (ed. David N. Freedman), Vol. 6, Doubleday, New York, 1992, s. 263.

çalışmalarının çıkış noktası, Sinoptik İncil pasajlarının (*pericope*, çoğ. *pericopae*)³ mukayese edilerek etüt edilmesine dayanmaktadır.

Bu üç metin karşılaştırmalı olarak okunduğunda İsa'nın hayatı, mucizeleri, sözleri benzer içerik, anlatım biçimi ve sırayla aktarıldığı rahatlıkla görülür. Hatta bazı pasajlarda benzerlikler o kadar ilgi çekicidir ki, ister istemez İncil yazarları yazılı ortak bir kaynaktan veya birbirlerinden istifade etmiş gibi bir intiba oluşmaktadır. Örneğin Vaftizci Yahya'nın ortaya çıkması, beklenen Mesih'i müjdelemesi; İsa'nın vaftizi, şeytan tarafından denenmesi ve Celile'de tebliğine başlaması aynı sırayla ve benzer kelimelerle anlatılmaktadır. Ancak bu anlatımlarda detaya inildiğinde birçok farklılığın bulunduğu rahatlıkla görülmektedir. Mesela Vaftizci Yahya, beklenen Mesih'ten bahsetmeden önce halkı tövbeye çağırır. Bu pasaj sadece Matta ve Luka'da yer alır.⁴ Yine Vaftizci Yahya vaaz ederken sırasıyla halktan bazı kimseler, vergi görevlileri ve askerler Yahya'ya "Biz ne yapalım?" diye sorarlar. Yahya da her gruba farklı tavsiyelerde bulunur. Bu pasaj da sadece Luka'da geçmektedir.⁵ Madem bu İncil yazarları, geleneksel Hristiyan inancına göre Kutsal Ruh'un ilahi ilhamıyla eserlerini yazdılsa,⁶ bu farklılıkların sebebi nedir? Neden Vaftizci Yahya'nın bazı sözleri Markos'ta bulunmaz? Ayrıca İsa'nın doğumu,⁷ çocukluğu,⁸ ölümden dirilmesi⁹ gibi rivayetleri düşündüğümüzde anlatımlar arasındaki çelişki ve farklılıklar artmaktadır. Bu ve benzeri sorunların sebebini bulmak isteyen Batılı araştırmacılar, Sinoptik İncillerin kaynaklarını araştırmış, aralarında muhtemel bir ilişkinin olup olmayacağını tartışmışlardır.

Bu araştırma disiplinin merkezi ve kökeni Almanya coğrafyasıdır. XVIII. yüzyılın sonunda Johann J. Griesbach (ö. 1812), modern anlamda sinoptik problem araştırmalarına öncülük etmiştir. Griesbach, Matta'nın ilk yazılan İncil olduğu,

³ İncil araştırmalarında İsa'nın mucizeleri, hikâyeleri, meselleri, sözleri gibi bir dizi cümlelerden oluşan küçük parçalara *pericope* denilmektedir. Örneğin, Yahya'nın İsa'yı vaftiz etmesi (Matta 3:13-17; Markos 1:9-11; Luka 3:21-22), İsa'nın suda yürümesi (Matta 14:22-33; Markos 6:45-52) gibi parçalar birer *pericope* 'tur. Biz bu kısa parçalar için *pasaj* tabirini kullanmayı tercih ettik.

⁴ Krş. Matta 3:7-10; Luka 3:7-9.

⁵ Luka 3:10-14.

⁶ Başta İnciller olmak üzere Hristiyan kutsal metinlerinde ve geleneğinde vahiy anlayışı için bkz. Muhammet Tarakçı, "Hristiyanlık'ta Vahiy ve Peygamberlik," **Vahiy ve Peygamberlik**, Kuramer Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 77-175. İncillere giriş mahiyetinde bir çalışma için bkz. Ömer Faruk Harman, "İncil," **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 22, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2000, ss. 270-276.

⁷ Matta 1:18-25; Luka 2:1-7.

⁸ Matta 2:1-23; Luka 2:8-52.

⁹ Matta 28:1-10; Markos 16:1-8; Luka 24:1-12.

ardından Luka'nın geldiği, Markos'un ise Matta ile Luka'dan istifade ederek muhtasar bir anlatım kaleme aldığını öne sürmüştür. XIX. yüzyılın ilk yarısında akademik çevrelerde hakim olan bu paradigma Christian G. Wilke (ö. 1854) ve Christian H. Weisse (ö. 1866) gibi önde gelen Alman araştırmacıların çalışmalarıyla Markos İncili'nin önceliği şeklinde yeni ve genel kabul gören bir paradigmaya dönüşmüştür. Heinrich J. Holtzmann (ö. 1910), kendisinden önceki çalışmaları geliştirerek *iki kaynak hipotezinin* akademik camiada genel kabul kazanmasında önemli rol oynamıştır. Bu hipoteze göre Markos yazılan ilk İncil'dir. Matta ve Luka birbirinden bağımsız bir şekilde Markos'u temel kaynak olarak kullanmışlardır. Ayrıca Matta ve Luka'da yer alan ama Markos'ta bulunmayan birtakım rivayetler kullanılan ikinci bir kaynağı işaret etmektedir. Teorisyenler bu kaynağa Almanca kaynak anlamında *quelle* kelimesinden hareketle Q ismini vermişlerdir. Uzmanlar, bazı bilimsel yöntemler kullanılarak kayıp olduğu düşünülen bu kaynağı tekrar oluşturmaya çalışmışlardır. Özetle Matta ve Luka'nın anonim yazarları İncillerini kaleme alırken Markos ile birlikte günümüzde kayıp olan farazi Q kaynağını kullanmışlardır.

Bizim bu araştırmamızda amacımız sinoptik probleme dair modern dönemde uzmanların öne sürdüğü önemli hipotezleri ele almak, ardından akademik camiada en çok taraftara sahip olan iki kaynak hipotezini ve bu hipotezle ilgili öne sürülen delilleri tahlil ve tenkit etmektir.

2. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırları

Bu araştırmamız, her akademik çalışma gibi, belirli bir kapsam ve belirli sınırlılıklar dâhilinde kaleme alınmıştır. Öncelikle Yuhanna İncili'nin kaynakları, Sinoptik İncillerle ilişkisi gibi meseleler aşağıda kısaca ele alınacağı üzere araştırmamıza dâhil değildir. Ayrıca araştırmamızın sınırlarını coğrafi, kronolojik ve dini sınırlar olarak alt başlıklara ayırmak mümkündür.

Yuhanna İncili sinoptik kavramının dışında kalmaktadır. Çünkü Yuhanna, Sinoptik İncillerle mukayese edildiğinde İsa'nın hayatı ve tebliği farklı bir içerik, anlatım biçimi, kurgu sırası ve teoloji ile nakledilmektedir. Örneğin, Yuhanna'da İsa'nın doğumu, şeceresi, Şeytan tarafından denenmesi, Vaftizci Yahya tarafından

vaftiz edilmesi,¹⁰ şekil değiştirmesi (transfiguration) ve cin çıkarma hikâyeleri yer almaz. Yuhanna'da geçen İsa'nın Kana'daki düğünde suyu şaraba çevirmesi, Lazarus'u ölümden diriltmesi, Nikodemus ve Samiriyeli kadınla konuşması gibi parçalar Sinoptik İncillerde yoktur. Sinoptik İncillerde İsa Kudüs'e bir kere gitmiş ve yakalanmadan önce tapınakta satıcıları kovmuştur. Yuhanna'da ise İsa birçok defa Kudüs'e gider ve misyonunun başında tapındaki satıcıların tezgahlarını dağıtır. İsa, Sinoptik İncillerde mesellerle konuşur. Yuhanna'da ise İsa'nın uzun konuşmaları vardır. Bu konuşmalarda İsa, Tanrısal yönünü vurgulayan söylemlerde bulunur. Örneğin, İsa "yaşam ekmeği,"¹¹ "gökten inmiş ekmecek,"¹² "dünyanın ışığı,"¹³ "yol, gerçek ve yaşam"¹⁴ gibi benzetmelerle kendi manevi yönünü tanıtmaktadır.

Sinoptik İncillerle Yuhanna arasındaki içerik ve teolojik farklılıklar bu İncil'in gerçekte havari Yuhanna tarafından yazılmasının tarihsel açıdan mümkün olmadığı şüphesini doğurmuştur. XIX. yüzyılda araştırmacılar Yuhanna'nın daha sonra gelişen bir teolojinin ürünü olduğunu düşünmeye başlamışlardır. Bundan dolayı araştırmacılara göre İsa'nın gerçek hayat hikâyesi Sinoptik İncillerde aranması gerekmektedir.¹⁵ Ancak XX. yüzyılda bazı araştırmacılar, Yuhanna İncili'nde Sinoptik İncillerde bulunmayan birtakım tarihi bilgilerin bulunabileceğini düşünmüşlerdir.¹⁶ Örneğin İsa, bir gün Yahudi âlimlerle tartışırken din adamları İsa'ya "Biz zinadan doğmadık." derler.¹⁷ Aslında Yahudiler böylece İsa'ya "veled-i zina (πορνεία)" diyerek hakaret etmektedir. Doğrusu bu cümle İsa'nın annesi Meryem'in zina ile suçlanması ve İsa'nın babasız doğumuyla ilgili muhalifler arasında dönüp dolaşan dedikodu ve iftiralara örnek teşkil eden en eski rivayetlerden biri olabilir. Özetle Yuhanna İncili zikredilen hususlardan dolayı Sinoptik İncillerle

¹⁰ Yuhanna'da İsa'nın vaftizi Yahya'nın ağzından dolayı olarak anlatılır. Bkz. Yuhanna 1:29-34 krş. Matta 3:13-17; Markos 1:9-11; Luka 3:21-22.

¹¹ Yuhanna 6:35-48.

¹² Yuhanna 6:51.

¹³ Yuhanna 8:12

¹⁴ Yuhanna 14:6.

¹⁵ Mahmut Aydın, "Yahudi Bir Peygamberden Gentile Tanrıya: İsa'nın Tanrılaşma Süreci", **İslâmiyât**, Cilt: 3, Sayı: 4, Aralık 2000, ss. 56-57; Graham N. Stanton, **The Gospels and Jesus**, Oxford University Press, New York, 1989, s. 163.

¹⁶ Duane F. Watson, "Gospels: History of Interpretation", **Dictionary of Jesus and the Gospels**, Second Edition, (ed. Joel B. Green), InterVarsity Press, Downers Grove/IL, 2013, ss. 357-358.

¹⁷ Yuhanna 8:41.

birlikte değerlendirilmemektedir. Bundan dolayı Yuhanna İncili'nin kaynakları, Sinoptik İncillerle ilişki gibi meseleler araştırmamızın dışında kalmaktadır.¹⁸

2.1. Araştırmanın Coğrafi Sınırları

Zikredildiği üzere sinoptik problem çalışmalarının merkezi ve kökeni Almanya coğrafyasıdır. Özellikle XVIII. asrın sonundan itibaren XX. asrın başlarına kadar Alman kökenli akademisyenler bu disiplinin doğmasında ve gelişmesinde önemli katkılarda bulunmuşlardır. J. J. Griesbach'tan önce de bazı Alman araştırmacılar İncillerin kökeniyle ilgilenmiştir. Gotthold E. Lessing (ö. 1781) ve Johann G. Eichhorn (ö. 1827) isimlerini zikredebiliriz. Ancak bu İncil eleştirmenleri, Sinoptik İncillerin aralarındaki bir irtibattan ziyade bu üç İncil yazarının şu an kayıp olan ortak bir İncil'den istifade ettiklerini iddia etmişlerdir. Griesbach ise kayıp bir kaynak teorisini veya İncil yazarlarının tamamen şifahi gelenekten beslendiği gibi tezleri reddetmiş, Sinoptik İncil metinlerindeki yüksek oranlı benzerlikleri ancak yazarların kendi aralarında gerçekleşen edebi bir ilişki neticesinde açıklanabileceğini öne sürmüştür. Konumuz açısından Griesbach'ın diğer bir önemi ise Sinoptik İncil pasajlarını paralel sütunlarda neşrederek *sinopsis* literatürünün doğmasına öncülük etmesidir. Artık araştırmacılar Sinoptik İnciller üzerinde çalışırken sayfalar arasında boğulmayacak, paralel pasajlar aynı anda tetkik edilecektir.

Griesbach'ın Matta'nın ilk İncil olduğu, onu Luka'nın takip ettiği ve Markos'un bu iki İncil'i kullandığı tezi XIX. yüzyılın ortalarına kadar özellikle Tübingen ekolü gibi bazı çevrelerce benimsenmiştir. Düşünce özgürlüğüne önem vermeleri, rasyonalist tavırları ve tarihsel eleştiri metodunu Hristiyan kutsal kitaplarına ve tarihine etkili bir şekilde uygulamalarından dolayı Tübingen ekolü İncil araştırmalarında müstesna bir yere sahiptir. Ferdinand C. Baur (ö. 1860) ve David Friedrich Strauss (ö. 1874) Tübingen ekolünün önemli temsilcileridir ve bu

¹⁸ Bazı araştırmacılar, Yuhanna ile Sinoptik İnciller arasında bir irtibatın olabileceğini iddia etmişlerdir. Yuhanna'nın özellikle Markos İncil'ini bildiği ve farklı bir teolojik bağlamda olsa bile Markos'tan bazı pasajların bu İncil'de kullanıldığı öne sürülmüştür. Örneğin Fransız Katolik teolog Bruno de Solages ile Belçikalı Katolik akademisyen Frans Neiryneck, Yuhanna'nın özellikle Markos'u bildiğini düşünmüşlerdir. Bu iki araştırmacının arasındaki fark Neiryneck'e göre Yuhanna, Markos'taki bazı pasajları redakte ederek kullanmıştır. De Solages'e göre ise Yuhanna, Markos'tan haberdar olmasına rağmen İncili'nde kaynak olarak kullanmamıştır. Neiryneck ve de Solages'in görüşlerinin bir değerlendirmesi için bkz. D. Moody Smith, "John and the Synoptics," *Biblica*, Vol. 63, No. 1, 1982, ss. 102-113.

akademisyenler Sinoptik İncillerin kaynakları meselesinde Griesbach'ın teorisini benimsemişlerdir.¹⁹

Yine Almanya coğrafyasında Matta'nın önceliğine dayanan paradigma XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Markos'un yazılan ilk İncil olduğu paradigmasına kaymıştır. Birçok önemli araştırmacı bu teorinin altyapısının oluşmasında ve detaylandırılmasında önemli eserler kaleme almıştır. Örneğin Gottlob C. Storr (ö. 1805), bu tezi ilk öne sürenlerdendir. Ardından Alman Protestan teolog ve din felsefecisi Friedrich E. D. Schleiermacher (ö. 1834), Matta'nın şu an elimizde mevcut İncil'ini değil, daha çok İsa'nın sözlerini içeren bir kaynak kaleme aldığını iddia etmiştir. Karl Lachmann (ö. 1851) ise Matta ve Luka'nın kesinlikle Markos'un sırasını takip ettiğini ve bu iki İncil arasında Markos'un bir nevi köprü görevi üstlendiğini ileri sürmüştür. Bütün bu çalışmaların neticesinde Christian H. Weisse iki kaynak hipotezinin temellerini atmış, Heinrich J. Holtzmann da bu teoriyi geliştirerek akademik camiada genel kabul görmesini sağlamıştır. Johannes Weiss (ö. 1914) , Bernhard Weiss (ö. 1918), Julius Wellhausen (ö. 1918) ve Adolf von Harnack (ö. 1930) gibi pek çok önemli Alman Protestan teolog ve akademisyen iki kaynak hipotezini desteklemişlerdir. XX. yüzyılın başlarında Holtzmann'ın öğrencisi ve tarihsel İsa çalışmalarıyla meşhur Albert Schweitzer (ö. 1965) gibi Holtzmann ekolünün takipçileri iki kaynak hipotezinin bilimsel bir gerçek olduğunu savunacaklardır.²⁰

Bu araştırmalar Almanya coğrafyasından Britanya, Fransa ve daha sonra Kuzey Amerika kıtasına yayılmıştır. 1890'ların sonlarında William Sanday (ö. 1920), Oxford'ta bir grup parlak öğrenciyi etrafında toplayarak birtakım toplantılar düzenler. Bu toplantılarda araştırmacılar sinoptik problem meselesini, Sinoptik İncillerin kaynaklarını, aralarındaki muhtemel ilişkiyi, Q kaynağı ve mahiyeti gibi konuları tartışırlar. Uzun süren tartışmaların neticesinde araştırmacıların çalışmaları 1911'de *Studies in the Synoptic Problem* adlı bir eserde yayımlanır. Sanday'in

¹⁹ Robert Morgan, "Tübingen School," **A Dictionary of Biblical Interpretation**, (ed. R. J. Coggin ve J. L. Houlden), SCM Press, London, 1990, ss. 710-713.

²⁰ Sinoptik problem özelinde modern tartışmaların tarihi ile ilgili genel bir değerlendirme için bkz. Bo Reicke ve David B. Peabody, "Synoptic Problem," **Dictionary of Biblical Interpretation**, (ed. John H. Hayes), Vol. 2, Abingdon Press, Nashville, 1999, ss. 517-524; Duygu, ss. 260-284. Schweitzer, iki kaynak hipotezi için "artık sadece bir hipotezden ibaret" olmadığını ifade ederek bu teorinin bilimsel bir gerçekliğe ulaştığını deklare etmiştir. Albert Schweitzer, **The Quest of the Historical Jesus: A Critical Study of Its Progress from Reimarus to Wrede**, Second English Edition, trans. W. Montgomery, Adam and Charles Black, London, 1911, s. 202.

öğrencilerinden John C. Hawkins, Willoughby C. Allen, Burnett H. Streeter gibi araştırmacılar ilerleyen yıllarda iki kaynak hipotezini destekleyen önemli eserlere imza atmışlardır.

Fransa’da Katolik araştırmacılar kilise geleneği çerçevesince Matta’nın yazılan ilk İncil olduğu inancını desteklemişlerdir. Ancak XX. yüzyılda Leon Vaganay (ö. 1969) ve Marie-Emile Boismard (ö. 2004) gibi bazı Katolik din adamları ve araştırmacılar, bu kilise geleneğini modern araştırma yöntemleriyle yeniden yorumlamışlardır. Bu araştırmacılara göre şu an elimizdeki Sinoptik metinler, başta Aramice kaleme alınmış Matta olmak üzere başka birçok Aramice eserler ve bunların tercümelerinden yararlanmışlardır. Başka bir ifadeyle bu İncil yazarları birçok kaynağa dayandıkları için bu hipoteze *çoklu kaynak hipotezi* (İng. multiple source hypotizese) denilmiştir.²¹

Araştırmamızda Kuzey Amerika coğrafyası da bahis konusu olacaktır. XX. yüzyılın ikinci yarısında bazı Kuzey Amerikalı araştırmacılar, özellikle iki kaynak hipotezinin ikinci ayağı olan Q kaynağına büyük ilgi göstermişlerdir. Kökeni XIX. yüzyıla dayanan ve kendilerini Kitabı Mukaddes araştırmalarına adanmış araştırmacıların üye olduğu Society of Biblical Literature (1880) adlı cemiyetin önderliğinde birtakım toplantılar düzenlenir. Bu toplantılar neticesinde farazi Q kaynağının Grekçe edisyon kritiği yapılmış bir neşrini yayımlamak için karar alınır. Bu karar doğrultusunda 1985’ten itibaren Uluslararası Q Projesi (The International Q Project) adıyla çalışmalar başlatılır. Bu araştırma 2000 yılında *The Critical Edition of Q* adıyla neşredilmiştir. James M. Robinson, John S. Kloppenborg, Paul Hoffmann gibi önemli akademisyenler bu projenin önde gelen isimleridir.²² Özetle araştırmamızda Almanya, Britanya, Fransa ve Kuzey Amerika coğrafyasından farklı teorisyen ve akademisyenlerin çalışmalarından istifade edilmiştir.

2.2. Araştırmanın Kronolojik Sınırları

Araştırmanın kronolojik sınırları, sinoptik problem kapsamında yapılan araştırmaların sınırlarına tekabül etmektedir. III-IV. yüzyıllarda Origenes ve

²¹ Reicke ve Peabody, s. 522.

²² Uluslararası Q Projesi’nin tarihi için bkz. James M. Robinson, Paul Hoffmann ve John S. Kloppenborg (ed.), **The Critical Edition of Q**, Fortress Press, Minneapolis, 2000, ss. lxvi-lxxi.

Augustinus gibi teologlar bugün sinoptik problem kapsamına dahil edilebilecek birtakım teoriler ileri sürmüşlerdir. Lakin bu araştırmada biz onlardan bahsedecek ise de araştırmamızın kronolojik sınırları daha ziyade XVIII. yüzyılın sonundan günümüze kadar geçen zamana karşılık gelmektedir. Çünkü Kitabı Mukaddes eleştirisi başlığı altında ortaya koyacağımız modern paradigma özellikle bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren şekillenmiştir. Bu bağlamda söz konusu modern dönemi üç ayrı bölüme ayırabiliriz. Birinci dönem, XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyılın sonuna denk gelen yaklaşık yüz yıllık zaman dilimidir. Bu dönemde Sinoptik İncillerin kaynaklarıyla ilgili klasik hipotezlerin temeli atılmış ve geliştirilmiştir. İsimleri daha önce zikredilen Griesbach, Eichhorn, Schleiermacher, Lachmann, Weisse ve Holtzmann bu disiplinin önde gelen temsilcileridir. 1900-1950 yıllarını kapsayan ikinci dönemde iki kaynak hipotezi akademik camiada genel kabule ulaşmış, denilebilir. XX. asrın ikinci çeyreği Sinoptik İncillerin yazıya geçirilmeden önce içerdiği şifahi rivayetleri ve bu rivayetlerin oluşturduğu formları tespit etmek hedefinde olan form eleştirisinin doğduğu bir dönemdir. Bu modern araştırma yönteminin öncüleri yine Almanya coğrafyasından Karl L. Schmidt (ö. 1956), Martin Dibelius (ö. 1947) ve Rudolf Bultmann (ö. 1976) gibi uzmanlardır. Dibelius gibi form eleştirisiyle ilgilenen bazı akademisyenler, özellikle iki kaynak hipotezinin ikinci temeli olan Q kaynağının mahiyetiyle ilgili olarak bu kaynağın aslında yazılı bir kaynak olmadığı ve bu kaynağa dayandığı öne sürülen malzemenin gerçekte şifahi rivayetlerden geldiğini iddia etmesi, özellikle Q kaynağı bağlamında yapılan çalışmaların azalmasında etkili olmuştur. 1950’li yıllara gelindiğinde bazı araştırmacılar, yazıya geçirilen bu şifahi rivayetlerin direkt kaydedilmediğine dikkat çektiler. Bu araştırmacılara göre Sinoptik İncil yazarları bir redaktör olarak kendilerine ulaşan sözlü veya yazılı kaynakları kendi İsa anlayışına ve teolojilerine göre düzenlemiş ve değiştirmişlerdir. Bu üçüncü ve son dönemde Sinoptik İncil yazarlarının kaynaklarını nasıl düzenledikleri ve bu düzenlemenin arka planında yazarın niyetini ve hitap ettiği cemaati tespit etmeye çalışan redaksiyon eleştirisinin doğduğu görülmektedir. Bu yöntemi geliştiren Hans Conzelmann (ö. 1989) ve Willie Marxsen (ö. 1993) de Alman Protestan araştırmacılarıdır. Redaksiyon eleştirisinin yaygınlık kazanmasıyla sinoptik problem araştırmalarında tekrar bir canlanma yaşanmıştır. Özetle araştırmamızın kronolojik sınırları, klasik dönem diyebileceğimiz

XVIII. yüzyılın sonundan XX. yüzyılın başına kadar geçen yaklaşık yüz yıllık zaman zarfı olmakla birlikte, bilhassa redaksiyon eleştirisinin sinoptik problem tartışmalarında etkisini hissettirdiği iki kaynak hipotezi özelinde ele alınan 1960 ve sonrası tartışmaları içermektedir.

2.3. Araştırmanın Dini Sınırları

Araştırmamızın dini sınırlarından maksat yukarıda zikredildiği üzere sinoptik problem disiplini kuran ve geliştiren araştırmacıların birçoğu Alman liberal Protestan araştırmacılar olduğu için onların çalışmaları ekseninde sinoptik problemin ele alınmasıdır. Bilimsel yöntemlerin kutsal metinlere uygulanması taraftarı olan bu araştırmacılar, ilk yazılan İncil'in Matta olduğunu ifade eden Katolik geleneği yıkmışlardır. Ayrıca Alman Protestanların dışında Britanya'da isimleri zikredilen W. Sanday, B. H. Streeter gibi bazı Anglikan teologlar iki kaynak hipotezini desteklemişlerdir.

Katolik Kilisesi, modern eleştirel yöntemleri kullanarak liberal Protestanların yapmış olduğu bu çalışmalara karşı, tabii ki, kilise geleneğini korumaya öncelik vermiştir. İleride ele alınacağı üzere *Providentissimus Deus* (1893) gibi genelgelerle kilise geleneğinin savunulması için bilimsel eleştiri sanatının öğrenilmesi istenmiştir. Ancak Papa XII. Pius'un *Divino Afflante Spiritu* (1943) adlı genelgesi kutsal metinlerin modern eleştirel yöntemlerle daha özgür bir şekilde çalışılmasının önünü açmıştır.²³ Bu bağlamda günümüzde Joseph A. Fitzmyer, A.M. Honoré, Frans Neirynck gibi bazı Katolik araştırmacılar, Matta'nın Grekçe Markos'a ve genellikle İsa'nın sözlerini içerdiği düşünülen Grekçe Q kaynağına dayandığını savunmaktadırlar. Başka bir ifadeyle bu Katolik araştırmacılar iki kaynak hipotezini kabul etmektedir.

Günümüzde iki kaynak hipotezinin dışında birtakım alternatif teoriler bulunmaktadır. Örneğin Matta'nın ilk İncil olduğu, Luka'nın Matta'dan, Markos'un da her ikisinden istifade ettiği varsayımını savunan teoriye *iki İncil hipotezi* denir. Bu teori aslında Griesbach'a aittir ancak 1950'lerde William R. Farmer, bazı eksik

²³ Raymond E. Brown ve Thomas Aquinas Collins, "Church Pronouncements", **The New Jerome Biblical Commentary**, (ed. Raymond E. Brown ve diğerleri), Prentice Hall, New Jersey, 1990, ss. 1170-1172.

noktaları düzelterek ve bu teoriyi geliştirerek yeniden gündeme getirmiştir. Farmer başta olmak üzere, David L. Dungan gibi bazı Katolik kökenli araştırmacılar bu teoriyi benimsenmektedir. İki kaynak hipotezine alternatif diğer bir görüş Markos'un yazılan ilk İncil olduğunu savunmakla birlikte farazi Q kaynağını reddeden, onun yerine Matta'nın Markos'u, Luka'nın da bu iki İncil'i kullandığını öne sürer hipotezdir. İngiltere'de Anglikan Kilisesi kökenli Austin Farrer (ö. 1968) ve öğrencisi Michael Goulder tarafından geliştirildiği için bu teori akademik camiada *Farrer-Goulder hipotezi* olarak tanınmaktadır.

Araştırmamızda farklı Hristiyan grupların öne sürdüğü bu ve benzeri teorilere değinmekle birlikte çalışmamızın merkezinde iki kaynak hipotezi bulunmaktadır. Bundan dolayı tezimiz bu teoriyi savunan Protestan, Anglikan veya Katolik araştırmacıların çalışmalarına dayanmakla birlikte yeri geldiğinde iki kaynak hipotezini eleştiren farklı gruplara mensup araştırmacıların eserlerine de yer verilmiştir.

3. Araştırmanın Yöntemi

Sinoptik problem yine üst maddede zikredildiği üzere aslında Kitabı Mukaddes eleştirisi genel kapsamında ele alınabilecek bir konudur. Kitabı Mukaddes eleştirisi, Hristiyan kutsal metinlerine, yani Eski ve Yeni Ahit'e yönelik birbirinden farklı modern yöntemlerin kullanılarak metnin gerçek anlamı, kaynakları, yazarın amacı gibi muhtelif alt başlıklara ulaşmayı hedefleyen bir bilimsel faaliyettir.²⁴ Kitabı Mukaddes eleştiri genel olarak ikiye ayrılır. İlki metin tenkididir (İng. *textual criticism*). İngilizce *lower criticism* şeklinde de ifade edilen bu disiplin Türkçe "temel tenkit"²⁵ veya "basit tenkit"²⁶ olarak çevrilebilir. Bu disiplinin temel amacı mevcut en eski yazmalardan başlayarak ve bu yazmalar arasındaki farklılıklar, değişimler, eklemeler veya çıkarmalar tahlil edilerek yazılan orijinal metne

²⁴ Richard N. Soulen, **Handbook of Biblical Criticism**, Second Edition, John Knox Press, Atlanta, 1981, s. 29. Kitabı Mukaddes eleştirisinin tarihi, önde gelen münekkikleri, metotları için bkz. Muhammed Ali Bağır, **Kutsal Kitap Eleştirisi (Doğuşu, Gelişimi ve Metotları)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2009.

²⁵ Selahattin Polat, "Metin Tenkidi: Kavramsal Çerçevesi, Boyutları, Temel Problemleri, Kısa Tarihi, İslami İlimler İçin Önemi ve Vadettikleri," **İslami İlimlerde Metodoloji/Usûl Mes'elesi II (Tartışmalı İlmi İhtisas Toplantıları, 1,2,3)**, İstanbul, 2009, s. 309.

²⁶ Bağır, s. 5.

ulaşmaktır. Yeni Ahit özelinde düşünülürse, en eski Grekçe yazmalarla birlikte Latince, Süryanice gibi farklı dillere çevrilmiş yazma metinler ve kilise babalarının alıntıları mukayese edilerek yazılan ilk metne ulaşmak hedeflenir.²⁷ Tarihsel eleştiri (*historical criticism*) yöntemi Kitabı Mukaddes eleştirisinin ikinci kısmıdır. İngilizce *higher criticism* adı da kullanılan ve Türkçeye “yüksek tenkit”²⁸ veya “derin tenkit”²⁹ olarak çevirebileceğimiz bu disiplin metin tenkidine nispetle daha girift bir süreci içermektedir.³⁰ Çünkü Polat’ın ifadesiyle “metin tenkidinin bittiği yerde yorum başlar.”³¹ ve dolayısıyla bu yorum tarihsel eleştiri yöntemleri kullanılarak yapılır. Eleştirmenler, önlerindeki metin hakkında “yazarı kim, amacı neydi, ne zaman/nerede yazıldı, kaynakları nelerdir, yazar kendisine gelen rivayetleri değiştirmiş midir, değiştirdiyse amacı neydi” gibi metnin arkasındaki dünyayı anlamak için birçok soru sorarlar ve tarihsel eleştirinin birtakım yöntemleriyle bu ve benzeri soruların cevabını bulmaya çalışırlar. Tarihsel eleştiri yöntemi kapsamında son iki yüz yılda birçok alt disiplin geliştirilmiştir. Bu disiplinlerden kaynak eleştirisi, form eleştirisi ve redaksiyon eleştirisi genel olarak akademik camiada sinoptik problem araştırmaları bağlamında kullanılan temel yöntemlerdendir. Şimdi sırasıyla bu metotlar kısaca ele alınacaktır.

Kaynak eleştirisi (İng. *source criticism*) Sinoptik İncillerin aralarındaki muhtemel ilişkinin çözülmesi noktasında kullanılan en eski yöntemlerden biridir. Kaynak eleştirisindeki amaç yazarın özellikle yazılı kaynaklarını belirlemek, eserin yazıldığı yer ve zamanı tespit etmektir. Ayrıca yazar, şu an elimizde mevcut olmayan bir kaynaktan istifade ettiği düşünülüyorsa, eleştirmenin görevi bu kayıp kaynağı tekrar kurgulamaya çalışmak; içeriğini, cümlelerini, yapısını tespit etmektir.³²

²⁷ İnciller ve Yeni Ahit çalışmalarında metin tenkidin problemleri, temel örnekler için bkz. Michael W. Holmes, "Textual Criticism", **New Testament Criticism and Interpretation**, (ed. David Alan Black and David S. Dockery), Zondervan Publishing House, Grand Rapids/Michigan, 1991, ss.101-134; Duygu, ss. 141-180.

²⁸ Polat, s. 309.

²⁹ Bağır, s.5.

³⁰ Duygu, s. 137.

³¹ Polat, s.309.

³² David R. Catchpole, "Source, Form and Redaction Criticism of the New Testament", **Handbook to Exegesis of the New Testament**, (ed. Stanley E. Porter), Brill, Leiden, 2002, ss. 168-173; Johannes P. Floss, "Form, Source, and Redaction Criticism", **The Oxford Handbook of Biblical Studies**, (ed. J. W. Rogerson ve Judith M. Lieu), Oxford University Press, New York, 2006, ss. 603-607; Duygu, ss. 188-201.

Kaynak eleştirisinin tarihine baktığımızda bu disiplin, modern anlamda XVII. yüzyılda Tevrat'a (Tora,³³ İng. Pentateuch) yönelik yapılan eleştirel çalışmalarla başlamıştır. Bu çağda Tevrat'ı kaynak ve yazar açısından eleştiren ilk münekkit, ünlü İngiliz filozof Thomas Hobbes'tur (ö. 1679). Hobbes, ilk beş kitabın Musa tarafından kesinlikle yazılmış olamayacağını, onun ismiyle anılmasının bir delil teşkil etmediğini savunmuştur. Hobbes'a göre Musa sadece Yasa'nın Tekrarı 6-26 bölümlerini yazmış olabilir.³⁴ Ancak Batı dünyasında bu konuyla ilgili büyük kriz biri Yahudi diğeri de Katolik olan iki yazar tarafından çıkarılmıştır. Portekizli göçmen bir Yahudi ailesinin mensubu olan Baruch Spinoza (ö. 1677), isimsiz bir şekilde yayımladığı *Teolojik-Politik İnceleme* (*Tractatus Theologico-Politicus*, 1670) adlı eseri ile Katolik rahip Richard Simon (ö. 1712), *Eski Ahit'in Eleştirel Tarihi* (*Histoire critique du Vieux Testament*, 1678) adlı eseri tarihsel eleştiri yönteminin uygulandığı klasik çalışmalardandır. Her iki yazar Tora'nın Musa tarafından yazılmış olamayacağını ortaya koymuştur. Bunun sonucunda her iki araştırmacı mensup olduğu cemaatten atılmış ve kitapları yasaklanmıştır.³⁵ XVIII. asra gelindiğinde Jean Astruc (ö. 1766) ve Johann G. Eichhorn (ö. 1827) gibi bazı münekkitler, Tevrat'ta mükerrerlerin³⁶ bulunması ve bazı pasajlarda Tanrı için Yahve, bazı pasajlarda ise Elohim isminin ön plana çıkması gibi sebeplerden dolayı Tevrat'ın iki kaynaktan oluşmuş olabileceğini düşünmüşlerdir.³⁷ Bu çalışmalar kaynak tenkidi bağlamında Tevrat'ın ve diğer Yahudi kutsal metinlerinin kaynaklarını tespit etmek için yapılan ilk örneklerden kabul edilir. Ardından Wilhelm M. L. de Wette (ö. 1849), Tesniye kitabının Tevrat'ı oluşturan diğer dört kitaptan dil ve üslup olarak ayrıldığını, doğal

³³ Yahudi geleneğinde Tora kavramı Tanah'ın Musa tarafından yazıldığına inanılan ilk beş kitabı için kullanılır. Bu kitaplar Tekvin (Yaratılış), Çıkış (Mısır'dan Çıkış), Levililer, Sayılar (Çölde Sayım) ve Tesniye (Yasa'nın Tekrarı) olarak isimlendirilir. Tora kavramı bazen Tanah'ın, yani Eski Ahit'in tamamını ifade ettiği gibi bazen Tanah'ın sözlü yorumu olan Talmud literatürü için kullanılır. Tora'nın muhtevası ve kapsamı, Tevrat kavramı, Yahudilerin ve Müslümanların Tora'ya/Tevrat'a bakışı gibi meseleler için bkz. Baki Adam, **Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat**, 3. Baskı, Pınar Yayınları, İstanbul, 2010.

³⁴ Thomas Hobbes, **Leviathan**, çev. Semih Lim, YKY, İstanbul, 2008, ss. 268-269.

³⁵ Richard Elliott Friedman, **Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?**, çev. Muhammet Tarakçı, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 2005, ss. 27-28. Spinoza'nın Tora eleştirisi için bkz. Benedictus Spinoza, **Teolojik-Politik İnceleme**, çev. Cemal Bali Akal ve Reyda Ergün, Dost Kitabevi, Ankara, 2016, ss. 155-161.

³⁶ Mükerrerler, örneğin yaratılış hikayesi (Yaratılış 1-2:3 krş. 2:4-3:24) gibi bazı rivayetlerin ikiye hatta üçer kez anlatılmasıdır.

³⁷ Ömer Faruk Harman, **Metin, Muhteva ve Kaynak Açısından Yahudi Kutsal Kitapları**, İstanbul, 1988, s. 214; John Rogerson, **Old Testament Criticism in the Nineteenth Century: England and Germany**, Fortress Press, London, 1985, ss. 18-20.

olarak bu metnin farklı bir kaynağa dayanmış olabileceğini öne sürmüştür. Hermann Hupfeld (ö. 1866) ve Karl H. Graf (ö. 1869) gibi uzmanlar Tevrat'ta J, E, P ve D olarak isimlendirilen dört kaynaktan oluşmuş olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Meşhur Kutsal Kitap uzmanı ve oryantalist Julius Wellhausen (ö. 1918), kendisinden önceki hipotezleri geliştirerek kutsal kitap araştırmalarında *doküman hipotezi* (İng. documentary hypothesis) adıyla bilinen teoriyi bilim dünyasına kazandırmıştır.³⁸

Benzer süreç İnciller için de yaşanmıştır. Tevrat'ın kaynaklarını tespiti yönelik çalışmalar devam ederken, XVIII. yüzyılın sonlarında araştırmacıların ilgisi özellikle dört İncil'e ve bunlar arasında da ilk üçüne çevrilmiştir. Bu disiplin çerçevesinde Sinoptik İnciller araştırmacılar tarafından mukayeseli bir şekilde okunmuş, benzer ve farklı içerik, kelime/ifade seçimleri ve hikâye kurgusu incelenmiş; paralel pasajlar üslup olarak tahlil edilmiş ve metinler arasındaki teolojik değişimler sorgulanmıştır. Böylece Sinoptik İnciller arasında bir ilişki olup olmadığı, hangi İncil'in önce yazıldığı, hangi metinlerin kimden alındığı gibi meseleler tespit edilmeye çalışılmıştır.³⁹

Sinoptik problem bağlamında araştırmacıların kullandıkları diğer bir araştırma yöntemi form eleştirisidir. Form eleştirisi, (Alm. *Formgeschichte*, form tarihi anlamında) Hermann Gunkel'in (ö. 1932), Tekvin ve Mezmurlar'daki cümlelerin başlangıçta şifahi insanlar arasında aktarılırken daha sonra yazılı hale dönüşmüş olmalarından dolayı metinleşmiş rivayetlerin yazıya geçirilmeden önceki özgün "formuna" ulaşmak amacıyla ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda bu yöntemin birincisi hedefi metni oluşturan formları tasnif etmektir. İkincisi ise bu formların hangi "toplumsal şartlar (Alm. *Sitz im Leben*)" çerçevesinde üretildiği veya değiştirildiğini belirlemektir.⁴⁰ Gunkel'in bu çalışmalardaki başarısı XX. yüzyılın başlarında Gunkel'in öğrencileri Karl L. Schmidt (ö. 1956), Martin Dibelius (ö. 1947) ve Rudolf Bultmann (ö. 1976) gibi önemli teologlar tarafından Sinoptik İncillere uygulanmıştır. Bu çalışmalar neticesinde İncilleri oluşturan formlar;

³⁸ Özellikle Graf'ın etkisinden dolayı bazı eserlerde bu teori Graf-Wellhausen hipotezi olarak adlandırılır. Cornelius Houtman, "Pentateuchal Criticism", **Dictionary of Biblical Criticism**, (ed. John H. Hayes), Vol. 2, Abingdon Press, Nashville, 1999, s. 258; R. K. Harrison, **Introduction to the Old Testament**, William B. Eerdmans Publishing, Grand Rapids/Michigan, 1969, s. 19.

³⁹ Kaynak eleştirisinin metodolojisi için bkz. David Wenham, "Source Criticism," **New Testament Interpretation: Essays on Principles and Methods**, (ed. I. Howard Marshall), Wm. B. Eerdmans Publishing, Grand Rapids, 1977, ss. 140-145.

⁴⁰ Nicholas Perrin, "Form Criticism", **Dictionary of Jesus and the Gospels**, Second Edition, (ed. Joel B. Green), InterVarsity Press, Downers Grove/IL, 2013, s. 288; Duygu, ss. 202-223.

meseller, vaazlar, özlü sözler, mucize hikâyeleri, anekdotlar şeklinde sınıflara ayrılmıştır. Bu araştırmaların bulgularından bazılarını zikretmek gerekirse, ilgili yapıların yazıya geçirilmeden önceki durumlarının tespiti için toplumsal şartlar bağlamında rivayetler, cemaatin ihtiyaçlarına binaen hem oluşturulmuş hem değiştirilmiştir. Bu bağlamda formların en saf hallerine ulaşılması, rivayetin üretildiği ve nakledilmeye başlandığı zamandaki cemaatin ihtiyaçlarını tespit etmede bizlere yardımcı olabilir.⁴¹

Redaksiyon eleştirisi (Alm. *Redaktionsgeschichte*) yazarın topladığı kaynakları metne son şeklini verirken nasıl kullandığını, bu kaynakları kendi teolojisine göre nasıl işlediğini tespit etmeyi hedefleyen bir disiplindir. 1950'li yıllardan sonra Hans Conzelmann (ö. 1989) ve Willie Marxsen'in (ö. 1993) çalışmaları ile öne çıkan bu disiplin aslında form eleştirisine bir nevi tepki mahiyetindedir. Çünkü form eleştirisinde İncil yazarları kendilerine ulaşan küçük yapıları, yani formları direkt metinlerine ekledikleri gibi bir algının doğmasına sebep olmuştur. Başka bir ifadeyle İncil yazarları rivayet toplayıcılarıdır ve elde ettikleri rivayetleri kaleme almışlardır. Ancak redaksiyon eleştirisi çerçevesinde yapılan çalışmalar göstermiştir ki, İncil yazarları, sadece rivayet toplayıcıları değil, aynı zamanda kendi teolojileri ve vermek istedikleri mesaj doğrultusunda İncillerini yazarken sahip oldukları rivayetleri değiştiren, düzenleyen, birtakım müdahalelerde bulunan redaktörlerdir.⁴²

Yukarıda kısaca tanımlarını ve isimlerini zikrettiğimiz ve Kitabı Mukaddes eleştiri başlığı altında işlenen modern bilimsel yöntemleri bazen doğrudan fakat genellikle dolaylı olarak bu araştırmanın konusu olacaktır. Zira biz bu araştırmada Sinoptik İncillerdeki belli başlı pasajların karşılaştırmasını yapabilmek, aralarında muhtemel bir ilişkinin olup olmadığıyla ilgili çıkarımları ortaya koymak amacıyla kaynak eleştirisi ve redaksiyon eleştirisi yöntemlerini esas alacağız. Zikredildiği üzere form kritiği daha çok sözlü rivayetlerden yazılı metne geçiş sürecini incelediği için ve bizim bu araştırmamızdaki amacımız daha çok Sinoptik İncillerin yazılı

⁴¹ Perrin, ss. 290-292.

⁴² Craig A. Evans, "The Life of Jesus," **Handbook to Exegesis of the New Testament**, (ed. Stanley E. Porter), Brill, Leiden, 1997, ss. 437-441; Mark Goodacre, "Redaction Criticism," **Dictionary of Jesus and the Gospels**, Second Edition, (ed. Joel B. Green), InterVarsity Press, Downers Grove/IL, 2013, ss. 767-771; Duygu, ss. 223-228.

kaynakları ve aralarındaki muhtemel ilişkinin sorgulanmasıyla ilgili meseleleri içerdiğinden dolayı form kritiği yöntemi araştırmamızda kullanılmamıştır.

4. Araştırmada Kullanılan Kaynaklar ve Klasik Eserler

Bu araştırmada antik çağı temsil eden pek çok eser kullanılmıştır. Bu eserlerin başında miladi II. yüzyılda Irenaeus (ö. 202?) tarafından kaleme alınmış *Sapkınlıklara Karşı* adlı eser gelir. Irenaeus, II. asrın ikinci yarısında Lyon şehrinin piskoposuydu. Oldukça etkili bir yazar olan Irenaeus, Yunancayı kullanarak miladi 180-185 yılı civarında Latince ismiyle *Adversus Haereses* diye *Sapkınlıklara Karşı* şeklinde Türkçeleştirebileceğimiz hacimli bir eser kaleme almıştır. Irenaeus, bu eserde kendisine göre doğru olan bir Hristiyanlık formunu savunmuş, bunun dışındaki Hristiyanlık anlayışlarını ötekileştirmiş ve bunlara reddiye mahiyetinde görüşlerini kaleme almıştır. Bu eser, Katolik rahip Jacques Paul Migne'nin (ö. 1875) Grekçe yazmış kilise babalarının eserlerini topladığı yüz altmış bir ciltten oluşan *Patrologia Graeca* koleksiyonunda neşredilmiştir. Bu eserin İngilizce, Almanca ve Felemenkçe gibi Batı dillerine çevrilmiş tercümeleri bulunmaktadır Çalışmada bu eserin Alexander Roberts ve William Rambaut tarafından 1868 tarihli İngilizce çevirisinin 1996'da tekrar basımından istifade edilmiştir. Irenaeus'un reddiyesi özellikle yine II. yüzyılda yaşamış Hierapolis piskoposu Papias ve kanonik İncillerle ilgili naklettiği önemli rivayetler bağlamında kullanılmıştır.⁴³

İskenderiye okulunun önde gelen temsilcilerinden biri Origenes'tir (ö. 253/254). Hristiyan bir ailede doğan Origenes, babasından hem dini hem de felsefi eğitim almıştır. Velut bir yazar olan Origenes'in maalesef birçok eseri kayıptır. Origenes'in II. yüzyılda yaşamış ve Hristiyanlığa ilk ciddi eleştirilerde bulunan pagan yazar Celsus'a reddiye olarak yazdığı *Contra Celsum* adlı eseri paganlarla Hristiyanlar arasında devam eden teolojik polemiklere güzel bir örnektir. Bu eser Paul Koetschau tarafından 1899'da Grekçe neşredilmiştir. İngilizce, Almanca gibi dillere çevrilen bu eserin Henry Chadwich'in 1953'te tamamladığı İngilizce çevirisi

⁴³ Irenaeus, "Against Heresies", trans. Alexander Roberts ve William Rambaut, **The Ante-Nicene Fathers**, Vol. 1, (ed. Alexander Roberts, James Donaldson ve A. Cleveland Coxe), WM. B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids/Michigan, 1996, ss. 315-567.

kullanılmıştır.⁴⁴ Ayrıca Origenes, Hristiyan kutsal metinleriyle ilgili pek çok tefsir ve vaaz yazmıştır. Luka İncili'nin giriş kısmı tahlil edilirken Origenes'in Luka İncili için yazdığı vaazından istifade edilmiştir. Bu eserin 1996'da Cizvit tarikatına mensup akademisyen Joseph T. Lienhard'in İngilizce çevirisi kullanılmıştır.⁴⁵

Eusebius, kilise tarihçiliği geleneğinin başlangıcı kabul edilir. IV. yüzyılda İmparator Konstantinos (ö. 337) döneminde Hristiyanlığın imparatorlukta serbest bırakıldığı bir ortamda Filistin Sezariye'sinin piskoposuydu. Eusebius, Kilise Tarihi (*Historia Ecclesiastica*) adlı eserinde İsa'nın müjdelenmesinden, hayatından ve göğe yükselişinden bahsettikten sonra Hristiyan cemaatinin karşılaştığı sorunlar gibi ilk zamanlardan kendi yaşadığı döneme kadar gerçekleşen olayları ele almıştır. Ayrıca Hieropolis piskoposu Papias, Aleksandreialı Clemens, Origenes gibi kendisinden önce yaşamış Hristiyan din adamlarından iktibaslarla bulunur. Hristiyan doktrini, kutsal metinleri gibi teolojik konulara da değinir. Özellikle günümüze eseri ulaşmamış ve hakkında çok az bilgiye sahip olduğumuz Papias'tan Matta ve Markos'un İsa'ya dair bazı rivayetleri yazıya geçirmesiyle ilgili rivayeti nakletmesi araştırmamız açısından önemlidir. Bu eser yine Migne'nin *Patrologia Graeca* koleksiyonunda Grekçe neşredilmiştir. Eusebius'un bu klasik eseri İngilizce, Almanca ve Furkan Akderin'in kaleminden Türkçeye kazandırılmıştır. Tezimizde Arthur C. McGiffert'in İngilizce çevirisi kullanılmıştır.⁴⁶

Araştırmamızda kullandığımız diğer bir antik döneme ait eser Salamis piskoposu Epiphanius'un (ö. 403) meşhur *Panarion* adlı eseridir. Bu eserde Epiphanius, sapkın olarak tanımladığı kendi Hristiyanlık anlayışından farklı gruplara değinmektedir. Bu eser, Hristiyanlığın ilk dönemlerden itibaren birçok farklı gruba ayrıldığı ve bu grupların birbirinden farklı inanç ve dini pratiklere sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Epiphanius, eserine ilk önce Eflatunculuk, Pisagorculuk, Epikürcülük gibi Hellenistik felsefe ekolleriyle başlar. Ardından Samiriler, Essenileri Ferisiler gibi Yahudi gruplardan bahseder. Daha sonra yazar sapkın olarak gördüğü Hristiyan grupları ele alır. Özellikle XVIII. yüzyılda bazı

⁴⁴ Origen, **Contra Celsum**, trans. Henry Chadwick, Cambridge University Press, Cambridge, 1980.

⁴⁵ Origen, **Homilies on Luke: Fragments on Luke**, trans. Joseph T. Lienhard, The Catholic University of America Press, Washington, 1996.

⁴⁶ Eusebius, "Church History", trans. Arthur Cushman McGiffert, **Nicene and Post-Nicene Fathers**, Second Series, Vol. 1, (ed. Philip Schaff ve Henry Wace), Wm. B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids/Michigan, 1991, ss. 81-403.

Alman Protestan araştırmacıların öne sürdüğü üzere kanonik İncillerin Aramice/İbranice yazılan kayıp bir metne dayandığı tezinde Epiphanius'un Ebionitler veya Nasıralılar gibi heretik grupların elinde bulunan Aramice İncil rivayeti özelinde bu eser kullanılmıştır. *Panarion* yine Migne'nin *Patrologia Graeca*'sında Grekçe neşredilmiştir. Araştırmamızda Frank Williams'in İngilizce tercümesi kullanılmıştır.⁴⁷

Hippo piskoposu Augustinus (ö. 430), muhakkak Hristiyanlık tarihinin en önemli kilise babasıdır. İnişli çıkışlı bir hayatı olan Augustinus Yeni Eflatunculuk ve Maniheizm'den sonra huzuru Aziz Ambrosius (ö. 397?) aracılığıyla Hristiyanlık'ta bulmuştur. Augustinus, kendi otobiyografisi başta olmak üzere, felsefi ve teolojik eserler; paganlar, Maniheistler ve bazı sapkın Hristiyan grupların hilafına reddiyeler ve Eski ve Yeni Ahit üzerine tefsirler yazmıştır. Araştırma konumuzla ilgili olarak Augustinus, 400 yılı gibi Latince ismiyle *De Consensu Evangelistarum* diye *Evanjelistlerin (İncil Yazarlarının) Mutabakatı* şeklinde Türkçeleştirebileceğimiz önemli bir eser kaleme almıştır. Bu eserde Augustinus, paganların ve diğerk muhalif grupların Hristiyanlığı eleştirirken delil olarak kullandığı dört İncil metnindeki çelişkili ve farklı anlatımların aslında onların iddia ettiğı gibi bir problem arz etmediğı faraziyesiyle birtakım çözüm önerileri sunar. Ayrıca Augustinus, araştırmamızın konusu bağlamında değerlendirilecek şekilde Matta'nın ilk İncil olduğı ve her bir yazarın selefinden haberdardı tezini bu eserde öne sürmüştür. Bu eser Migne'nin Latince yazan kilise babalarının ve Hristiyan teologların çalışmalarını derlediğı *Patrologia Latina* koleksiyonunda neşredilmiştir. İnciller konusunda Augustinus'un bu klasik eseri İngilizceye *Harmony of the Gospels* adıyla 1888'de S.D.F. Salmond tarafından çevrilmiştir. Biz bu tercümenin modern baskısından istifade ettik.⁴⁸ Ayrıca çalışmamızda Maniheistlerin Hristiyan kutsal metinlerine yaklaşımı ve eleştiriyle ilgili örnek vermek adına Augustinus'un zamanının önemli Maniheist din adamı Faustus'a reddiye olarak yazdığı *Contra*

⁴⁷ Epiphanius of Salamis, **The Panarion**, Book I (Sects 1-46), Second Edition, trans. Frank Williams, Brill, Leiden, 2009.

⁴⁸ Augustin, "Harmony of the Gospels", trans. S.D.F. Salmond, **Nicene and Post-Nicene Fathers**, (ed. Philip Schaff), First Series, Vol. 6, Wm. B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids/Michigan, 1991, ss. 67-236

Faustum Manichaeum adlı eserinin Richard Stothert'a ait İngilizce çevirisi kullanılmıştır.⁴⁹

Araştırmamızda söz konusu kaynaklara ilaveten bazı telif eserler de önemli ölçüde kullanılmıştır. Bu eserlerden başlıcaları aşağıdaki gibidir:

Sir John C. Hawkins'in *Horae Synopticae* adlı eseri sinoptik problemle ilgilenen araştırmacılar için bir nevi el kitabıdır. Bu çalışmada daha çok iki kaynak hipotezi lehine olacak şekilde istatistiki bilgiler verilmiş; Sinoptik İncillerin kelime ve ifade analizleri, dil ve üslup özellikleri gibi teknik konular ele alınmıştır. Ayrıca III. bölümde Markos'tan başlayarak Matta ve Luka ile ilgili daha spesifik bilgiler verilmiştir. Örneğin, Markos'ta İsa ve havarilerle ilgili menfi ifadeler, Markos'ta geniş zamanın geçmiş için kullanılması, Sinoptik İncillerde “ve” anlamına gelen και ve δε bağlaçlarının kullanımı, Matta'da Eski Ahit alıntıları, Matta'nın kısalttığı Markos pasajları gibi bilgiler verilmiştir. 1890'ların sonlarında William Sanday (ö. 1920), Oxford'taki toplantılarına katılan Hawkins, Hawkins ilk başlarda kendi kullanımı için hazırladığı notlarını Sanday'in teşvikiyle bu konuda çalışacak araştırmacıların faydalanması için geliştirir ve ortaya bu eser çıkar.⁵⁰

Burnett Hillman Streeter da W. Sanday'ın öğrencilerinden biridir. 1924'te neşrettiği *The Four Gospels* adlı çalışması uzun bir süre Batılı araştırmacıları etkilemiştir. Metin tenkidiyle de ilgilenen Streeter, eserinin birinci bölümünde daha çok İncil yazmaları, yazmaların köken ve gruplandırılması, bazı yazmalardaki tahrifat ve farklılıklara değinmektedir. İkinci bölümde ise yazar sinoptik problemi ele almaktadır. Streeter, Markos'un yazılan ilk İncil olduğunu ve Matta ve Luka'nın Markos'un dışında hipotetik Q kaynağını kullandığını savunur. Ayrıca Streeter, bu eserinde Matta ve Luka'nın Markos ve Q ile birlikte kendilerine özel birer kaynağa sahip olduklarını iddia eder. Matta için M ve Luka için L harflerini kullanan yazar, sadece Matta ve sadece Luka'da bulunan malzemenin bu kaynaklardan geldiğini iddia eder. Bundan dolayı Streeter, Matta ve Luka tarafından toplam dört kaynak kullanıldığı için bu teorisine *dört kaynak hipotezi* adını verir. Son bölümlerde Streeter, Yuhanna İncili'nin Sinoptik İncillerle ilişkisi, yazarı; ayrıca Matta ve

⁴⁹ Augustin, "Reply to Faustus the Manichaeon", trans. Richard Stothert, **Nicene and Post-Nicene Fathers**, (ed. Philip Schaff), First Series, Vol. 4, Hendrickson Publishers, Peabody/MA, 1995, ss. 153-345.

⁵⁰ John C. Hawkins, **Horae Synopticae: Contributions to the Study of the Synoptic Problem**, Second Edition, Clarendon Press, Oxford, 1909.

Markos'un yazıldığı yer ve tarihi ve Luka-Elçilerin İşleri arasındaki ilişki, kime hitaben yazıldığı gibi meselelere değinmektedir.⁵¹

Robert H. Stein'in *Studying the Synoptic Gospels* adlı eseri aslında yazarın *The Synoptic Problem: An Introduction* eserinin içerik olarak biraz geliştirilmiş ve yeni bir adla neşredilmiş halidir. Yazar Sinoptik İnciller meselesine günümüzde en çok kullanılan kaynak, form ve redaksiyon tenkidi çerçevesince ele almıştır. Stein, giriş kısmında Hristiyan teolog ve din adamlarının Sinoptik İncillere yaklaşımlarını ele almıştır. Ardından yazar, I. bölümde “en basit ve mantıklı” açıklama olarak değerlendirdiği iki kaynak hipotezi bağlamında sinoptik problem meselesini tahlil ve tenkit etmiştir. II. ve III. bölümlerde sırasıyla önce form sonra da redaksiyon eleştirisi başlığı altında bu metotların tarihi, temel kavramları, ilkeleri ve bu ilkelerin örnekler üzerinden uygulanışları işlenmiştir.⁵²

Meşhur Alman teolog Rudolf Bultmann'ın öğrencisi Helmut Koester, *Ancient Christian Gospels* adlı eserinde İncillerle ilgili birçok konuyu masaya yatırmaktadır. Yazar, ilk önce kanonik İncillerde, Pavlus'un mektuplarında, Havarisel Babaların eserlerinde ve hatta apokrif eserlerde İncil kavramının kullanımını incelemiştir. Ardından Koester, kanonik İncillerle birlikte Thomas İncili, İsa'nın Çocukluk İncilleri gibi birçok apokrif İncil'e değinmekte, bu kitapların özelliklerinden bahsetmektedir. Ayrıca eserde Sinoptik İncillerin kaynakları, ilk-Markos hipotezi, Q kaynağı gibi çalışmamızla ilgili önemli teorilere değinmektedir.⁵³

Katolik teolog David Dungan'ın *A History of the Synoptic Problem* çalışması sıkça başvurduğumuz eserlerin başında gelmektedir. Eser genel olarak sinoptik problem tartışmalarının tarihi serüveni hakkında önemli bilgiler paylaşmaktadır. Yazar çalışmasına sadece son iki yüz yıldır Batı dünyasında sinoptik problemin ortaya çıkışı, problemleri, teorisyenleri ve eserlerinden bahsetmemektedir. Aynı zamanda Hristiyanlığın başlangıcından modern zamanlara kadar İncil çalışmalarını etkileyen teolojik, ekonomik, tarihsel ve felsefi amilleri de tartışmaktadır.⁵⁴

⁵¹ Burnett Hillman Streeter, **The Four Gospels: A Study of Origins**, Revised Fourth Impression, Macmillan and Co., London, 1930.

⁵² Robert H. Stein, **Studying the Synoptic Gospels: Origin and Interpretation**, Second Edition, Baker Academic, Grand Rapids/MI, 2001, (Synoptic Gospels).

⁵³ Helmut Koester, **Ancient Christian Gospels: Their History and Development**, Trinity Press International, Pennsylvania, 1990.

⁵⁴ David L. Dungan, **A History of the Synoptic Problem: The Canon, the Text, the Composition, and the Interpretation of the Gospels**, Doubleday, New York, 1999.

Sinoptik problem çalışmalarına giriş mahiyetinde istifade ettiğimiz diğer bir eser Anglikan Kilisesi kökenli akademisyen Mark Goodacre tarafından *The Synoptic Problem: A Way through the Maze* adıyla kaleme alınmıştır. Goodacre, sinoptik problemin temel kavramları, tartışmanın ana unsurları hususunda temel bir çerçeve çizdikten sonra Markos'un önceliği ve Q kaynağı meselesine değinmektedir. Ancak iki kaynak hipotezini reddeden bir akademisyen olarak çalışmasının sonlarında Goodacre, Markos'un yazılan ilk İncil olduğunu kabul etmekle birlikte Matta ve Luka'nın Q olarak adlandırılan farazi bir kaynağı kullanmadıklarını; Matta'nın Markos'u, Luka'nın da her ikisini kullandığını ispatlamaya çalışmaktadır.⁵⁵

Q hipotezi üzerinde çalışırken istifade ettiğimiz temel eserlerden biri akademik kariyerinin neredeyse tamamını Q araştırmalarına adayan John S. Kloppenborg'un 1984'te tamamladığı doktora tezinin gözden geçirilerek basılmış versiyonu olan *The Formation of Q* adlı eseridir. 1950'li yıllara kadar genel olarak teorisyenler sadece Matta ve Luka yazarlarının istifade ettiği kaynağı "yazılı bir doküman" olarak betimlemişlerdir. Ancak, 1945 yılında Nec' Hammadi yakınlarında İsa'nın yüz on dört sözünü içeren Thomas İncili'nin bulunmasından sonra özellikle Kuzey Amerikalı akademisyenler Q'nun basit bir yazılı kaynak olamayacağını düşünmüşlerdir. 1980'lere doğru bazı araştırmacılar bu kaynak için *Sözler İncili* betimlemesinde bulunmuşlardır. Kloppenborg de bu araştırmacılarından biri olarak Q'nun İsa'nın sözlerini içeren bir İncil mi, yoksa onun sözlerinin bir derlemesi mi gibi Q'nun mahiyetiyle ilgili meseleleri bu eserinde tartışmıştır. Kloppenborg, Q'nun yazılı bir kaynak olduğu tezi için kullanılan delillere değinmiş, daha sonra bu kaynağın yazıldığı dil, içeriği gibi temel özelliklerini ele almıştır. Son olarak yazar, Q kaynağını antik çağdaki farklı hikemi koleksiyonlarla karşılaştırarak bu kaynağın antik dünya için garipsenmeyeceğini ispat etmeye çalışmıştır.⁵⁶

Çalışmamızda İncil tefsirlerinden de yardım alınmıştır. Örneğin, Vincent Taylor'ın⁵⁷ Markos İncili tefsiri ve Katolik teolog Joseph A. Fitzmyer'in⁵⁸ Luka İncili tefsiri İncil'in kaynakları, diğer Sinoptik İncillerle ilişkisi gibi konumuzla ilgili

⁵⁵ 1 nolu dipnotta bu eserin künyesi verilmiştir.

⁵⁶ John S. Kloppenborg, **The Formation of Q: Trajectories in Ancient Wisdom Collections**, Trinity Press International, 1999.

⁵⁷ Vincent Taylor, **The Gospel According to St. Mark**, Second Edition, Macmillan, London, 1984.

⁵⁸ Joseph A. Fitzmyer, **The Gospel According to Luke (I-IX): Introduction, Translation, and Notes**, Doubleday&Company Inc., New York, 1981, (Luke, Vol. 1).

detaylı ve faydalı bilgiler vermektedir. Ayrıca Kutsal Kitap çalışmalarında Yeni Ahit'e Giriş literatürü önemli bir yere sahiptir. Araştırma konusuyla ilgili temel kavramların tanımlanması, meselenin ana problemleri, önemli hipotezler ve teorisyenleri hakkında bilgi vermesi açısından Werner G. Kümmel⁵⁹ ve Raymond E. Brown⁶⁰ gibi kutsal kitap uzmanlarının *Yeni Ahit'e Giriş* eserlerine başvurulmuştur.

Batı dünyasında son iki yüzyıldır sinoptik problemle ilgili yapılan çalışmalara göz attığımızda devasa bir literatürle karşı karşıya kalırız. Bu konu, tabir yerindeyse, Batı akademiyasında kılı kırk yararcasına işlenmiştir. Türkçe literatürde önemli boşluklar olmakla birlikte bazı Türk akademisyenler bu konuya hayli mesai harcamışlardır. Örneğin Zafer Duygu'nun *İnciller Güvenilir Metinler midir?: Metodolojik ve Karşılaştırmalı Analizler* adlı eseri ülkemizde İncil araştırmalarına önemli katkı sağlamaktadır. Eserin, özellikle son bölümü tamamen sinoptik problemin tarihi, temel kavram ve problemleri, bu konuda akademik camiada benimsenen önemli teorilere yer verilmiştir.⁶¹ Ayrıca Mahmut Aydın'ın *Tarihsel İsa: İmanın Mesih'inden Tarihin İsa'sına* çalışması tarihsel İsa çalışmalarının tarihi, İncillerin oluşum süreci, dört kaynak teorisi, Q hipotezi ve Amerika'da 1980'lerde kurulan İsa Okulu (Jesus Seminar) adlı organizasyonun İncillerle ilgili çalışmalarından bahseden önemli bir eserdir.⁶² Bunun dışında istifade ettiğimiz Türkçe eserlere Şaban Kuzgun'un *Dört İncil: Yazılması, Derlenmesi, Muhtevası, Farklılıkları, Çelişkileri*⁶³ eseri ile Mehmet Çelik'in *Synoptic İncillerin Kaynakları ve Tahlili Mukayeseleri*⁶⁴ adlı makalesi örnek olarak verilebilir. Ayrıca bazı tezlerde araştırma konumuz genellikle kısa bir şekilde ele alınmıştır. Muhammed Ali Bağır, *Kutsal Kitap Eleştirisi (Doğuşu, Gelişimi ve Metotları)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2009; Fatma Betül Altıntaş, *Tarihsel Eleştiri Yöntemlerinin Tenkidi ve İslâmî Rivâyetlere Uygulanması Sorunu*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erciyes, 2019 gibi

⁵⁹ Werner Georg Kümmel, **Introduction to the New Testament**, trans. Howard C. Kee, Abingdon Press, Nashville, 1975.

⁶⁰ Raymond E. Brown, **An Introduction to the New Testament**, Doubleday, New York, 1997.

⁶¹ Eserin künyesi için bkz. 1 nolu dipnot.

⁶² Mahmut Aydın, **Tarihsel İsa: İmanın Mesih'inden Tarihin İsa'sına**, Ankara Okulu, Ankara, 2002.

⁶³ Şaban Kuzgun, **Dört İncil: Yazılması, Derlenmesi, Muhtevası, Farklılıkları, Çelişkileri**, Ertem Matbaa, Ankara, 1996.

⁶⁴ Mehmet Çelik, "Synoptic İncillerin Kaynakları ve Tahlili Mukayeseleri," **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 8, 1988, ss. 267-274.

alışmalar rnek verilebilir. Ancak doğrudan sinoptik problemle ilgili olarak yapılmış herhangi bir yüksek lisans veya doktora tezi bulunmamaktadır. Bizim de amaçlarımızdan biri bu boşluğu doldurmaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

SİNOPTİK İNCİLLERİN KAYNAĞINA DAİR TARTIŞMALARIN TARİHSEL GELİŞİMİ

Araştırmamızın birinci bölümünde Sinoptik İncillerin kaynağına dair tartışmaların tarihsel seyri incelenmiştir. Hristiyanlığın ilk yüzyıllarından itibaren Sinoptik İncillere dair ilk rivayetler incelenmiş, ardından Ortaçağ ve Reform dönemlerinde Sinoptik İncillere yaklaşım ele alınmış ve daha sonra XVIII. yüzyıl ve sonrası modern tartışmalara değinilmiştir.

1.1. ANTİK DÖNEMDE İNCİLLERİN KAYNAĞINA DAİR RİVAYETLER

Hristiyanlığın ilk yüzyıllarında İncillerin yazılması, kaynağıyla ilgili bazı rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetler, her ne kadar birçok müphem nokta barındırsa da araştırmamız açısından önemli bir yere sahiptir. Çünkü az da olsa Hristiyanlığın ilk yüzyıllarından gelen haberler Sinoptik İncillerin kaynaklarını tam olarak aydınlatamasa da bizlere bazı ipuçları verebilir. XVIII. asırdan itibaren bazı eleştirmenler, bu rivayetleri delil niteliği taşıdığını farzederek hipotezlerini bu rivayetlerin üzerine kurmaya çalışmışlardır. Peki, bu rivayetler tarihsel olarak gerçek, güvenilir bilgiler içermekte midir? Yoksa zamanın şartlarına göre hitap edilen cemaatin ihtiyaçlarına binaen üretilmiş ürünler midir? Araştırmamızın bu kısmında bu soruların cevapları aranmaya çalışılmıştır.

İncillerin kendi aralarında bir ilişki olup olmadığı erken dönem Hristiyanlık için pek önemli değildi. Önemli olan bu İncillerin havarilere dayanması (apostolic line), Kilise doktrini çerçevesinde yorumlanması ve güvenilir önderler aracılığıyla kilise geleneğinin⁶⁵ diğer nesillere sağlıklı bir şekilde aktarılmasıydı. Her ne kadar

⁶⁵ Özellikle Roma Katolik kilisesi için kutsal metinlerle birlikte (kutsal) gelenek ilahi vahyin ayrılmaz bir bütündür. Trent Konsili'nin (1545-1563) dördüncü oturumunda (1546) Eski ve Yeni Ahit'in gerçek yazarının Tanrı olduğu belirtildikten sonra Katolik Kilisesi tarafından korunan geleneğin de havariler aracılığıyla İsa veya Kutsal Ruh'a dayanması hasebiyle ilahi tabiata sahip olduğu vurgulanmıştır. II. Vatikan Konsili'nde (1962-1965) *Dei Verbum* (İlahi Vahiy Üzerine Dogmatik Yasa) adıyla açıklanan yasada (10 nolu madde) bu geleneksel inanç tekrar ikrar edilmiştir. Trent Konsil kararlarının orijinal metniyle birlikte İng. çevirisi için bkz. H. J. Schroeder, **Canons and Decrees of the Council of Trent**, Fourth Printing, B. Herder Book Co., St. Louis, 1960. *Dei Verbum* başta olmak üzere II. Vatikan Konsili'nde açıklanan diğer belgelerin İng. tercümelemleri için bkz. Walter M. Abbott (ed.), **The Documents of Vatican II**, trans. Joseph Gallagher, Herder and Herder Association Press, New York,

modern anlamda İncillerin kökeni, aralarında bir ilişkinin olup olmadığı, benzerliklerin ve farklılıkların nedeni XVIII. yüzyılın sonlarında çalışılmaya başlansa da İncillerdeki çelişkili ifadeler, uyumsuzluklar ve tenakuzlar II. yüzyıldan beri bilinmekteydi. Örneğin Africanus (ö. 240?) İsa'nın soyağacındaki çelişkileri "çocuksuz ölen kardeşin dul eşiyle evlenen kardeş" formülüyle çözmeye çalışmıştır.⁶⁶ Origenes (ö. 253/254) ise batınî yorumla metindeki çelişkilerin izale olunacağını düşünmüştür.⁶⁷ Ayrıca Tatianus (ö. 180?), *Diatessaron* (Dörtlül Aracılığıyla) adını verdiği eseriyle farklı İncil rivayetlerinden yola çıkarak kendi içinde tutarlı, tek bir İncil anlatısı kurgulamaya çalışmıştır. Tatianus'un eserinde uyguladığı *harmonik* yöntem denilen bu yaklaşım nesiller boyunca Hristiyan dünyada İsa'nın hayat hikâyesini anlatmak isteyen yazarlarca sürdürülmüştür.⁶⁸ İncil metinlerindeki bu problemler aynı zamanda Hristiyanlığı eleştiren paganların eline koz veriyordu. Neticede kutsal metinlerinde çelişkiler bulunan bir dinin tutarlı ve doğru olması kabul edilemezdi. Bundan dolayı Hristiyan teologlar yorumlarıyla metindeki sorunları çözmeye çalışmış, bir yandan da reddiyelerle inançlarını savunmuşlardır. Meseleye nihai cevap kendisinden sonra yapılan birçok esere model olan Aziz Augustinus'tan gelmiştir. İncillerin arasında edebi bir ilişki olduğunu ilk defa Augustinus dillendirmiştir. Augustinus'un yorumu yüzyıllar boyunca benimsenmiş ancak reform hareketi gibi Avrupa'da yaşanan birtakım kırılmalar, eleştirel düşüncenin gelişmesi ve özellikle liberal Protestan araştırmacıların bilimsel-eleştirel yöntemi İncil çalışmalarında uygulamasıyla kilise geleneğine alternatif birbirinden farklı çözüm önerileri ortaya çıkmıştır.

1966. Ayrıca gelenek kavramı ve Katolik Kilisesi'nin gelenek anlayışıyla ilgili genel bir değerlendirme için bkz. Bekir Zakir Çoban, "Katolik Kilisesi'nde Gelenek Anlayışı," **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 47, 2018, ss. 7-34.

⁶⁶ Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, 1.7.2-15. Eski Ahit'teki hükme göre ilk doğan erkek çocuk ölen babasının ismini sürdürecektir, bkz. Yasa'nın Tekrarı 25: 5-10.

⁶⁷ Örneğin Origenes, İsa'nın vaftizi meselesinde Yuhanna ile Sinoptik İncillerdeki kronolojik çelişkinin yorumlanmasında İncil öğrencisinin maddi harflere takılmaması gerektiğini belirtir ve prolemin batını/alegorik yorumla çözüleceğini savunur. Bkz. Origenes, *Commentarii in Evangelium Joannis*, 10.2 ve 4. Bu eserin İngilizce çevirisi için bkz. Origen, "Commentary on the Gospel of John", trans. Allan Menzies, **The Ante-Nicene Fathers**, Vol. 10, (ed. Allan Menzies), Fifth Edition, Wm. B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids/Michigan, 1995, ss. 297-408. Ayrıca Origenes'in alegorik yorumu hakkında genel bir değerlendirme için bkz. Muhammet Tarakçı, "Origen ve Alegorik Kitab-ı Mukaddes Yorumu", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 19, sayı: 1, 2010, ss. 183-213.

⁶⁸ *Diatessaron* özellikle Doğu Hristiyan âleminde V. asra kadar kullanılmıştır. Tatianus ve eseri için bkz. Bruce M. Metzger ve Bart D. Ehrman, **The Text of the New Testament: Its Transmission, Corruption, and Restoration**, Fourth Edition, Oxford University Press, New York, 2005; Duygu, ss. 100-108.

Augustinus'un teorisine geçmeden önce İncillerin yazılmasıyla ilgili en eski rivayetler ele alınacak, Augustinus'un böyle bir tez ileri sürmesine götüren süreç mütalaa edilecek ve en son İncil araştırmalarında ilk defa ortaya konan Augustinus'un görüşü tahlil ve tetkik edilecektir.

1.1.1. Luka İncili'nin Önsözü (Luka 1:1-4)

Luka İncili, geleneksel inanca göre, Elçilerin İşleri kitabıyla birlikte Pavlus'un yol arkadaşı, hekim Luka⁶⁹ tarafından yazılmıştır.⁷⁰ Her iki kitabın önsözünde "Teofilos"a hitap edilmesi, üslup ve muhtevadaki uyum gibi sebeplerden dolayı bu iki eserin aynı yazarın kaleminden çıktığı düşünülmüştür. Hatta modern çalışmalarda Luka İncili ve Elçilerin İşleri iki ciltlik tek bir eser olarak değerlendirilmektedir.⁷¹ Her ne kadar bu iki eser anonim olsa da II. yüzyıldan itibaren Irenaeus⁷² (ö. 202?), yine II. yüzyılda yazıldığı düşünülen *Murator Kanonu*⁷³ (*Muratorian Fragment*) ve Marcion ve taraftarlarına tepki ya da reddiye olarak 160-180'li yıllarda yazıldığı

⁶⁹ Koloseliler 4:11; II. Timoteos 4:11; Filimon 1:24. Ayrıca Luka'nın Pavlus'un yolculuklarına iştirak ettiği ve Elçilerin İşleri'nde başından geçenleri anlattığı iddia edilen "biz pasajları (we passages)" için bkz. Elçilerin İşleri 16:10-17; 20:5-8, 13-15; 21:1-18; 27:1-28:16.

⁷⁰ Eusebius, Luka'nın Elçilerin İşleri eserini Pavlus'un Timoteos'a ikinci mektubunu yazdığı sırada kaleme aldığını düşünmektedir. Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, 2.22.6. Ayrıca rivayete göre Pavlus, *İbranilere* mektubu ana dilinde yazmış, Luka veya Romalı Clemens mektubu (Grekçeye) tercüme etmiştir. Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, 3.38.2. Farklı bir rivayet için krş. Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, 6.14.2. Ayrıca Eusebius'un Luka hakkındaki diğer rivayetleri için bkz. Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, 2.22.1; 3.4.1, 5 ve 7; 6.25.6 ve 14.

⁷¹ Henry J. Cadbury, **The Making of Luke-Acts**, The Macmillan Company, New York, 1927, ss. 8-9; Luke Timothy Johnson, "Luke-Acts, Book of", **The Anchor Bible Dictionary**, (ed. David N. Freedman), Vol. 4, Doubleday, New York, 1992, ss. 403-404.

⁷² Irenaeus, *Adversus Haereses*, 3.1.1; 3.14.1.

⁷³ Muratori Kanonu XVIII. yüzyılda Ludovico A. Muratori tarafından Ambrosiana Kütüphanesinde keşfedilmiştir. Yazma farklı kilise önderlerinin yazılarını içeren VIII. yüzyıla ait bir kodekste bulunmuştur. Yazmanın önemi Hristiyan kutsal kitap kanonunu içeren en eski kayıt olabilme ihtimalini taşımaktadır. Ayrıca şu anki Yeni Ahit kanonuyla bazı farklar bulunmaktadır. Genellikle araştırmacılar yazmanın kökenini II. yüzyıl olarak tarihlendirmektedir. Ancak bazı araştırmacılar IV. yüzyıla ait olabilme ihtimalini öne sürmektedir. Yazma fragment halindedir, yani eksiktir. Luka İncili ile başlamaktadır. Muratori Kanonu hakkında detaylı bilgi için bkz. Bruce M. Metzger, **The Canon of the New Testament: Its Origin, Development, and Significance**, Oxford University Press, New York, 1989, (Canon), ss. 191-201.

tahmin edilen ve bazı *Vulgata*⁷⁴ yazmalarında bulunan önsözler (*Anti-Marcionite prologue*)⁷⁵ Luka çevresinde gelişen kilise geleneğini aktarmaktadır.

Luka İncili'nin önemli bir özelliği diğer İncillere nazaran bir önsöz ile başlamasıdır. Teofilos'a hitap ettiği mukaddimesinde Luka eserinin içeriği, amacı ve kaynağından kısaca bahsetmektedir. Bu önsöz İsa peygamberin hayatıyla ilgili rivayetlerin derlenmesi ve yazılmasıyla ilgili olduğu kadar Sinoptik İncillerin kaynakları ve aralarındaki muhtemel ilişkiye dair birtakım ipuçları sunmuş olabilir. Bundan dolayı konumuz açısından bu önsözün göz ardı edilmesi mümkün değildir. Şimdi Luka'nın girişi (*Luka 1:1-4*) önce cümle cümle aktarılacak ardından tahlil ve tenkit edilecektir.⁷⁶

- "1. Birçok kişi aramızda olup bitenlerin tarihçesini yazmaya girişmiştir.
2. Nitekim başlangıçtan beri bu olayların görgü tanığı ve Tanrı sözünün hizmetkârı olanlar bunları bizeiletmişlerdir.
3. Ben de tüm bu olayları ta başından özenle araştırmış biri olarak bunları sana sırasıyla yazmayı uygun gördüm, sayın Teofilos.
4. Öyle ki, sana verilen bilgilerin doğruluğunu bilesin."

Birinci cümlede Luka "birçok kişinin" yaşanılanları yazmaya giriştiğinden bahsetmektedir. Ancak kimlerin yazmaya çalıştığına dair bir bilgi vermemektedir. Bu belirsizliği Origenes (ö. 254?) belki de dörtlü İncil anlayışını korumak için "birçokları" (πολλοί) kelimesini heretikler şeklinde yorumlamıştır.⁷⁷ İkinci cümlede Luka, kaynağının görgü tanıklarına ve bu olayları aktaran, kendini bu yola adanmış kişilere dayandığını bildirmektedir. Ama burada ne herhangi bir havari ismi

⁷⁴ Aziz Hieronymus'un (İng. Jerome, ö. 420) Latince Kitabı Mukaddes tercümesidir. 405'te tamamlandığı düşünülen bu tercüme Protestan Reformuna kadar Batı Hristiyan dünyasının yegâne kutsal metni olmuştur.

⁷⁵ Elizabeth A. Livingstone (ed.), "Anti-Marcionite Prologues", **The Concise Oxford Dictionary of the Christian Church**, Oxford University Press, Oxford, 1977, s. 25. "Marcion karşıtı" önsözler Donatien de Bruyne'nin (ö.1935) Avrupa kütüphanelerinde sürdürdüğü yorucu çalışmalarının neticesinde ortaya çıkmıştır. Yaklaşık kırk kadar *Vulgata* yazmasında Markos, Luka ve Yuhanna İncillerinin Latince, bir iki yazmada da Luka İncili'nin Grekçe yazılmış önsözü olduğunu de Bruyne tespit etmiştir. Genellikle Latince önsözlerin Grekçe orijinal nüshaya dayandığı düşünülmektedir. Matta İncili'ne eklenmiş Latince ya da Grekçe bir önsöz bulunmamıştır. Detaylı bilgi için bkz. W.F. Howard, "The Anti-Marcionite Prologues to the Gospel", **The Expository Times**, Vol. 47, 1936, ss. 534-538; Engelbert Gutwenger, "The Anti-Marcionite Prologues", **Theological Studies**, Vol. 7, 1946, ss. 393-409.

⁷⁶ Cümleler Grekçe metnin orijinal sırasına göre ele alınmıştır. Bkz. **Novum Testamentum Graece**, 28th Revised Edition, (ed. Kurt Aland ve diğerleri), Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 2012, s. 177.

⁷⁷ Origenes, heretiklerin elinde "Mısırlılara göre İncil", "On iki havariye göre İncil", "Matthias'a göre İncil" gibi pek çok yazının bulunduğunu, ancak Kilise'nin sadece dört İncil'i tasdik ettiğini belirtmektedir. Origen, *Homilies on Luke*, ss. 5-6.

verilmekte ne de Pavlus'tan bahsedilmektedir. Ayrıca yazılı bir kaynağa dayandığından da söz etmemektedir.

Üçüncü cümlede Luka'nın yaşananları yazma kararından ve olayları sırasıyla kaleme almasından söz ettiği görülmektedir. Luka "sırasıyla" derken neyi kastetmektedir? Araştırmamızın II. bölümünde işleneceği üzere genellikle Luka Markos'un sırasını takip etmektedir. Ama bazı yerlerde olayların sırası değişmektedir. Matta ile mukayese ettiğimizde Vaftizci Yahya'nın ortaya çıkması, İsa peygamberin vaftiz olması, Şeytan tarafından denenmesi ile ilk tebliğ vazifesi için Kefarnahum'a gitmesinden sonra olayların akışındaki koşutluklar azalmakta, Yahuda'nın ihanetine kadar bu farklılıklar sürmektedir. Luka "sırasıyla" derken herhangi bir İncil'i takip edeceğini de kastetmemektedir. Peki, onun olayları işleyişi kronolojik mi? Stein bu soruya, Luka'nın kronolojik olmasından çok yazarın kendi teolojisi ve bakış açısından "mantıksal" tercihlerine göre şeklinde cevap vermektedir.⁷⁸ Ayrıca Luka, yazarken Kutsal Ruh'tan ilham aldığına, ilahi bir yönlendirmeyle yazdığına, rüya ya da "bana manen yazdırıldı" gibi bir mistik tecrübeden bahsetmemektedir. Ancak Luka'nın İncili'ni Kutsal Ruh aracılığıyla yazdığına inanan bazı Latin müstensihler bu durumdan memnun kalmamış olmalı ki kendileri açısından bu yanlış düzeltmek için birtakım eski Latince ve Vulgata yazmalarına "ve Kutsal Ruh" (*et spiritui sancto*) ibaresini eklemişlerdir.⁷⁹ Yani "ben ve Kutsal Ruh uygun görerek bu olayları yazıyorum" anlamında kendi perspektiflerinden cümleyi düzelterek metne müdahale etmişlerdir.

Üçüncü cümleyle ilgili diğer bir mesele, Teofilos'un kimliği ve konumu hakkında farklı yorumlar yapılmıştır. Teofilos (Θεόφιλος) Tanrı'nın sevgilisi⁸⁰ ya da Tanrı'nın dostu⁸¹ gibi anlamlara gelmektedir. Teofilos ismi M.Ö. III. yüzyılda özel

⁷⁸ Robert H. Stein, "Luke", **The New American Commentary**, Vol. 24, Broadman Press, Nashville, 1992, (Luke), s. 65.

⁷⁹ Bu eklemenin Elçilerin İşleri 15:28'deki "Kutsal Ruh ve bizler... ..uygun gördük." cümlesinden yapıldığı düşünülmektedir. Bkz. Bruce M. Metzger, **A Textual Commentary on the Greek New Testament**, United Bible Societies, London, 1971, (Textual Commentary), s.129.

⁸⁰ Loveday Alexander, **The Preface to Luke's Gospel: Literary Convention and Social Context in Luke 1.1-4 and Acts 1.1**, Cambridge University Press, New York, 1993, s. 188; Eric Franklin, "Luke", **The Oxford Bible Commentary: The Gospels**, (ed. John Muddiman Ve John Barton), Oxford University Press, New York, 2001, s. 139.

⁸¹ Stein, Luke, s. 66; Marion L. Soards, "The Gospel According To Luke", **The New Oxford Annotated Bible: New Revised Standard Version With The Apocrypha**, Revised Fourth Edition, (ed. Michael D. Coogan), Oxford University Press, New York, 2010, s. 1829.

isim olarak kullanıldığını gösteren birtakım kayıtlar mevcuttur.⁸² İsmi'nin manası üzerinden "ideal bir Hristiyan okura" hitap edildiği gibi sembolik yorumlar⁸³ ya da arkadaşça bir hitap şekli⁸⁴ gibi değerlendirmeler yapılsa da bu ismin gerçek bir şahsa ait olmadığına dair duyulan şüpheler gereksizdir.⁸⁵ Bununla birlikte, yazar Teofilos'a hitap ederken κράτιστε kelimesini kullanmaktadır. Κράτιστε (nida hali; kelimenin yalın hali κρατιστος) bir kişinin kendisinden üstün bir mevkideki kişiye hitap ederken kullanılan "sayın, saygıdeğer, muhterem" gibi anlamlara gelen bir kelimedir.⁸⁶ Bundan dolayı Teofilos'un toplumdaki mevkisi tartışılmış, İsa ve hayatı hakkında bilgi almak isteyen Romalı bir memur⁸⁷ ya da Luka'nın eserini yazmasında destek sağlayan hamisi (patron)⁸⁸ hatta Luka'nın iki ciltlik eserinin yayımcısı⁸⁹ şeklinde yorumlar yapılmıştır. Ayrıca Teofilos ismini hem Hellenistik Yahudiler hem de gentileler (yahudilerin dışındaki milletler) kullandığı⁹⁰ için bir pagan mı, Hristiyanlığa geçmeye hazırlanan ve vaftiz öncesi temel dini eğitim gören bir öğrenci⁹¹ mi (catechumen), yoksa bir Hristiyan mı, bilinmemektedir.

Bazı araştırmacılara göre Luka İncili tipik bir Hellenistik eserdir. Araştırmacılar, Greko-Romen dünyadan bilim, tarih veya biyografik eserlerin önsözlerini Luka'nın önsözüyle karşılaştırmışlardır. Bu mukayesede temel amaç Luka İncili'nin bir edebi tür olarak hangi sınıfa girdiğini tespit etmektir. Örneğin, T. Callan'a göre I. yüzyılın Yahudi tarihçisi Flavius Iosephus'un (ö. 100?) *Yahudi Savaşı* ve aristokrat bir Romalı tarihçi olan Tacitus'un (ö. 120?) *Yıllıklar (Annales)* adlı eserlerin önsözlerinde belirttikleri gibi Luka İncili'nin de güvenilir bir bilgi

⁸² James H. Moulton ve George Milligan, **The Vocabulary of the Greek Testament: Illustrated from the Papyri and Other Non-Literary Sources**, Hodder and Stoughton Limited, London, 1929, s. 288.

⁸³ Soards, s. 1829.

⁸⁴ Alexander B. Bruce, "The Synoptic Gospels", **The Expositor's Greek Testament**, Vol. I, Sixth Edition, (ed. W. Robertson Nicoll), Hodder and Stoughton, London, 1910, s. 460.

⁸⁵ Fitzmyer, Luke, Vol. 1, s. 299; John M. Creed, **The Gospel According to St. Luke: The Greek Text with Introduction, Notes and Indices**, Macmillan and Co., London, 1930, s. 5; Eğer bu kelime özel isimden ziyade sıfat olsaydı, L. Alexander'a göre θεοφιλης olması gerekirdi, bkz. Alexander, s. 188.

⁸⁶ Moulton ve Milligan, s. 358.

⁸⁷ Stein, Luke, s. 66.

⁸⁸ G.W.H. Lampe, "Luke", **Peake's Commentary on the Bible**, (ed. Matthew Black ve H.H. Rowley), Nelson, Hong Kong, 1975, s. 824; Franklin, s.139.

⁸⁹ Edgar J. Goodspeed, "Some Greek Notes", **Journal of Biblical Literature**, Vol. 73, No. 2, 1954, s. 84.

⁹⁰ Fitzmyer, Luke, Vol. 1, s. 299.

⁹¹ W. S. Reilly, "Saint Luke", **The Catholic Biblical Quarterly**, Vol. 1, No. 4, 1939, s. 314.

sunduğunu iddia eden bir tarih kitabıdır.⁹² Ayrıca özellikle İskenderiyeli Yahudi filozofu Filon'un (Philon, ö.50) Musa peygamberin hayatına dair yazdığı eserinin (*De Vita Mosis*) önsözü dikkat çekicidir. Filon, amacının Musa peygamberi doğru bir şekilde tanıtmak olduğundan bahseder. Çalışmasının yazılı ve sözlü kaynaklara dayandığını belirtir. Luka'nın dördüncü ve son cümlesi gibi, yazdıklarının doğru olduğuna dair muhatabına güvence vermektedir.⁹³ Ancak Luka önsözünü yazarken Filon'dan etkilendiğini ya da Filon'un önsözünü model olarak aldığını kesin bir şekilde söyleyemeyiz.

Genel kanaate göre Luka İncili edebi bir Grekçeyle yazılmış,⁹⁴ dönemin özelliklerini yansıtan bir önsözle başlamaktadır. Yazar kısa bir şekilde çalışmasının içeriği, amacı ve kaynağından bahsetmektedir. Luka yazarı rivayet zincirinde birinci ya da ikinci kademedeki kişilerden istifade ettiğini nakletmektedir. Biricik kaynağı şifahi gelenektir, herhangi bir yazılı kaynağı kullandığını aktarmamaktadır. Ancak çalışmamızın ikinci bölümünde ele alınacağı üzere Luka İncili'nin özellikle Markos'la birçok noktada koşutlukları çarpıcıdır ki bu benzerlikler rastlantıdan kaynaklanmadığı akla gelmektedir. Başka bir ifadeyle, Luka yazarının iddia ettiği gibi görgü tanıkları ve olayları aktaran güvenilir ravilerin yanında yazılı bir kaynaktan da istifade ettiği izlenimini vermektedir, diyebiliriz.

1.1.2. Papias'ın Markos ve Matta Hakkındaki Rivayeti

Antik dönemden incelemek istediğimiz ikinci rivayet Hieropolis (Pamukkale) piskoposu Papias'a (ö. 130/140?) aittir. Araştırmamız açısından Papias'ın Markos ve Matta hakkındaki rivayeti önemlidir. Çünkü Papias, kanonik İncil yazarlarından Matta ve Markos'u zikredip onların İsa'ya dair birtakım söz ve/veya hikâyeleri kayda geçirdiğinden bahseden ilk Hristiyan kilise babasıdır. Hristiyan geleneğinde Markos yazarının havari Petrus ile ilişkilendirilmesi ve Matta'nın İbrani dilinde İncili'ni yazdığı rivayetinin kaynağı belki de Papias'ın naklettiği bu habere dayanmaktadır. Araştırmanın ilerleyen sayfalarında zikredildiği üzere Sinoptik İncillerin aralarındaki

⁹² Bkz. Terrance Callan, "The Preface of Luke-Acts and Historiography", *New Testament Studies*, Vol. 31/4, 1985, ss. 576-581.

⁹³ Filon, *De Vita Mosis*, 1.1. Bu eserin İngilizce çevirisi için bkz. Philo, *On Abraham, On Joseph, On Moses*, trans. F. H. Colson, Harvard University Press, Cambridge/MA, 1984, ss. 274-595.

⁹⁴ Alexander, s. 104.

muhtemel ilişkiyi çözmek bağlamında XVIII. asır ve sonrasında İncil münekkilerinin öne sürdüğü bazı hipotezlerin dayanağı Papias'ın bu rivayeti olmuştur. Papias hakkında genel bir bilgi verildikten sonra Papias'ın rivayeti etüt edilecek, ardından modern dönemde bu rivayetle ilgili görüşler tartışılacaktır.

Papias meçhul bir Hristiyan cemaat önderidir. Irenaeus (ö. 202/203?), Kaisareialı Eusebius (ö. 339/340?), Laodikeialı Apollinaris (IV. yüzyıl) ve Sideli Philippos (V. yüzyıl) gibi birkaç Hristiyan yazarın aktardığı bilgiler dışında hakkında neredeyse hiçbir şey bilinmemektedir. Irenaeus'un naklettiğine göre Papias, dördüncü İncil yazarı havari Yuhanna'yı dinlemiş birisidir ve İzmir (Smyrne) piskoposu Aziz Polikarpos'un (ö. 155) arkadaşıdır.⁹⁵ Hatta bu rivayetler geliştirilerek Papias'ın Yuhanna'nın yazmanı olduğu, Yuhanna'nın ölmeden önce öğrencisi Papias'a İncil'ini yazdırdığı ileri sürülmüştür.⁹⁶ Her ne kadar Hristiyan gelenek Papias'ın havari Yuhanna'yı görmüş, dinlemiş şeklinde bir rivayet aktarsa da Eusebius'un nakline göre Papias, eserinin önsözünde ne havarileri gördüğünü ne de dinlediğini söylemiştir. Papias, kaynağının havari Andreas, Petrus, Filipus gibi cemaat önderlerinin (ihtiyarların) takipçileri olduğunu belirtir ve İsa'nın öğrencileri Aristion ve İhtiyar Yuhanna'yı dinlediğini söyler.⁹⁷ Yazılı kaynaklara güvenmediğini belirten Papias, "yaşayan ebedi ses" olarak tavsif ettiği şifahi geleneğin kitaplardan daha yararlı olduğunu vurgular.⁹⁸ Ayrıca Papias'tan günümüze herhangi bir eser gelmemiştir. Irenaeus'tan rivayetle Papias'ın *Rabbin Sözlerinin Tefsiri* (Λογίων κυριακών ἐξηγήσεως) adlı beş ciltlik eseri vardır; lakin sadece bazı fragmanları korunmuştur.⁹⁹ Eserin ne zaman yazıldığı tartışmalıdır. Farklı tarihler verilmekle birlikte genellikle milâdî 130 yılında yazıldığı düşünülmektedir.¹⁰⁰

⁹⁵ Irenaeus, *Adversus Haereses*, 5.33.4; Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, 3.39.1.

⁹⁶ Papias, *Fragmanlar* 15 ve 16. Papias'a atfedilen bu fragmanlarla ilgili giriş mahiyetinde temel bilgi ve bu metinlerin İngilizce çevirisi için bkz. Bart D. Ehrman (trans.), "Fragments of Papias", **The Apostolic Fathers**, Vol. 2, Harvard University Press, Cambridge/MA, 2003, ss. 86-119.

⁹⁷ Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, 3.39.2-4. Papias'ın "bin yılcı" fikirleri ve İsa'ya dair aktardığı bazı garip, efsanevi anlatılar Eusebius'u rahatsız etmiş olmalı ki Eusebius, Papias'ın havarilerle direkt bağlantısının olmadığını iki yerde daha tekrarlamaktadır. Bkz. Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, 3.39.7 ve 14. Ayrıca Eusebius, havari Yuhanna ile İhtiyar Yuhanna'nın karıştırılmaması gerektiğini, ikisinin benzer isimli farklı kişiler olduğunu, Papias'ın kaynağının İhtiyar Yuhanna olduğunu belirtmektedir. Bkz. Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, 3.39.5-6.

⁹⁸ Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, 3.39.2-4.

⁹⁹ Bu fragmanlar "Havarisel Babalar (Apostolic Fathers)" veya "Havariler dönemi kilise babaları" şeklinde tercüme edeceğimiz literatürde derlenmiştir. Havarisel Babalar kavramı I. yüzyılın sonu II. yüzyılın başında yaşadığı düşünülen ve havarilerin öğrencileri ya da takipçileri olduğuna inanılan birtakım ilk dönem kilise babaları ve onların eserlerini ifade eden tartışmalı bir kavramdır. Bu literatür

İkinci ya da üçüncü Hıristiyan nesilden¹⁰¹ rivayette bulunan Papias, Matta ve Markos'un İsa'nın söz ve/veya fiillerini nasıl yazıya geçirdiklerinden bahsetmektedir. Bu rivayette Papias, Luka ve Yuhanna İncil'inin yazılması veya kaynağı konusunda herhangi bir açıklama yapmamıştır.¹⁰²

İhtiyar Yuhanna'dan işittiklerini aktaran Papias, Markos'un Petrus'un yorumcusu (ἐρμηνευτής ya da tercümanı)¹⁰³ olduğunu, İsa'nın söz ve fiillerini doğru bir şekilde ama sırasını gözetmeden yazdığını söylemiştir. Markos'un İsa'yı dinlemediğini ama Petrus'u takip ettiğini belirtir. Petrus ise (tebliğ ya da vaaz sırasında) muhatabının ihtiyaçlarına göre açıklamalarda bulunduğunu ve İsa'nın sözlerini sırasıyla nakletme gibi bir niyeti olmadığını haber vermektedir. Bundan dolayı Markos'un hatırladıklarını yazarken hata yapmadığını; duyduklarının hiçbirisini atlamadan ve yanlış bir şey de eklemeyen yazıya geçirdiğini belirtmektedir.¹⁰⁴

Papias'ın bu açıklaması Markos İncili'ni Petrus ile irtibatlandıran ilk rivayet olduğunu zikretmiştik. Bu rivayette Markos, Petrus'un mütercimidir. Büyük ihtimal

üzerinde çalışılması Rönesans döneminde antik yazarlara duyulan merakla başlamış, yeni yazmaların keşfedilmesiyle bu literatür genişletilmiştir. Havarisel Babalar kavramı ve tarihi için bkz. Ehrman, *Apostolic Fathers*, Vol. 1, ss. 1-14.

¹⁰⁰ Ehrman, bu kayıp eserin 110-140 yılları aralığında yazılmış olabileceğini düşünmektedir. Bkz. Ehrman, *Apostolic Fathers*, Vol. 2, s. 87.

¹⁰¹ İsa'nın öğrencileri Aristion ve İhtiyar Yuhanna'yı dinlediğini söyleyen Papias aslında neyi kastetmektedir? Aristion ile İhtiyar Yuhanna gerçekte İsa'yı görmüş ve onun misyonu süresince yanında bulunmuş öğrencileri midir? "Öğrenci" kavramı İncillerde (örneğin Matta 5:1; Yuhanna 2:2) dar anlamda İsa'nın takipçileri, Elçilerin İşleri'nde (Elçilerin İşleri 6:1, 2, 7; 9:1) ise geniş anlamda İsa'ya inananlar, İsa cemaatine intisap edenler manasında kullanılmıştır. Bundan dolayı Aristion ile İhtiyar Yuhanna, muhtemelen İsa peygamberi görmese de havarilerin öğrencileri veya öğrencilerin öğrencileri olup İsa'nın sözlerini ve fiillerini, ona dair hikâyeleri aktaran, öğreten; cemaat içerisinde saygın kişilerdir denilebilir. İsa'ya inanmaları ve Hıristiyan cemaatine intisap etmeleri dolayısıyla "İsa'nın öğrencileri" adıyla anılmışlardır. Yeni Ahit'te öğrenci (μαθητής, çoğ. μαθηται) kavramının kullanımı için bkz. Michael J. Wilkins, "Disciples and Discipleship", **Dictionary of Jesus and the Gospels**, Second Edition, (ed. Joel B. Green), InterVarsity Press, Downers Grove/IL, 2013, ss. 202-212.

¹⁰² Bazı araştırmacılara göre Papias, Luka ve Yuhanna'dan da haberi vardı. Mesela, Hill'e göre Papias, Yuhanna İncili'ni kullandı ama Papias'ın bin yılcılık (chiliasm) inancından rahatsız olan Eusebius Papias'tan gelen rivayetleri isim vermeden aktarmıştır. Ayrıca Hill, Folker Siegert'in Papias'ın üç farklı Ermenice fragmentini ele aldığı *Unbeachtete Papiaszitate bei armenischen Schriftstllern* adlı makalesinden hareketle Papias'ın Luka'yı bildiğini ve diğer kutsal metinler gibi ondan alıntı yaptığını iddia etmektedir. Hill'in çalışması için bkz. Charles E. Hill, "What Papias Said About John (And Luke) A 'New' Papian Fragment", **The Journal of Theological Studies**, Vol. 49, No:2, 1998, 582-629. Daha aykırı bir görüş öne süren Annand'a göre Papias, Luka'dan önce yazmıştır ve Luka önsözünde kendi seleflerinden bahsederken aslında Markos'tan değil Papias'a gönderme yapmaktadır. Annand'ın Papias'ın yaşadığı dönem ve eserin tarihlendirilmesi için bkz. Rupert Annand, "Papias and the Four Gospels", **Scottish Journal of Theology**, Vol.9/1, March 1956, ss. 46-62.

¹⁰³ Ehrman, *Apostolic Fathers*, Vol. 2, s. 103.

¹⁰⁴ Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, 3.39.15.

Celileli bir balıkçı olan Petrus Grekçe bilmiyordu ve bundan dolayı Markos, onun Yahudi olmayan topluluklara hitaben yaptığı konuşmasını Grekçeye tercüme ediyordu şeklinde yorumlanabilir.¹⁰⁵ Ancak Papias, Markos'un İncili'ni Petrus hayattayken mi, yoksa onun ölümünün ardından mı yazdığından bahsetmemektedir. Papias'ın bıraktığı bu boşluk daha sonra bazı Hıristiyan teologlar tarafından doldurulmuştur. Irenaeus,¹⁰⁶ Markos'un Petrus'un ölümünden sonra duyduklarını yazıya geçirdiğinden bahsetmiştir. Aleksandreialı Clemens¹⁰⁷ (ö. 215?) ve Origenes'e¹⁰⁸ göre ise Petrus hayattayken Markos İncili'ni yazmıştır. Papias'tan gelen bu haberde diğer bir mesele Markos'un İsa'nın söz ve fiillerini sırasıyla kaydetmemesidir. Rivayetteki "sıradan" maksat nedir? Markos İsa'nın hayatına dair duyduklarını kronolojik sıraya uymadan mı yazmıştır? Başka bir İncil ya da anlatıyla mukayese edildi mi ki "sırasıyla" yazılmadığı ifade edilmiştir. En mantıklı açıklama Dungan'a göre Kürzinger'e aittir. Kürzinger, sıra (τάξις) kelimesinin cümlede sıra manasında değil, retorik bir kavram olarak kullanıldığını; kelimenin birtakım özlü sözleri, aforizmaları, anekdotları kapsayan *chreia* türünün kastedildiğini iddia etmiştir.¹⁰⁹ Yani Markos, Petrus'tan duyduğu İsa'ya ait anekdotları, meselleri ve İsa'nın özlü sözlerini bir sıra gözetmeden sahil bir şekilde kaydetmiştir.

Matta hakkındaki açıklamalarına baktığımızda Papias, Matta'nın "sözleri (*logia*, λόγια)" İbrani dilinde (Εβραϊδὶ διαλέκτῳ) derlediğini ve herkesin kabiliyetince bunları tercüme ettiğini belirtmektedir.¹¹⁰ Papias'tan nakille gelen bu haberde iki tartışmalı mevzu vardır. Birincisi Matta'nın "sözleri" İbrani dilinde yazdığını bildirmesi, ikincisi ise sözlerin (*logia*) mahiyeti meselesidir.

İlk önce Matta'nın yazıldığı dil meselesini inceleyelim. Hıristiyan geleneğine göre ilk yazılan İncil Matta'dır ve Matta, İncili'ni İbrani dilinde Yahudilikten dönen inananlar için yazmıştır. Irenaeus'tan¹¹¹ itibaren birçok kilise babası; Filozof

¹⁰⁵ C. E. B. Cranfield, *The Gospel According to Saint Mark*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, ss. 3-4.

¹⁰⁶ Irenaeus, *Adversus Haereses*, 3.1.1; Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, 5.8.3.

¹⁰⁷ Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, 6.14.6-7.

¹⁰⁸ Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, 6.25.5.

¹⁰⁹ Dungan, s. 399, 12 no'lu not. Ayrıca Kürzinger'in eserinin eleştirel incelemesi için bkz. Prosper Grech (tanıtan), "Josef Kürzinger'in Papias von Hierapolis und die Evangelien des Neuen Testaments adlı eseri", *Biblica*, Vol. 65, No. 2, 1984, s. 283-285.

¹¹⁰ Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, 3.39.16.

¹¹¹ Irenaeus, *Adversus Haereses*, 3.1.1; Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, 5.8.2.

Pantaenus,¹¹² Origenes,¹¹³ Eusebius,¹¹⁴ Hieronymus¹¹⁵ (İng. Jerome, ö. 420), Epiphanius¹¹⁶ ve Augustinus¹¹⁷ Matta'nın İncil'ini İbranice ya da İbrani dilinde, yani Aramice,¹¹⁸ yazdığına dair bu rivayeti aktarmışlardır. Hatta Hieronymus, Nasıralıların ve Ebionitlerin ellerinde bulundurduğu İbranice İncil'in yakın zamanda Grekçeye çevrilen gerçek Matta İncil'i olduğunu iddia etmiştir.¹¹⁹

Matta'nın İbranice veya İbrani dilinde İncili'ni yazdığı rivayetine ilk itirazlar XVI. yüzyılda başladığı görülür. Hümanist düşünür ve Katolik teolog Erasmus (ö. 1536) ve Kardinal Tommaso de Vio Cajetan (ö. 1534) bu geleneksel inancı ilk eleştirenlerdendir. Bu teologlara göre şu an mevcut Matta İncili aslında Grekçe yazılmıştır ve bu İncil İbraniceden çeviri bir metin değildir. XVII. asrın önemli Katolik teolog ve kutsal metin eleştirmenlerinden Richard Simon (ö. 1712) Erasmus ve Cajetan'ın eleştirilerini çürütmeye çalışmış ve kilise geleneğini savunmuştur. Matta'nın Kudüs'te İbrani dilinde yazılmasının akabinde Grekçeye çevrildiğini belirten Simon, mütercimin kimliğinin bilinmediğini itiraf etmektedir.¹²⁰ Simon, Erasmus'un İbranice bilmeden zayıf delillerle iddiasını dile getirdiğini ve gülünç duruma düştüğünü; Cajetan'ın da körü körüne Erasmus'u takip ettiğini ifade etmektedir.¹²¹ Simon'un tezini savunmasında Papias önemli bir kaynaktır. Birçok defa Papias'a gönderme yapan Simon, Papias'ın havarilerin öğrencileri zamanında yaşadığını, yani apostolik rivayet zincirinin en yakın ismi olarak aktardığı rivayete güvenilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.¹²²

Matta İncili'nin İbrani dilinde yazılmasıyla ilgili Katolik kilise geleneğinin kesin bir şekilde savunulması XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarına kadar

¹¹² Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, 5.10.3.

¹¹³ Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, 6.25.4.

¹¹⁴ Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, 3.24.6.

¹¹⁵ Hieronymus, *Commentariorum in Matthaeum*, Önsöz (Preface), 2. Hieronymus'un Matta tefsirinin İng. çevirisi için bkz. Jerome, **Commentary on Matthew**, trans. Thomas P. Scheck, The Catholic University of America Press, Washington, 2008.

¹¹⁶ Epiphanius, *Panarion*, 30.3.7.

¹¹⁷ Augustinus, *De Consensu Evangelistarum*, 1.2.4.

¹¹⁸ İbrani dilinden maksat İsa'nın yaşadığı dönemde Filistin bölgesinde konuşulan Aramicedir. F. F. Bruce, **The Acts of the Apostles: The Greek Text with Introduction and Commentary**, Third Revised Edition, Wm. B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids/Michigan, 1990, s. 453. Nitekim Elçilerin İşleri'nde "Εβραϊδὶ διαλέκτῳ" ifadesi üç yerde Pavlus'un konuştuğu ana dili, yani Aramiceyi ifade etmek için kullanılmıştır. Bkz. Elçilerin İşleri 21:40; 22:2; 26:14.

¹¹⁹ Hieronymus, *Commentariorum in Matthaeum*, 12:13.

¹²⁰ Richard Simon, **Critical History of the Text of the New Testament**, trans. Andrew Hunwick, Brill, Leiden, 2013, s. 81.

¹²¹ Simon, ss. 42-43

¹²² Simon, ss. 81-82.

devam etmiştir. I. Vatikan Konsili'nin ardından Papa XIII. Leo (ö. 1903) 1893'te *Providentissimus Deus* adlı papalık genelgesiyle kutsal metinlere yönelik yapılan eleştiri ve yanlış yorumlara karşı kilise doktrinin korunması amacıyla kutsal metin çalışmalarını teşvik etmiştir. Bu genelgede doğu dillerinin çalışılmasının ve "eleştiri sanatının" önemi vurgulanmıştır. Ancak yapılacak çalışmalarda kilise geleneğine aykırı olmama şartı getirilmiştir.¹²³ Ardından XIII. Leo, *Providentissimus Deus* genelgesi çerçevesinde çalışmaların sağlıklı bir şekilde yürütülmesi için 1902 yılında Papalık Kutsal Kitap Komisyonu'nu (Pontifical Biblical Commission) kurmuştur.¹²⁴ Komisyon özellikle 1905-1915 yılları arasında bir dizi çalışmalar yürütmüştür. 1911'de yayımlanan sonuç raporunda Matta İncili havari Matta tarafından ana dilinde (yani İbrani dilinde) yazıldığı, Grekçe Matta ile ana dilinde yazılmış Matta'nın özde aynı olduğu belirtilmiştir. Bir yıl sonra komisyonun aldığı kararda geleneksel inancı yıkan iki kaynak hipotezinin savunulması yasaklanmıştır.¹²⁵

Roma Katolik kilisesinin bu tepki ve yasaklamaları aslında özellikle Alman Protestan kökenli modern araştırmacıların İncillere yönelik metin tenkidi, kaynak eleştirisi gibi çağdaş yöntemlerle yaptıkları araştırmaların ve bunların sonuçlarının başarısını göstermektedir diyebiliriz. Bu modern araştırmacıların ekseriyetle kabul ettiği husus Matta İncili'nin havari Matta tarafından İbranice ya da Aramice yazılmadığı ve şu an elimizdeki Matta'ya atfedilen İncil'in Semitik dilde yazılmış bir kaynaktan da tercüme olmadığıdır. Bu İncil uzmanlarına göre Matta İncili Grekçe ve Grekçe kaynaklardan istifade edilerek yazılmıştır.¹²⁶

Yukarıda incelendiği üzere Papias'ın *logia* tabiri zamanla kilise geleneğince kanonik Matta İncili olarak anlaşılmıştır. Tabii ki burada en büyük etken *logia* ile havari Matta'nın özdeşleştirilmesidir, diyebiliriz. Ancak Papias'ın *logia*'dan maksadı nedir? Papias *logia* kavramını kullanırken esasen kanonik Matta İncili'ni mi

¹²³ Peter S. Williamson, **Catholic Principles for Interpreting Scripture**, Editrice Pontificio Istituto Biblico, Roma, 2001, ss. 1, 23-24 ve 49, 16 nolu dipnot.

¹²⁴ Williamson, ss. 13-14. Günümüzde Papalık Kutsal Kitap Komisyonu papalığın en eski kurumlarından biri olan "İman Doktrini Kurulu" (The Congregation for the Doctrine of the Faith, CDF) çatısı altında hizmet etmektedir. Bekir Zakir Çoban, **Geçmişten Günümüze Papalık**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2009, s. 234.

¹²⁵ Brown ve Collins, ss. 1170-1172.

¹²⁶ G.D. Kilpatrick, **The Origins of the Gospel According to St. Matthew**, Clarendon Press, Oxford, 1946, s. 3; James Moffatt, **An Introduction to the Literature of the New Testament**, T&T Clark, Edinburgh, 1912, s. 194.

kastediyordu? Yoksa şu an bir şekilde günümüze kadar ulaşamamış başka bir kaynaktan mı söz ediyordu?

Grekçe λογος (logos, çoğ. λόγοι) bir fikir, düşünce içeren söz (Matta 8:8; Luka 7:7); ifade, beyan, açıklama (Markos 5:36; Yuhanna 2:22); konuşma, hitabet (Elçilerin İşleri 14:12); öğreti (Elçilerin İşleri 18:15); aynı zamanda neden, sebep (Matta 5:32, Elçilerin İşleri 18:14) ve Yuhanna'nın girişindeki (Yuhanna 1:1) meşhur ifadeyle İlahi Kelam, Logos manasına gelmektedir.¹²⁷ Ancak *logia* kelimesi λογιον'un (logion) çoğuludur ve kehanet, vahiy, ilahi ilham gibi anlamlara sahiptir.¹²⁸ *Logia* kelimesi Eski Ahit'in Grekçe *Yetmişler* tercümesinde (*Septuaginta*, LXX) "Rabbin sözleri" (λόγια κυρίου)¹²⁹ ya da "Tanrı'nın sözleri" (λόγια του θεού)¹³⁰ gibi farklı terkiplerle kullanılmıştır. Yeni Ahit'te de vahiy manasında üç defa tanrı kelimesiyle birlikte zikredilmiş,¹³¹ bir yerde Musa peygamberin Sina'da aldığı vahiy kastedilmiştir.¹³² Ayrıca erken dönem kilise yazarları da *logia* kavramını Eski Ahit ya da Yeni Ahit bağlamında kullanmışlardır.¹³³ Mesela Romalı Clemens'in mektuplarında *logia* Eski Ahit için kullanılırken,¹³⁴ Aziz Polikarpos, Filipililere yazdığı mektupta İsa'nın sözleri için *logia* kelimesini yeğlemiştir.¹³⁵ Ancak verilen örnekler Papias'ın meramını açıklamakta yetersizdir. Matta'nın İbrani dilinde derlediği şeyler neydi? İsa'nın hikemi sözleri mi, buyrukları mı; sadece sözleri değil, fiilleri, sünneti, başından geçen olaylar mı? Yoksa İsa'nın müjdelendiği şeklinde yorumlanan Eski Ahit cümleleri mi? Bu kapalılıktan dolayı Papias'ın *logia'sı* modern dönemde birbirinden farklı yorumlara ve tartışmalara zemin oluşturmuştur.

Papias'ın rivayetinden yola çıkarak *logia* ifadesinin kanonik Matta İncili değil, Matta yazarının istifade ettiği ve İsa'nın sözlerini içerdiği kaynak olarak düşünüen ilk teorisyen Friedrich D. E. Schleiermacher'dir (ö.1834). Schleiermacher,

¹²⁷ George Abbott-Smith, *A Manual Greek Lexicon of the New Testament*, T&T Clark, Edinburgh, 1922, ss. 270-271.

¹²⁸ Abbott-Smith, s. 270

¹²⁹ Mezmurlar 12:6, 18:30.

¹³⁰ Mezmurlar 107:11.

¹³¹ Romalılar 3:2; İbraniler 5:12; I. Petrus 4:11.

¹³² Elçilerin İşleri 7:38.

¹³³ Stephen Hultgren, *Narrative Elements in the Double Tradition: A Study of Their Place Within the Framework of the Gospel Narrative*, Walter de Gruyter, Berlin, 2002, s. 12.

¹³⁴ Clemens'in I. mektubu 19:1, 53:1, 62:3; Clemens'in II. mektubu 13:3. Bu iki mektubun İng. çevirisi için bkz. Ehrman, *Apostolic Fathers*, Vol. 1, ss. 34-151 ve 164-199.

¹³⁵ Polikarpos, Filipililere mektup, 7:1. Bu mektubun İng. çevirisi için bkz. Ehrman, *Apostolic Fathers*, Vol. 1, ss. 332-353.

1832'de yazmış olduğu bir makalede ¹³⁶ elimizdeki Matta İncili'nin Papias'ın bahsettiği Matta olamayacağını belirtmiştir. Çünkü Schleiermacher'e göre evvela Matta İncili İbrani ya da Arami dilinden bir tercüme olamaz; ikincisi rivayette geçen *logia* sözler, konuşma, nutuk anlamına gelmektedir ve Matta İncili sadece sözlerden oluşmayıp İsa'nın soyağacı, doğumu ve İsa'nın misyonuna dair birçok hikâyeyi içermektedir. Bundan dolayı Papias'ın kastettiği şey havari Matta'nın İsa'nın sözlerini topladığı bir derleme olmalıdır. ¹³⁷ Zaten Matta İncili dikkatli bir şekilde incelendiğinde beş önemli nutuk ¹³⁸ bulunduğunu vurgulayan Schleiermacher, *logia* 'nın bu sözleri içerdiğini, bu kaynakta İsa'ya dair öykülemelerin bulunmadığını ve kanonik Matta yazarının bu kaynağı kullanmış olabileceğini açıklamıştır. ¹³⁹ Ancak Schleiermacher, sadece Matta'nın bu kaynağı kullandığını, Luka dâhil diğer İncillerin bu kaynağı dayanmadığını iddia etmiştir. Esasen Schleiermacher, iki kaynak hipotezine çok yaklaştırmıştır. Schleiermacher'den yaklaşık altı yıl sonra Christian H. Weisse (ö. 1866) Matta ve Luka'nın Markos'la birlikte İsa'nın sözlerinin bulunduğu başka bir kaynağı kullandığını ileri sürecektir. ¹⁴⁰

Schleiermacher'in teorisi Sinoptik İncil çalışmalarında kısa sürede yankısını bulmuştur. Yıllar içerisinde *logia* Matta ve Luka'daki ortak malzemenin kaynağını ifade eden teknik bir terim haline gelmiştir. Heinrich J. Holtzmann (ö. 1910) bu kaynağı Grekçe Λ/L harfi ile göstermiştir. Diğer araştırmacılar ise umumiyetle bu kaynağı ifade etmek için *Matta'nın Logia'sı* ya da sadece *Logia* tabirini kullanmayı tercih etmişlerdir. ¹⁴¹

Schleiermacher'in savını benimseyip geliştirenler olduğu kadar, tabii ki, eleştirenler; *logia* 'yı farklı yorumlayanlar olmuştur. Geniş anlamıyla logion/logia kavramı ilahi kelimeler, vahiy anlamına geldiği için bazı araştırmacılar, Matta İbrani

¹³⁶ Friedrich Schleiermacher, "Über die Zeugnisse des Papias von unseren beiden ersten Evangelien", **Theologische Studien und Kritiken**, Vol. 5, 1832, ss.735-768 künyeli eser.

¹³⁷ Hultgren, ss. 9-10.

¹³⁸ Matta 5-7, 10, 13, 18, 24-25. baplar.

¹³⁹ Hultgren, ss. 10-11.

¹⁴⁰ Robinson, Hoffmann ve Kloppenborg, s. xx.

¹⁴¹ Örneğin Hawkins, eserinin ilk baskısında *Matta'nın Logiası* tabirini kullanırken kitabın ikinci baskısında mezkur tabirin problemli olduğunu, İngiliz ve Amerikan akademisyenlerinin bir çoğunun Alman meslektaşları gibi Almanca kaynak anlamında *quelle* kelimesinden vaz edilen Q sembolünü tercih ettiğini, kendisinin ise sadece *Logia*'yı kullanmayı sürdüreceğini bildirir. Bkz. Hawkins, ss. 81, 1 no'lu dipnot ve 107.

dilinde, gelmesi beklenen kurtarıcı ile ilgili Eski Ahit cümlelerini¹⁴² ya da daha özelde İsa'nın müjdelendiğine atfedilen Eski Ahit cümlelerini¹⁴³ derlemiştir şeklinde yorumlamışlardır. Ancak bu yoruma itiraz eden Moule, ilk Hristiyanların ellerinin altında başta *Yetmişler* tercümesi olmak üzere farklı Grekçe tercümelerin bulunabileceğini, bundan dolayı "Matta'nın derlemesi neden tekrar tercüme edilsin" diye sormaktadır.¹⁴⁴ O'Neill'e göre ise *logia* aslında yazılanların doğasını ima etmektedir. Yani nasıl ki Pavlus, Romalılara mektubunda (3:2) Tora veya Eski Ahit'in tamamı için "Tanrı'nın sözleri (τὰ λόγια τοῦ θεοῦ)" şeklinde bir ifade kullandıysa, aynı şekilde Papias'ın rivayetinde Matta'nın yazdığı *logia*'dan maksat Hristiyanlar arasında Eski Ahit gibi okunup dinlenen İsa ile ilgili hikâyeleri, onun sözlerini, hatta İsa'nın toplumdan istediği emir ve yasakları içerebilir.¹⁴⁵

Sonuç olarak Papias'ın Markos ve Matta hakkındaki rivayeti tarihsel açıdan problemlidir. Papias'ın bu tanıklığı modern araştırmacılar için İncillerin kökenine dair problemi çözmekten çok sorunu daha da derinleştirmektedir.¹⁴⁶ Maalesef, Papias'ın eseri günümüze ulaşamamış, sadece bazı parçalar Eusebius gibi yazarlar aracılığı ile günümüze kadar gelmiştir. *Rabbin Sözlerinin Tefsiri* adlı eserinin içeriği nedir; eserinde Papias şifahi gelenekten ya da İncil nüshalarından ne kadar istifade etmiş, bilemiyoruz. Her ne kadar Papias'ın açıklamaları açık ve net olmasa da II. yüzyılın başlarında İncillerin yazılma sürecini, Hristiyan cemaatler arasında kilise geleneğinin nasıl ortaya çıktığı ve yayıldığını ve inananların zihinlerinde kutsal bir metin olarak İncil mefhumunun olup olmadığını anlamamızda bize ipuçları vermektedir. Koester'in dikkat çektiği üzere Papias Matta ve Markos'tan "İncil" olarak bahsetmiyor.¹⁴⁷ Papias'ın II. yüzyılın ilk çeyreğinde bu rivayeti aktardığını farz edersek o zaman daha İncil adında yazılı kutsal bir metin mefhumu yoktur, diyebiliriz. İncil eleştirmenlerinin genel kanaatine göre İncil kavramı II. yüzyılda,

¹⁴² Frederick C. Grant, **The Gospels: Their Origin and Their Growth**, Harper&Brothers Publishers, New York, 1957, s. 65.

¹⁴³ F. C. Conybeare, **History of New Testament Criticism**, G. P. Putnam's Sons, New York, 1910, ss. 77-78.

¹⁴⁴ C. F. D. Moule, **The Birth of the New Testament**, Adam&Charles Black, London, 1971, s. 216.

¹⁴⁵ J. C. O'Neill, "The Synoptic Problem", **New Testament Studies**, Volume 21, January 1975, s. 283, 1 no'lu dipnot.

¹⁴⁶ Papias'ın rivayetine Türk akademisinden yapılmış eleştirel bir değerlendirme için bkz. Zafer Duygu, **İsa, Pavlus, İnciller: Hristiyanlık Neden ve Nasıl Ortaya Çıktı?**, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2018, ss. 587-594.

¹⁴⁷ Helmut Koester, "From the Kerygma-Gospel to Written Gospels", **New Testament Studies**, Volume 35, July 1989, s. 374.

büyük ihtimal ikinci yarısında, ortaya çıkmakta ve II. yüzyılın sonlarına doğru "filana göre İncil" başlıkları atılmaktadır.¹⁴⁸

Papias'la ilgili diğer bir husus, İncillerin II. yüzyıldan itibaren kopyalanıp Hristiyan cemaatler arasında dolaşımı söz konusu olsa da sözlü gelenek kuvvetli bir şekilde devam ettiği görülmektedir. Hatırlanacak olursa, Papias yazılı kitaplara nazaran ihtiyarlardan yani cemaat önderlerinden duyduklarına itibar ettiğini belirtmektedir. Papias'ın şifahi geleneğe vurgusu her ne kadar "hafızaya güven"¹⁴⁹ şeklinde yorumlansa da aslında heretik ve sahte eserlerin cemaate sızması, sadece güvenilir cemaat önderlerinden doğru bilginin temin edilmesi için gösterilen bir hassasiyetin ifadesidir, diyebiliriz.¹⁵⁰ Dolayısıyla Papias, cemaat önderlerinden duyduklarını aktaran bir râvidir. Kanaatimizce Papias ne Markos ne de Matta İncili'nin yazıldığı bir yazma ne görmüş ne de okumuştur. Örneğin, İsa'ya ihanet eden Yahuda İskariyot'un ölümüyle ilgili Papias Matta'dan tamamen farklı bir rivayet aktarmaktadır. Yahuda İskariyot, Matta'daki riayete göre kendini asarak intihar eder¹⁵¹ Papias'a göre Yahuda, hayatının sonuna doğru vücudu şişer, kör olur, tüm vücudunu irin ve kurtçuklar kaplar ve hakettiği bir şekilde acılar içerisinde ölür.¹⁵² Papias'tan nakledilen bu rivayet aslında Papias'ın herhangi bir İncil metni görmeden sadece bazı Hristiyan büyüklerinden şifahen öğrendiği bilgileri kendi cemaatine yine aynı şekilde aktardığını gösteren bir delildir denilebilir.

Aydınlanma sonrası İncillerin kaynak teorilerine baktığımızda *İlk-İncil* (*Urevangelium*) hipotezi, *Aramice İlk-Matta* (*Proto-Matthew*)¹⁵³ hipotezi gibi

¹⁴⁸ Kümmel, s. 36.

¹⁴⁹ Michael W. Holmes (trans.), **The Apostolic Fathers: Greek Texts and English Translations**, 3rd Edition, Baker Academic, Grand Rapids/MI, 2007, s. 723.

¹⁵⁰ Ehrman, *Apostolic Fathers*, Vol. 2, s. 88.

¹⁵¹ Matta 27:1-10. Elçilerin İşleri'nde ise Yahuda İsa'yı tutuklatmasının karşılığında aldığı parayla bir tarla satın alır, ama aldığı tarladan aşağı düşen Yahuda bedeni parçalanarak ölür. Bkz. Elçilerin İşleri 1:15-19.

¹⁵² Papias, *Fragmanlar* 4.2-3.

¹⁵³ Katolik din adamı Leon Vaganay (ö. 1969) *İlk-Matta* hipotezinin önde gelen temsilcilerindendir. Vaganay, Sinoptik İncillerin yedi safhada oluştuğunu iddia etmiştir. Vaganay'a göre ilk önce İsa ile ilgili haberler şifahen aktarılmış, daha sonra İsa'nın birtakım mucizeleri, meselleri Aramice veya Grekçe fragmanlara yazılmıştır. Nitekim Luka'nın önsözünde belirttiği "Birçok kişi aramızda olup bitenlerin tarihçesini yazmaya girişmiştir" sözünden maksat işte bu küçük parçalardır. Üçüncü evrede Sinoptik İncillerin özünü oluşturan ilk Aramice Matta nüshası yazılmış ve Papias'ın belirttiği gibi bu nüshanın farklı tercümeleri yapılmıştır. Ardından sadece Matta ve Luka'da bulunan rivayetleri içeren, Aramice Matta'daki vaazları, meselleri tamamlayıcı S kaynağı derlenmiştir. Aramice Matta'ya ek olarak yazılan S kaynağı daha sonra Grekçeye çevrilmiştir. Beş, altı ve yedinci safhalarda Sinoptik İncillerin yazılması söz konusudur. Kanonik Sinoptik İnciller, Matta dahil, ilk Aramice derlenen Matta'nın (M) Grekçe tercümesine (Mg) dayanmaktadır. Matta ile Luka Mg'nin dışında İsa'nın sözleri

hipotezlerin çıkış noktası Papias'ın rivayeti olacaktır.¹⁵⁴ Ancak Kümmel'in vurguladığı üzere, Sinoptik İncillerin aralarındaki edebi ilişkinin çözülmesi için Papias'ın bu rivayeti başlama noktası değildir.¹⁵⁵ Çünkü Papias'ın tanıklığı tarihsel açıdan tamamen itimat edilemeyecek kadar müphem bilgiler içermektedir. Papias II. yüzyılın ilk yarısında yaşadığı bölgede dolaşan birtakım rivayetleri aktarmıştır. Bundan dolayı bu rivayet herhangi bir hipotezin doğruluğunu kanıtlayacak bir delil niteliği taşımamaktadır.

1.1.3. Aziz Augustinus Hipotezi

Miladi V. asır öncesi İncillerin nasıl kaleme alındığıyla ilgilenen bazı Hristiyan bilginler ya çok kısa ya da sathi izahlarda bulunmuşlardır. Örneğin Aleksandreialı Clemens'in açıklaması dikkat çekicidir. Ona göre İsa'nın soyağacını içeren İnciller ilkin yazılmıştır. İsa'nın soyağacı sadece Matta ve Luka'da bulunmaktadır. Ancak bu iki İncil aynı anda mı yazılmıştır? Clemens bu soruya cevap vermemektedir. Bu Hristiyan bilgini ikisinden birinin herhangi bir önceliğe sahip olduğundan veya aralarında bir ilişki bulunduğundan bahsetmemektedir. Bu

ve mesellerini içeren S kaynağının Grekçe tercümesini (Sg) kullanmışlardır. Kanonik Matta ile Markos arasında herhangi bir edebi ilişki yokken Luka kanonik Markos'tan yararlanmıştır. Kısaca özetlemeye çalıştığımız Vaganay'ın hipotezi aslında iki kaynak hipotezinin kilise geleneği çerçevesinde tekrar yorumlanmasıdır, diyebiliriz. Vaganay, Sinoptik İncillerdeki uyum ve benzerliğin sebebini Aramice ilk Matta nüshasından direkt tercümeyle dayandırmadığı için araya Mg kaynağını koymuştur. Ayrıca Markos'ta bulunmayan "çifte rivayetler (double tradition)" için ister istemez Q kaynağına benzer "S" kaynağını vaz etmek zorunda kalmıştır. Vaganay hipotezine savunmacı bir yaklaşım için bkz. Eugene Maio, "The Synoptic Problem and the Vaganay Hypothesis", **Irish Theological Quarterly**, Vol. 26, Issue 2, 1959, ss. 167-181.

¹⁵⁴ Papias'a atfedilen rivayeti kabul etmeyen ama İsa peygamberin ve ilk inananların Aramice konuşması hasabıyla Sinoptik İncillerin kökenini yazılı veya sözlü Aramice kaynaklarda arayan bazı araştırmacılar Grekçe metnin dil, üslup ve edebi ifade açısından tenkitli metin incelemeleri yaparak İncillerin Aramice alt katmanlarına ulaşmaya çalışmışlardır. Bu araştırmacılardan en önemlisi meşhur şarkiyatçı Julius Wellhausen'dir. Wellhausen (ö.1918), 1903-1905 yılları arasında, sırasıyla, Markos (1903), Matta (1904) ve Luka (1904) üzerine kısa tefsirler yazmış ve 1905'te ilk üç İncil için bir "giriş" eseri (*Einleitung in die drei ersten Evangelien*) kaleme almıştır. Sinoptik problem konusunda Wellhausen bir nevi iki kaynak hipotezini kabul etmektedir. Wellhausen'a göre Markos ilk İncil'dir, Matta ve Luka Markos'a dayanmaktadır. Q kaynağı da Matta ve Luka'nın kullandığı ikinci kaynaktır. Ancak Sinoptik İnciller saf bir Grekçeyle yazılmamış, arka planda Aramice bir iz bulunmaktadır. Wellhausen'a göre kanonik Markos'tan önce Aramice derlenmiş bir metin olabilir. Bu metin daha sonra kanonik Markos olacaktır. Ayrıca Matta ve Luka'da Q kaynağına dayanan rivayetlerdeki ifade farklılığının sebebi Aramice ibarenin yanlış okunma ya da yorumlanmasından kaynaklanmış olabilir. Wellhausen'in Sinoptik İncillere yönelik çalışmalarının analizi için bkz. Charles C. Torrey, "Julius Wellhausen's Approach to the Aramaic Gospels", **Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft**, Vol. 101, 1951, ss. 125-137; Allen Wikgren, "Wellhausen on the Synoptic Gospels: A Centenary Appraisal", **Journal of the American Academy of Religion**, Vol. 12/3, 1944, ss. 174-180.

¹⁵⁵ Kümmel, Introduction, s. 55.

tek cümlelik açıklamadan sonra Clemens, bazılarının isteği üzererine havari Petrus Roma'dayken Kutsal Ruh aracılığıyla İncil'ini yazdığını, Yuhanna'nın da arkadaşlarının teşvikiyle Kutsal Ruh aracılığıyla ruhani bir İncil yazdığını açıklamaktadır.¹⁵⁶ Origenes de kanonik İnciller yazılmasıyla ilgili bazı bilgiler paylaşmıştır. Origenes'e göre ilk önce Matta yazılmıştır. Bu İncil'i Markos, ardından Luka ve en son Yuhanna takip etmektedir.¹⁵⁷ Ancak Origenes de Aleksandreialı Clemens gibi dört kanonik İncil'in arasında bir ilişki olup olmadığı tartışmasına girmemektedir. Augustinus ise kendisinden önceki kilise babaları/önderleri gibi sadece İnciller konusuyla ilgilenmemiş, aynı zamanda seleflerinden farklı olarak İnciller arasında bir ilişkiden söz eden ilk teolog olmuştur. Aynı zamanda onun bu konudaki açıklamaları Aydınlanma çağına kadar Batı Hristiyan dünyasında hâkim görüş haline gelmiştir. Bundan dolayı araştırmamız açısından Augustinus'un açıklamaları önemli bir yere sahiptir. Şimdi ilk önce Augustinus'un hayatından kısaca bahsedilecek, ardından onun Sinoptik İncillere yaklaşımı ve aralarındaki muhtemel ilişkiyle ilgili görüşleri ele alınacaktır.

Augustinus'un gerçekten ilginç bir hayat hikâyesi vardır. 354 yılında pagan bir baba ve muhlise bir Hristiyan anneden doğan Augustinus iyi bir eğitim almış; Kartaca, Roma ve Milan'da Latin dili ve hitabet dersleri vermiştir.¹⁵⁸ Cicero'nun *Hortensius* adlı eserinden etkilenen¹⁵⁹ Augustinus, hakikat arayışında Hristiyan kutsal metinlerini, özellikle Eski Ahit'i okumuş ama içerik ve üsluptan dolayı reddetmiştir.¹⁶⁰ Augustinus Maniheizm'i benimsemiş, fakat bazı sorularına cevap bulamadığından dolayı dokuz yılın ardından Yeni Eflâtunculuğa geçmiş ve en son Milan piskoposu Ambrosius'tan etkilenen Augustinus, 387'de Paskalya arifesinde oğlu Adeodatus ve arkadaşı Alypius'la birlikte vaftiz olmuştur.¹⁶¹

¹⁵⁶ Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, 6.14.5-7.

¹⁵⁷ Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, 6.25.4-6.

¹⁵⁸ Agostino Trape, "Saint Augustine", trans. Placid Solari, **Patrology**, (ed. Angelo di Berardino), Volume 4, Christian Classics, Allen/Texas, tarihsiz, ss.345-346; Carol Harrison, "Augustine", **The New Cambridge History of the Bible, Volume 1: From the Beginnings to 600**, (ed. James Carleton Paget ve Joachim Schaper), Cambridge University Press, Cambridge, 2013, s. 678.

¹⁵⁹ Augustinus, *İtiraflar*, 3.4.7. İngilizce ile Türkçe metin mukayese edilerek istifade edilmiş, İngilizce metnin bölüm numaralandırılması takip edilmiştir. Augustine (Saint), **Confessions**, trans. Vernon J. Bourke, The Catholic University of America Press, Washington, D. C., 1953; Augustinus, *İtiraflar*, çev. Dominik Pamir, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999.

¹⁶⁰ Augustinus, *İtiraflar*, 3.5.9.

¹⁶¹ Augustinus, *İtiraflar*, 9.6.14; Roland J. Teske, "Augustine, St.", **New Catholic Encyclopedia**, Second Edition, Vol. 1, Gale, Farmington Hills/MI, 2003, ss. 852 ve 857.

391'de Hippo'ya dönen Augustinus riyazet hayatı yaşayabileceği bir yer ararken kendisine kilisede görev alması teklif edilir. Bu teklifi isteksiz bir şekilde kabul eden Augustinus, 395 veya 396 yıllarında ilk önce piskopos yardımcısı, daha sonra Hippo piskoposu olmuştur.¹⁶² 430 yılında ölen Augustinus velüt bir yazar olarak arkasında onlarca eser bırakmış, Batı Hristiyan teolojisine ve düşünce dünyasına yön vermiştir.

Augustinus, yaklaşık yetmiş küsur yıllık ömründe birbirinden farklı türde eserler kaleme almıştır. Bu külliyattan muhalif gruplara yönelik apolojik ve polemik eserler önemli bir yer kaplamaktadır. Maniheiztler, paganlar, Yahudiler, Marcionistler, Donatistler¹⁶³ ve daha birçok heretik grup Augustinus'un hedefinde olmuştur. Bu eserlerde Augustinus, ortodoks inancı savunmuş, Hristiyan kutsal metinlerine yönelik eleştirilere cevap vermeye çalışmıştır.¹⁶⁴

İncillere ve diğer Hristiyan kutsal metinlerine yönelik eleştiriler rakip gruplarla girilen teolojik savaşta her zaman çözülmesi gereken bir mesele olarak ortodoks inancın önünde durmuştur. Başta paganlar olmak üzere Maniheiztler ve birtakım Gnostik Hristiyanlar İncillerdeki çelişkileri, farklı anlatımları, mantıksal veya metinsel hataları eleştirilerinde kullanmışlardır. Ayrıca İncil metinlerinin tahrifi ve/veya uydurulduğu iddiası ortodoks inancın aleyhinde muhalif grupların kullandığı argümanlardandır. Özellikle bazı paganların Hristiyan kutsal metinlerine yaklaşırken edebi ve tarihsel tenkit yöntemlerini kullanmaları dikkat çekicidir.¹⁶⁵ Şimdi Augustinus'un bir teolog olarak karşılaştığı bu sorunu anlayabilmemiz için II-IV. yüzyıllara ait pagan ve Maniheiztlerden birkaç örnek vermenin faydalı olduğu kanatindeyiz.

II. yüzyılın sonlarına doğru Hristiyanları kendi kaynaklarından tanımak ve eleştirmek için ilk ciddi adım Platoncu bir pagan olan Celsus tarafından atılmıştır.¹⁶⁶

¹⁶² Trape, s. 349; Henry Chadwick, **Augustine of Hippo: A Life**, Oxford University Press, New York, 2009, s. 62.

¹⁶³ Kuzey Afrika'da ortaya çıkan ve öncülüğünü Casae Nigraeli piskopos Donatus'un (ö.355?) yaptığı sapkın kabul edilen bir akımdır.

¹⁶⁴ Yeni bir Hristiyan mühtedi olarak Augustinus, ilk reddiyesini 388'de Maniheiztlere karşı *De moribus Ecclesiae catholicae et de moribus Manichaeorum* adıyla kaleme almıştır. Augustinus'un apolojik ve polemik eserlerinin listesi ve bu eserler hakkında bilgi için bkz. Trape, ss. 361-368 ve 380-393.

¹⁶⁵ Paganların İncil eleştirileri için bkz. Duygu, ss. 57-84.

¹⁶⁶ Miladi ilk yüzyıllarda Greko-Romen dünyada Hristiyanlar paganlar tarafından ateistlik, büyücülük, ensest veya fuşşiyat gibi ahlaksızlıklar ve yamyamlıkla suçlanmıştır. Tabii ki burada ateistlik günümüz manasında tanrıtanımazlık değil; geniş kitlelerin benimsediği, siyasi erkin kabul

Celsus müphem bir münekkit olarak karşımıza çıkmaktadır. Nereli olduğu, nerde eğitim gördü gibi hayatına dair temel bilgiler bilinmemektedir. Tahmini olarak 177-180 yıllarında yazıldığı düşünülen Celsus'un *Gerçek Doktrin* (*Λόγος Αληθής*) adlı eseri günümüze kadar ulaşmamıştır.¹⁶⁷ Hristiyanlık Roma topraklarında hâkim din olmasıyla birlikte Celsus'un eseri maalesef imha edilmiştir. Celsus'u ve eleştirilerini Celsus'a karşı Hristiyanlığı savunan ilk Hristiyan teolog Origenes'in *Contra Celsum* adlı reddiyesi vasıtasıyla öğrenebiliyoruz.

İsa'nın şahsiyeti ve tanrısallığı, aynı zamanda İsa hakkındaki rivayetlerin tarihselliği ve geçerliliği meseleleri Celsus'un eleştirilerinin merkezinde geniş bir yer tutmaktadır. Celsus'a göre Hristiyanların iddia ettiği gibi İsa'da ilahi bir ruh bulunuyorsa diğer insanlardan boy, güzellik, güç ve benzeri özellikleri farklı olması gerekir. Ama İsa'nın bedeni normal bir insan bedenidir ve hatta rivayete göre İsa kısa boylu ve çirkindir.¹⁶⁸ İsa kibirli ve yalancı birisidir.¹⁶⁹ Celsus'a göre İsa düzmece hikâyelerle büyük yalanlar söylemiştir.¹⁷⁰ İsa'nın bakire Meryem'den doğumunu kesinlikle reddeden Celsus İsa'nın bu hikâyeyi uydurduğunu, zina ile suçlanan annesinin marangoz kocası tarafından terk edildiğini, gizlice mağarada İsa'yı doğurduğunu, İsa'nın Mısır'a gidip orada çalıştığını ve Mısırlılardan büyü öğrenip

ettiği dini düşünceyi reddeden manasındadır. Bununla birlikte imparator kültüne uymayı reddetmeleri ve askerlikten kaçmaları ya da askeri emirlere uymamaları sebebiyle Roma yönetiminin Hristiyanlara sempatiyle yaklaştıklarını pek söyleyemeyiz. Genel olarak paganların Hristiyanlara yönelik eleştirileri için bkz. Jeffrey W. Hargis, **Against the Christians: The Rise of Early Anti-Christian Polemic**, Peter Lang, New York, 1999. Robert Louis Wilken, **The Christians as the Romans Saw Them**, Second Edition, Yale University Press, New Haven, 2003. Bu itham ve eleştirilere Hristiyanlar sessiz kalmamıştır. İlk Grek apolojistlerden Atinalı Quadratus (ö. 129?), Şehit Iustinus (ö. 165?, İng. Justin Martyr) gibi birçok Hristiyan bilgin ve önder dini geleneklerini ve Hristiyan cemaatini savunmuşlardır. Örneğin Şehit Iustinus, ateistlik suçlamalarını reddederek her türlü necasetten (yani şirkten) münezzeh tek gerçek Tanrı'ya inandıklarını ikrar etmiştir. Bkz. Şehit Iustinus, *I. Apologia* 6. Bu eserin İng. çevirisi için bkz. Justin Martyr, "The First Apology", trans. Marcus Dods and George Reith, **The Ante-Nicene Fathers**, Vol. 1, (ed. Alexander Roberts, James Donaldson ve A. Cleveland Coxe), WM. B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids/Michigan, 1996, ss. 163-187. Bazı Hristiyan apolojistler paganların dile getirdiği bu ithamların sebebini heretiklerden kaynaklandığını iddia etmişlerdir. Mesela Irenaeus, II. yüzyıl İskenderiyeli gnostik gurplardan Karpokratis taraftarlarının öğretilerinden bahsederken birtakım büyü ve sihir işleriyle uğraştıklarını ve bu sapkın adetler yüzünden Hristiyan cemaatinin yanlış takdim edildiğini ifade etmiştir. Bkz. Irenaeus, *Adversus Haereses*, 1.25.3.

¹⁶⁷ Wolfram Kinzig, "Pagans and the Bible", **The New Cambridge History of the Bible, Volume 1: From the Beginnings to 600**, (ed. James Carleton Paget ve Joachim Schaper, Cambridge University Press, Cambridge, 2013, s. 755.

¹⁶⁸ Origenes, *Contra Celsum*, 6.75.

¹⁶⁹ Origenes, *Contra Celsum*, 2.7. Origenes'e göre İsa kibirli birisi olsaydı son yemekte öğrencilerinin ayaklarını yıkamazdı. İsa'nın öğrencilerinin ayaklarını yıkaması sadece Yuhanna İncili'nde geçmektedir. İlgili pasaj için bkz. Yuhanna 13:1-17.

¹⁷⁰ Origenes, *Contra Celsum*, 2.26.

döndüğünde Tanrılık iddiasında bulunduğunu düşünmektedir.¹⁷¹ Celsus'a göre İsa'nın babası Panthera isimli Romalı bir askerdir.¹⁷² Ayrıca Celsus Hristiyan inancını ve anlatılarını farklı mitolojilerle karşılaştırmaktadır. Mesela, İsa'nın dirilme hikâyesini ele alan Celsus benzer anlatıların Pisagoras'ın kölesi Zamolxis, Mısır'da Rhampsinitus, Trakya'da Orpheus, hatta İtalya'da Pisagoras hakkında ölümden dirilme hikâyelerinin anlatıldığını, yani İsa'nın ölümden dirilme hikâyesinin otantik olmadığını açıklamaktadır.¹⁷³ İsa'yı Apollo ya da Zeus'la karşılaştırmak isteyince Hristiyanların müsamahakâr davranmadıklarını¹⁷⁴ belirten Celsus, Hristiyanların Eski Ahit'i yorumlama yöntemlerini eleştirir ve İsa'nın müjdelendiği iddia edilen pasajların aslında İsa'dan farklı birçok kişiye hamledilebileceğini vurgulamaktadır.¹⁷⁵ Ayrıca Celsus, İncil'in orijinal metnini üç, dört ya da birçok kez Hristiyanlarca değiştirildiğini, bunu metindeki problemlere yönelik eleştirilerden kaçmak için yaptıklarını haber vermektedir.¹⁷⁶ İncil metninin çok eski zamanlardan beri insan müdahalesine maruz kaldığına yönelik Celsus'un bu son eleştirisi önemli bir örnektir.

Celsus'tan yaklaşık bir asır sonra Yeni Eflatuncu filozof Porphyrius (İng. Porphyry) en şedit düşman olarak Hristiyan cemaatinin karşısına çıkmıştır. Hristiyan teolojisine ve kutsal kitaplarına yapmış olduğu eleştiriler Hristiyan cemaatini bir hayli etkilemiştir. Porphyrius, Hristiyan dimağında öyle derin bir iz bırakmıştır ki, Papa X. Leo (ö. 1521) Martin Luther'i ciddi bir tehdit olarak "yeni Porphyrius" şeklinde tavsif edecektir.¹⁷⁷

Tyre'de (Sur/Lübnan) doğan Porphyrius, Atina'da eğitiminden sonra 263 yılında Roma'ya gitmiş ve Yeni Eflatunculuğun kurucusu olarak kabul edilen Plotinus'un (ö. 270) öğrencisi olmuştur. Roma'da birtakım sağlık sorunları yaşayan Porphyrius, hocası Plotinus'un tavsiyesiyle Sicilya'ya yerleşir.¹⁷⁸ Porphyrius, Sicilya'da bulunduğu sırada Hristiyanlığa reddiye olarak on beş kitaptan, yani bölümden müteşekkil *Hristiyanlara Karşı* (*Katá Χριστιανών*) adlı eserini 270 yılı

¹⁷¹ Origenes, *Contra Celsum*, 1.28.

¹⁷² Origenes, *Contra Celsum*, 1.32.

¹⁷³ Origenes, *Contra Celsum*, 2.55.

¹⁷⁴ Origenes, *Contra Celsum*, 3.37.

¹⁷⁵ Origenes, *Contra Celsum*, 2.28.

¹⁷⁶ Origenes, *Contra Celsum*, 2. 27.

¹⁷⁷ Amos Berry Hulen, **Porphyry's Work Against the Christians: An Interpretation**, Yale Studies in Religion no:1, Mennonite Press, Scottdale/PA, 1933, s. 6.

¹⁷⁸ Pierre Hadot, "Porphyry", **New Catholic Encyclopedia**, Second Edition, Vol. 11, Gale, Farmington Hills/MI, 2003, s. 520.

civarında yazmıştır.¹⁷⁹ Celsus örneğinde olduğu gibi Porphyrius'un bu çalışması maalesef günümüze gelememiştir. Bu eser IV-V. asırlarda bazı Roma imparatorlarının emirnameleriyle yakılmış, imha edilmiştir. Porphyrius'un eleştirilerini Hristiyan apolojistlerin nadiren de olsa direkt alıntıları, genellikle ise bu esere göndermeleri sayesinde öğrenebiliyoruz.¹⁸⁰

Porphyrius'un eleştirilerine baktığımızda başta İnciller olmak üzere diğer Hristiyan kutsal metinlerinin dikkatli bir şekilde okunduğunu, tetkik ve tenkit edildiğini görüyoruz. Örneğin Porphyrius'un Eski Ahit'in Daniel kitabına yönelik eleştirileri dikkat çekicidir. Porphyrius, Daniel kitabının Babil sürgünündeki Daniel tarafından değil, Selevkos kralı IV. Antiochus Epiphanes (ö. M.Ö. 164) döneminde adı bilinmeyen bir kişi tarafından yazıldığını belirtmiştir. Porphyrius, bu kitabın Antiochus'un ölümünden sonra yazıldığını düşünmüştür. Günümüzde modern araştırmalar Daniel kitabıyla ilgili Porphyrius'un eleştirilerini tasdik etmektedir. Ancak bazı modern araştırmacılar, Daniel kitabının IV. Antiochus'un ölümünden önce ya da ölüm haberinin Kudüs'e ulaşmasından evvel yazıldığını öne sürerek Porphyrius'tan ayrılmaktadır.¹⁸¹

Porphyrius, özellikle İncil metnindeki problemlerin gayet farkındaydı diyebiliriz. Porphyrius'a göre havariler İncilleri yazarken hikâyeler uydurmuşlardır. Hatta İncil yazarları referans gösterdikleri Eski Ahit metnini bile bilmemektedirler. Mesela Markos, İncili'nin girişinde Yeşaya peygamberin kitabından alıntı yaparken hataya düşmüştür. Yazar, “*Yeşaya peygamberin kitabında şöyle yazılmıştır:*” dedikten sonra “*İşte, habercimi senin önünden gönderiyorum; O senin yolunu hazırlayacak. Çölde yükselen ses, "Rab'bin yolunu hazırlayın, geçeceği patikaları düzleyin"* diyor.”¹⁸² cümlelerini eklemiştir. Fakat iktibas edilen ilk cümle Yeşaya'ya

¹⁷⁹ Eserin yazılış tarihi, yeri, içeriği ve hatta ismi bile tartışılmıştır. Tartışmalar için bkz. Ariane Magny, **Porphyry in Fragments: Reception of an Anti-Christian Text in Late Antiquity**, Routledge, New York, 2016, ss. 14-20.

¹⁸⁰ Hulen, s. 6. Kilise tarihçisi Kaisareialı Eusebius, bir apolojist olarak İncilleri savunduğu ve Porphyrius'un eleştirilerine cevap verdiği birçok eser telif etmiştir. Bizzat Porphyrius'un iddialarına yönelik yirmi beş kitaplık/bölümlük *Porphyrius'a Karşı* başta olmak üzere *İncil'e Hazırlık* (*Praeparatio Evangelica*) ve *İncil'in Kanıtı* (*Demonstratio Evangelica*) gibi İncilleri muhtelif eleştirilere karşı savunduğu eserler yazmıştır. Eusebius'un bu reddiyelerinin içeriği hakkında genel bilgi için bkz. Johannes Quasten, **Patrology**, Vol. 3, Christian Classics, Allen/TX, tarihsiz, ss. 329-333.

¹⁸¹ John J. Collins, **Daniel: With an Introduction to Apocalyptic Literature**, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids/Michigan, 1999, s. 36; Louis F. Hartman ve Alexander A. Di Lella, **The Book of Daniel**, Doubleday, New York, 1978, s. 305.

¹⁸² Markos 1:2-3.

değil, Malaki 3:1'e aittir. Markos, Malaki 3:1'i Yeşaya 40:3 ile birleştirmiş, farklı bir yerdeki peygambere ait sözü başka bir peygambere atfetmiştir. Bundan dolayı Porphyrius'a göre havariler günlük hayatta olduğu gibi inandıkları kutsal metinler konusunda da cahil insanlardır.¹⁸³ Ayrıca Porphyrius, sadece Matta ve Luka'da geçen İsa'nın soyağacındaki çelişkileri, Matta'nın bazı ataları atlaması gibi problemler üzerinden İncillerin güvenilir metinler olamayacağını dile getirmiştir.¹⁸⁴

Hristiyanlığı eleştiren grupların İncil metinlerindeki problemleri etkili bir şekilde kullandıklarını göstermek adına son örneğimizi Maniheiztlerden vermek istiyoruz. Maniheiztler¹⁸⁵ iddialarını desteklemek ve Hristiyan grupların eleştirilerini çürütmek için Hristiyan kutsal metinlerini hem etkili bir şekilde kullanmışlar hem de eleştirmişlerdir. Evvela Maniheiztler Marcionistler gibi Tevrat ve Yahudi geleneğini reddetmektedirler. Mesela, Augustinus'un çağdaşı büyük Mani bilgini Faustus'un eleştirilerine baktığımızda sünnet, Sebt gününe riayet edilmesi, domuz etinin yasaklanması gibi emir ve yasakların Yahudileri ilgilendirdiğini, bu kuralların Hristiyanlar üzerinden düştüğünü iddia etmektedir.¹⁸⁶ Havarilerden örnek veren Faustus, Yahudi doğumlu havarilerin bile mezkur Yahudi adetlerini terk ettiklerini, "yeniye eskisiyle" karıştırmanın anlamsız olduğunu, Pavlus'un Galatyalılara mektubunu delil göstererek sünnet âdetine geri dönmenin köleliğe razı olmak anlamına geldiğini belirtmektedir.¹⁸⁷

¹⁸³ John Granger Cook, **The Interpretation of the New Testament in Greco-Roman Paganism**, Hendrickson Publishers, Peabody/MA, 2002, (NT in Greco-Roman), s. 136. Bazı müstensihler buradaki hatayı görmüş olmalı ki birtakım yazmalarda "Yeşaya" kelimesi yerine "peygamberlerde", yani Eski Ahit'in (Tanah'ın) peygamber kitaplarında şeklinde metni tashih etmişlerdir. Metzger, *Textual Commentary*, s. 73.

¹⁸⁴ Porphyrius'un Yeni Ahit eleştirisi için bkz. Cook, NT in Greco-Roman, ss. 103-167.

¹⁸⁵ Maniheizm III. yüzyılda Mani tarafından kurulan gnostik bir dindir. 216 yılında Güney Mezopotamya'da doğan Mani, Yahudi-Hristiyan kökenli Elkesai cemaatine mensuptur. Mani, Hristiyan inancını Pers dini geleneği ve birtakım gnostik öğretilerle yeniden yorumlayarak yeni bir dini düşünce ortaya çıkarmıştır. Mani, on iki yaşında ilk vahyini almıştır. Aldığı vahiyden kimseye bahsetmeyen Mani yirmi dört yaşına geldiğinde ikizim dediği ilahi varlık/meleğin yönlendirmesiyle tebliğ görevine başlamıştır. Mani, mensup olduğu cemaatin muhalefetiyle karşılaşmış, belli bir süre sonra cemaatten ihraç edilmiştir. Melekten aldığı vahiyle misyonunu farklı coğrafyalarda duyurmaya çalışmıştır. Sasani İmparatoru I. Şapur döneminden yakalanıp öldürüldüğü I. Behram dönemine kadar gelişmiş misyoner teşkilatı sayesinde başta İran coğrafyası olmak üzere Mısır, Anadolu, Avrupa ve Asya içlerine kadar yayılan bu yeni din IV. yüzyılda Hristiyanlığın ciddi bir rakibi olmuştur. Günümüzde bu dinin müntesibi bulunmamaktadır. Ebu Reyhan el-Biruni, **Maziden Kalanlar: el-Asar el-Bakiye**, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 181-183; Şinasi Gündüz, "Maniheizm", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 27, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2003, 575-577; Mehmet Alıcı, **İşığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi**, Divan Kitap, İstanbul, 2018, ss. 44-71.

¹⁸⁶ Augustinus, *Contra Faustum*, 4.1, 6.1.

¹⁸⁷ Augustinus, *Contra Faustum*, 8.1.

Maniheistlerin kendi öğretilerini yaymak için İncillerden yardım almışlardır. Bu gnostik dine göre Mani son elçi, İsa'nın havarisi ve İsa'nın müjdelediği *faraklit*'tir.¹⁸⁸ Bir nevi insanlığın kurtuluşu için İsa'nın tebliği Mani ile tamamlanacaktır.¹⁸⁹ Maniheistler İncillere inanmakla birlikte İsa'nın sözlerine daha çok önem vermişler. Çünkü onlara göre İncil yazılı bir metin olmayıp İsa Mesih'in tebliği ve emirlerinden ibarettir. Ancak Maniheistler doktrinleriyle çelişen İsa'nın sözlerini reddetmişlerdir. Örneğin Faustus, Matta İncili'nde geçen meşhur "Kutsal Yasa'yı ya da peygamberlerin sözlerini geçersiz kılmak için geldiğimi sanmayın. Ben geçersiz kılmaya değil, tamamlamaya geldim."¹⁹⁰ sözünün aslında İsa'ya ait olmadığını, Matta İncili'nin havari Matta tarafından değil, Matta'nın ismini kullanan başka birisi tarafından yazıldığını, çünkü Matta havariliğe seçilmeden önce bunu İsa dağ vaazında söylediğini, o sırada Yuhanna'nın vaazda bulunmasına rağmen İncili'nde söz etmediğini, bundan dolayı bu sözün İsa'ya atfedilemeyeceğini belirtmektedir.¹⁹¹ Maniheistler, İsa hakkında anlatılan hikâyelerin güvenilirliği meselesine ise şüpheci yaklaşmışlardır. Faustus'a göre ne İsa ne de havariler arkalarında herhangi bir yazı bırakmıştır. Havarilere veya havarilerin öğrencilerine atfedilen bu yazılar çok sonra meçhul kişiler tarafından onların isimleri kullanılarak yazılmıştır.¹⁹² Bundan dolayı İsa'nın bakire Meryem'den doğması, sünnet edilmesi, tapınağa sunulması, vaftiz edilmesi, çölde sınanması gibi pek çok hikâye Maniheistler tarafından inkâr edilmiştir.¹⁹³ Kutsal metinlerde birçok çelişki ve tutarsızlığın bulunduğu bahseden Faustus, metni mukayeseli bir şekilde okuyarak eleştiri süzgecinden geçirdiğini ve herhangi bir sözün İsa'ya ait olup olmadığını tespit etmeye çalıştığını anlatmaktadır.¹⁹⁴

Kısaca özetlemeye çalıştığımız paganlardan ve Maniheist cenahtan gelen İncillere yönelik eleştirileri eski bir Maniheist olarak Augustinus çok iyi biliyordu ve muhakkak bir gün bu büyük sorunla yüzleşmesi gerekecekti. *İtiraf*lar dışında ikinci otobiyografik eseri *Retractationum*'da (*Retractations*) Augustinus, vermiş olduğu

¹⁸⁸ Faraklit kelimesi sadece Yuhanna'ya atfedilen yazılarda zikredilip dört kere Yuhanna İncili'nde (14:16, 14:26, 15:26, 16:7) ve bir kere de Yuhanna'nın birinci mektubunda (2:1) geçmektedir.

¹⁸⁹ Alıcı, ss. 145-150.

¹⁹⁰ Matta 5:17.

¹⁹¹ Faustus'un Matta eleştirisi için bkz. Augustinus, *Contra Faustum*, 17.1.

¹⁹² Augustinus, *Contra Faustum*, 5.1-3; 32.2.

¹⁹³ Augustinus, *Contra Faustum*, 2.1; 3.1; 32.7.

¹⁹⁴ Augustinus, *Contra Faustum*, 33.3.

bilgilere göre *Teslis Üzerine (De Trinitate)* adlı eserini yazdığı sırada İncillerde çelişkilerin olduğunu iddia edenlere cevap vermek için *De Consensu Evangelistarum (Evanjelistlerin Mutabakatı)* adlı eserini yazmıştır. *Teslis Üzerine* kitabı 400-416 yılları arasında yazıldığından hareketle Augustinus'un mezkur eseri yaklaşık olarak 400 yılında yazıldığı düşünülmüştür.¹⁹⁵ Konumuz açısından bu eserin önemi Augustinus, bu çalışmasında kanonik İncillerin arasında bir irtibat olduğundan bahsetmesidir. Ayrıca onun İncillerdeki çelişki, farklılık ve benzerliklere yaklaşımı kendisinden sonra telif edilecek eserlere model olmuştur. Bundan dolayı Augustinus'un İncillerin aralarındaki muhtemel ilişkiyle ilgili fikirleri ve özelde Sinoptik İnciller genelde ise dört kanonik İncil'deki benzerlik ve farklılıklara yaklaşımı bu eser bağlamında incelenecektir.

Dört bölümden oluşan eserin ilk bölümünde Augustinus, İncillerin kutsallığına ve genel Hristiyan teolojiyle ilgili doktrinsel esaslara değinmektedir. İkinci ve üçüncü bölümlerde Augustinus, Matta İncili'ni diğer İncillerle mukayese ederek problemli yerleri yorumlamakta, çelişkili gibi görünen yerlerin sathi olduğunu, İncillerin aralarında bir uyum/harmoni bulunduğunu izah etmektedir. Augustinus son bölümde ise Markos, Luka ve Yuhanna'ya özgü pasajlara değinmektedir.

Augustinus muhatabının İnciller hakkında zihninde ve kalbinde bir şüphe kalmaması için İncillerin mahiyeti hususunda giriş kabilinden görüşleriyle başlamaktadır. İnciller havariler, Matta ve Yuhanna ve havarilerin öğrencileri/yoldaşları Markos ve Luka tarafından Kutsal Ruh'un yönlendirmesiyle yazılmış eserlerdir. Havariler bizzat İsa'yı görüp dinlemişler, yaşantısına ve vaazlarına şahit olmuşlar; havarilerin öğrencileri de İncil'i duyurmakla birlikte yazıya geçirmelerine izin verilmiştir. Bu dört İncil'in dışındaki yazılar makbul ve muteber değildir.¹⁹⁶

Augustinus teolojik olarak genel bir çerçeve çizdikten sonra İnciller arasındaki ilişkiye geçmektedir. Augustinus'a göre İnciller Yeni Ahit kanonundaki sıralamaya¹⁹⁷ göre yazılmıştır. İlk yazılan İncil Matta'dır, onu Markos, Luka ve

¹⁹⁵ Augustine, **The Retractions**, trans. Mary Inez Bogan, The Catholic University of America Press, Washington, 1968, ss. 151-152.

¹⁹⁶ Augustinus, *De Consensu Evangelistarum*, 1.1.1-2.

¹⁹⁷ Ancak bazı yazmalarda İncillerin tertip sırası farklıdır. Örneğin V. yüzyıla ait Codex Bezae (sembolü D) ve Codex Washingtoniensis'te (W), birçok eski Grekçe miniskül yazmalarda, Yeni

Yuhanna takip etmektedir. Ayrıca Matta'dan sonra her bir yazar kendi selefinden haberdardır. Başka bir ifadeyle İncil yazarları ortak bir bilgi müktesebatına sahipti, ancak her bir yazar mevcut malzemeyi farklı bir içerik ve sırayla kayda almıştır. Bu durum yazarların cehaletinden dolayı değil, ilahi ilham almış yazarların kendi tasavvurlarının sonucudur. Çünkü her bir yazar İsa'yı farklı tasvir etmiştir. Ayrıca İncilleri kısa bir şekilde mukayese eden Augustinus, Markos'un Matta'yı yakından takip ettiğini ve bir nevi özetlediğini belirtmektedir.¹⁹⁸

Augustinus'un bu açıklamaları kendi adıyla anılan hipotezin temelini oluşturmaktadır. Augustinus hipotezi taraftarlarına göre her bir yazar selefinden haberdardır, yani selefini kaynak olarak kullanmıştır. Kısaca, Markos Matta'yı, Luka Matta ve Markos'u kullanmıştır. Bu teoriye göre Yuhanna da kendisinden önceki tüm İncillerden istifade etmiştir. Ayrıca Markos ile Matta arasında birçok koşutluklar bulunmaktadır ki Augustinus'a göre Markos sanki Matta'nın özetini çıkarmıştır.¹⁹⁹ Peki, gerçekte Augustinus'un amacı bir hipotez kurup İnciller arasındaki ilişkiyi bilimsel olarak açıklamak mıydı?

Augustinus Sinoptik problem araştırmalarının üç unsuru olan içerik, aynı olayın farklı kelimelerle anlatılması ve olay kurgusundaki tertip farklılığının idrakindedir. Augustinus bu sorunları harmonik yaklaşımla, yani farklı anlatımları birleştirerek, çelişkileri yorumlayarak kendi içinde uyumlu tek bir hikâyeye üretilmesi şeklinde sorunu çözmeye çalışmıştır. Örneğin, İsa'nın doğum ve çocukluk dönemini anlatan pasajlar sadece Matta ve Luka'da bulunmakta ve birbirinden çok farklı nakledilmektedir. Meleğin Meryem'in nişanlısı Yusuf'a görünmesi, İsa'ya hediyelerle gelen yıldızbilimciler/magiler, Kral Herod'un çocukları katletmesi, Mısır'a kaçış gibi anlatılar sadece Matta'da; nüfus sayımının yapılması, Cebrail'in Meryem'e

Ahit'in Gotik tercümesinde, Aziz Hieronymus öncesi eski Latince yazmalarda ve bazı Peşitta (Süryanice) yazmalarda Matta, Yuhanna, Luka ve Markos şeklinde sıralanmıştır. Diğer farklı tertip örnekleri için bkz. Metzger, Canon, ss. 296-297.

¹⁹⁸ Augustinus, *De Consensu Evangelistarum*, 1.2.3-4. Augustinus'a göre ilk üç İncil İsa'nın insan yönüne ağırlık verirken Yuhanna İsa'nın ilahi tabiatını nakletmiştir. Augustinus, *De Consensu Evangelistarum*, 1.4.7. Ancak Augustinus Papias'tan başlayarak Irenaeus, Aleksandreialı Clemens, Origenes ve Eusebius'un naklettikleri "Markos Petrus'un takipçisi ve mütercimidir" rivayetine hiç değinmemiştir.

¹⁹⁹ Arthur J. Bellinzoni, "Introduction", **The Two-Source Hypothesis: A Critical Appraisal**, (ed. Arthur J. Bellinzoni), Mercer University Press, 1985, s. 4; Carl R. Holladay, **A Critical Introduction to the New Testament: Interpreting the Message and Meaning of Jesus Christ**, Abingdon Press, Nashville, 2005, ss. 44-45; Henk J. De Jonge, "The Loss of Faith in the Historicity of the Gospels: H.S. Reimarus (ca 1750) on John and the Synoptics", **John and the Synoptics**, (ed. Adelbert Denaux), Leuven University Press, Leuven, 1992, s. 418.

görünmesi, Meryem'in hanın yemliğinde doğum yapması, çobanlara meleklerin görünüp İsa'nın doğumu hakkında haber vermesi, İsa'nın sekizinci gün tapınağa adanması gibi anlatılar da sadece Luka'da bulunmaktadır.²⁰⁰ Birbirinden farklı bu nakilleri Augustinus harmanlayarak Meryem'in yemlikte doğum yapması, çobanların ziyareti, magilerin hediyeleriyle gelmeleri, İsa'nın tapınağa adanması ve meleğin Yusuf'a rüyasında görünüp Mısır'a kaçmalarını ilham etmesi şeklinde hikâyeyi düzenlemiştir.²⁰¹

Augustinus her zaman tek bir hikâye kurma çabasında olmamıştır. Örneğin, Vaftizci Yahya'nın İsa'ya "Beklenen sen misin?" diye sormaları için haberci göndermesi²⁰² olayı Matta ve Luka'da farklı zamanlarda geçmektedir. Durumun farkında olan Augustinus hangi yazarın gerçek tarihi sırayı yansıttığının pek açık olmadığını belirtmektedir.²⁰³ Augustinus bazı olayların ikişer kere gerçekleştiğini düşünmüştür. Mesela, İsa dağ vaazını²⁰⁴ Matta'da sadece havarilere, Luka'da ise halka yönelik olacak şekilde iki kere vermiştir.²⁰⁵ Ayrıca İsa Gerasalı/Gadaralı bir cinli adamın iyileştirilmesi mucizesi iki kere²⁰⁶ ve tapınağın satıcılardan temizlenmesi de iki kere gerçekleşmiştir.²⁰⁷

İncillerdeki içerik farklılıklarını Augustinus bazen mantiki cevaplar vermeye çalışmış bazen de sükut etmiştir. Örneğin bir Şabat günü İsa ve öğrencileri ekin tarlasından geçerken öğrencilerin başakları koparması akabinde Ferisiler İsa'nın öğrencilerini eleştirir.²⁰⁸ İsa, Markos'a göre, Davut zamanında başkahin Aviyatar/Abiathar'dan örnek verir. Halbuki Davut zamanında Ahimelek

²⁰⁰ İlgili pasajlar için krş. Matta 1: 18-2:23; Luka 2:1-52.

²⁰¹ Augustinus, *De Consensu Evangelistarum*, 2.5.14-17.

²⁰² Matta 11:2-11; Luka 7:18-28.

²⁰³ Augustinus, *De Consensu Evangelistarum*, 2.31.

²⁰⁴ Luka'da İsa vaazını havarilerle birlikte dağdan indikten sonra düz bir yerde yaptığından dolayı Luka'daki vaaza "Vadideki vaaz (the Sermon on the Plain)" denir. Krş. Matta 5:1-7:29; Luka 6:20-49.

²⁰⁵ Augustinus, *De Consensu Evangelistarum*, 2.19.43-47.

²⁰⁶ Augustinus, *De Consensu Evangelistarum*, 2.24.55-56. Markos ve Luka'da cine tutulmuş adam Gerasalı (Γερασηνῶν), Matta'da ise Gadaralıdır (Γαδαρηνῶν). Matta'da İsa iki cinliyi, Markos ve Luka'da bir cinliyi iyileştirir. Markos ve Luka'da cinli adam bir tümen cine tutulmuşken Matta'da tümenden bahsedilmez. Sadece Markos'ta "yaklaşık iki bin domuz" bilgisi verilir. Cinler domuzların içine girer, domuzlar da yamaçtan aşağıya atlayıp gölde boğulurlar. Krş. Matta 8:28-34; Markos 5:1-20; Luka 8:26-39.

²⁰⁷ Augustinus, *De Consensu Evangelistarum*, 2.67.129. Sinoptik İncillerde İsa yakalanmadan önce Kudüs'e geldiği zaman tapındaki satıcıları kovarken, Yuhanna'da İsa misyonunun başında Fısıh bayramı yaklaştığı sırada satıcıları tapınaktan kovmuştur. Krş. Matta 21:12-13; Markos 11:15-17; Luka 19:45-46; Yuhanna 2: 13-17.

²⁰⁸ Matta 12:1-8; Markos 2:23-28; Luka 6:1-5.

başkahindir.²⁰⁹ Ancak böyle önemli bir hatadan Augustinus hiç bahsetmemektedir. Augustinus Markos ve Luka'da bulunmayan "o sıralarda" ifadesinin üstünde durmuştur.²¹⁰

Augustinus eserinin sonunda Sinoptik İncillerle Yuhanna'yı son bir kez daha mukayese eder ve genel bir değerlendirmede bulunur. Eserinin başında Augustinus Markos'un Matta'yı bir nevi özetlediğini ifade etmişti. İlginçtir ki, çalışmasının sonunda Augustinus Markos'un genellikle Matta'yı takip ettiğini, ancak Luka'ya has bazı parçaları içerdiğini ifade ettikten sonra Matta'nın krallık, Luka'nın da rahiplik yönünü barındırmasından dolayı Markos'un Matta ve Luka'ya dayandığını beyan etmiştir.²¹¹ Augustinus'un son açıklaması Markos'un Matta ve Luka'ya dayandığını savunan eleştirmenleri heyecanlandırmış, teorilerini güçlendirecek bir delil bulduklarını düşünmüşlerdir.²¹²

De Jonge ister Augustinus hipotezi taraftarları olsun ister Augustinus'u delil gösteren *İki İncil Hipotezi* (Neo-Griesbach'çılar) taraftarları olsun, bu teorileri savunanların Augustinus'u yanlış yorumladıklarını düşünmektedir.²¹³ De Jonge'ye göre, öncelikle Augustinus "her yazar kendi selefi hakkında bilgisi vardır." derken "selefleri" dememekte, yani çoğul kullanmamaktadır. Augustinus'un bu cümlesinden yola çıkarak bir iddia ortaya atılacaksa sadece Markos Matta'ya, Luka Markos'a ve Yuhanna Luka'ya dayandığı savunulması gerekir. Hipotezin sadece bir paragraftan oluşan değerlendirmeye dayandığına dikkat çeken De Jonge Augustinus'un niyetinin edebi eleştiri ya da redaksiyon eleştirisi gibi modern yöntemleri kullanarak İnciller arasında bir bağ/ilişki olduğunu ortaya koymak olmadığını belirtmektedir. Markos'un Matta'nın özeti iddiasına gelince, Augustinus Markos'la Matta arasındaki yakın benzerlikten dolayı "sanki özeti (*videtur*)" demiştir.²¹⁴ De Jonge'e göre "evanjelistler

²⁰⁹ I. Samuel 21:1-6.

²¹⁰ Augustinus, *De Consensu Evangelistarum*, 2.34.81.

²¹¹ Augustinus, *De Consensu Evangelistarum*, 4.10.11.

²¹² Augustinus'un bu yorumunu ilk defa David B. Peabody gündeme getirmiştir. David B. Peabody, "Augustine and the Augustinian Hypothesis: A Reexamination of Augustine's Thought in de consensu evangelistarum", **New Synoptic Studies: The Cambridge Gospel Conference and Beyond**, (ed. William R. Farmer), Mercer University Press, Macon, 1983, ss. 37-64'ten aktaran Dungan, s. 442, 45 nolu not.

²¹³ De Jonge, *Loss of Faith*, ss. 418-420.

²¹⁴ Henk J. De Jonge, "Augustine on the Interrelations of the Gospels", **The Four Gospels: Festschrift Frans Neirynck**, 3 Cilt, (ed. Frans Van Segbroeck), Leuven University Press, Leuven, 1992, ss. 2413-2415. De Jonge, Peabody'in 4.10.11'i benimsediği Griesbach hipotezini savunmak adına yanlış yorumladığını düşünmektedir. Bkz. De Jonge, *Loss of Faith*, s. 420, 37 nolu dipnot.

seleflerinden haberdardı" görüşü XVI. yüzyılda biliniyordu, lakin bu hipotezi ilk defa reformist Martin Chemnitz (ö. 1586) Augustinus'a atfetmiş, ardından Hugo Grotius (ö. 1645), John Mill (ö. 1707) ve H. S. Reimarus (ö. 1768) gibi önemli simalar bu varsayımı sürdürmüşlerdir.²¹⁵

Augustinus'un harmonik metodu ve problemli metinlerin çözümündeki yaklaşımı kendisinden sonraki harmonik çalışmalara model olmuştur. Her ne kadar Augustinus İncillerin ilahi yönlendirme sonucu yazıldıklarını vurgulasa da en azından İnciller arasında bir ilişki olduğunu ifade etmesi veya ima etmesi ve halefinin selefinden haberdar olduğunu belirtmesi İncil yorum tarihi açısından bir ilktir. Augustinus'a atfedilen iddia XX. yüzyılın ortalarına kadar genellikle Katolikler tarafından benimsenmiştir.²¹⁶ Bununla birlikte Augustinus'un zikredilen görüşü J.J. Griesbach'ın hipotezi gibi ilk İncil'in Matta olduğunu savunan görüşlere ilham kaynağı olmuştur. De Jonge'nin belirttiği gibi Augustinus İnciller arasındaki benzerlik, farklılık ve çelişkilere bilimsel kaygılarla değil, teolojik-apolojik bir amaçla yaklaşmıştır. Yegâne amacı İncilleri mevsukiyetini eleştirilere karşı korumak, muhalif sesleri susturmaktır.

1.2. ORTAÇAĞ VE REFORM DÖNEMİNDE SİNOPTİK İNCİLLERE YAKLAŞIMLAR

Aydınlanma dönemine kadar Hristiyan dünyada sinoptik problem adında bir kavramdan söz edemeyiz. Elbette, incelendiği üzere, Hristiyan bilginler İncillerdeki benzerlikler olduğu kadar çelişki ve farklılıkların farkındaydılar. Ancak İncil metinlerinin kutsallığı zihin dünyalarında yıkılmadığı için mevcut çelişkilerin pek bir önemi yoktu. Sonuçta İnciller Kutsal Ruh'un yönlendirmesiyle yazılmış kutsal metinlerdi ve bu metinlerin otantikliğinin ve mevsukiyetinin sorgulanmasının bir anlamı yoktu. Hatta bunun sorgulanması küfür ve sapkınlık alametiydi.

²¹⁵ De Jonge, *Loss of Faith*, ss. 417-418; De Jonge, *Augustine*, s. 2417, 22 nolu dipnot. İlginçtir ki, ileride bahsedileceği üzere John Calvin "Markos Matta'nın özetidir" görüşünü Aziz Hieronymus'a atfetmiştir. Muhtemelen bu görüş kilise geleneği çerçevesinde naklediliyordu ama Augustinus'a ait olduğu bilinmiyor ya da Vulgata'nın mütercimi Aziz Hieronymus'a ait olduğu düşünülüyordu.

²¹⁶ R. E. Brown, *Introduction*, s. 113. Örneğin, zamanımızda Christopher Butler gibi gelenek taraftarı Katolikler tarafından Augustinus hipotezi hâlâ savunulmaktadır. C. Butler'in Augustinus hipotezini savunduğu eseri için bkz. B.C. Butler, *The Originality of St Matthew: A Critique of the Two-Document Hypothesis*, Cambridge University Press, New York, 1951.

Augustinus İnciller arasında bir çelişkinin olmadığını, görülen çelişkilerin yüzeysel olduğunu ve problemlili görülen her bir pasajın bir açıklaması olduğunu detaylı bir şekilde açıklamıştı. Faustus örneğinde görüldüğü üzere Eski Ahit'e yönelik eleştirilere de cevap veren Augustinus Eski Ahit ile Yeni Ahit arasında iddia edildiği gibi bir çelişki olmadığını, ikisinin birbirini tamamladığını "*Yeni (Ahit) Eski'de (Ahit) gizlidir, Eski de (ilahi sırları) Yeni ile ortaya çıkar.*"²¹⁷ sözüyle dile getirmiştir.

Augustinus Hristiyan kutsal metinlerine yönelik saldırıları sadece savunmamış, aynı zamanda kendisinden sonra gelecek nesillere İsa'nın hayatına ve İncillerin nasıl yorumlanacağına dair bir rehber bırakmıştır. Augustinus'un etkisi Batı dünyasında Aydınlanma çağına kadar yoğun bir şekilde devam etmiştir. Aydınlanma sonrasında geliştirilen Sinoptik İncillere dair hipotezler ele alınmadan önce Ortaçağ'da yapılan harmonik eserler ele alınacak, ardından Reform döneminde Protestan yazarların İncillerdeki çelişkileri nasıl ele aldığı tartışılacaktır.

1.2.1. Ortaçağ'da Harmonik Çalışmalar

Augustinus'tan sonra dört kanonik İncil'deki anlatıların uyumlu bir şekilde birleştirilerek ortak bir İsa hikâyesi üretildiği harmonik çalışmaların devam ettiği görülmektedir. Bu çalışmalardan en önemlisi *Fuldensis kodeksi (Codex Fuldensis)* olarak bilinen yazmadır. 541-546 yılları arasında Capualı piskopos Victor'un emriyle yazılan yazma Latince Vulgata kullanılarak İnciller tek bir hikayede birleştirilmiş, yani bir harmoni oluşturulmuştur. Fuldensis kodeksi Batı'da en eski Latince İncil harmonisi olma özelliğine sahiptir.²¹⁸

Llanthonyli Clement, Augustinus'tan etkilenerek bir İncil harmonisi derlemiştir. XII. asırda Llanthony Prima Manastırı'nda bulunduğu sırada *Concordia Quattuor Evangelistarum* adlı harmonisini yazan Clement, eserinin önsözünde Augustinus'un İncillerin uyumu üzerinde çalışacak kişilere bir metot sağladığını belirtmektedir.²¹⁹

²¹⁷ Henry Chadwick, "Augustine of Hippo", **Dictionary of Biblical Interpretation**, (ed. John H. Hayes), Vol. 1, Abingdon Press, Nashville, 1999, s. 85.

²¹⁸ Metzger ve Ehrman, s. 108.

²¹⁹ Paul Smith, "Clement of Llanthony's Gospel Harmony and Augustine's 'De Consensu Evangelistarum'", **Church History and Religious Culture**, Vol. 94, No. 2, 2014, ss. 175-178.

Avrupa'da Latincenin dışında Eski Almanca, Fransızca, İtalyanca gibi yerel dillerde de birtakım İncil harmonileri yazılmıştır. Örneğin, Doğu Frenkçe (Old High German) yazılan eser IX. yüzyıla aittir ve Latince metinle birlikte kaydedilmiştir. Ayrıca XIII-XV. yüzyıllara ait Flamanca (Middle Dutch) ve XIV. yüzyılın sonunda yazıldığı düşünülen İngilizce (Middle English) İncil harmonilerini örnek verebiliriz.²²⁰

Batı Hristiyan dünyasında XVI. yüzyılda başlayacak Reform olayları öncesinde en önemli çalışma Jean Gerson'un İncil harmonisidir. 1420 yılında *Monotessaron* adıyla eserini çıkaran Gerson, teoloji çalışacaklar için kullanacakları temel bir metin ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Gerson, Yuhanna İncili'ni merkeze alarak İsa'nın hayat hikâyesine dair dört İncil'den istifade ettiği ortak bir hikâye oluşturmaya çalışmıştır. Yuhanna İncili'nin kronolojisini takip eden Gerson, Augustinus'un bıraktığı boşlukları doldurmak istemiştir.²²¹

1.2.2. Reform Döneminde Sinoptik İncillere Yaklaşım

Hristiyanlık tarihinde XVI. yüzyılda ortaya çıkan Protestan reformu döneminde İncillere yaklaşım geleneksel inanç çerçevesinde sürdürülmüştür. Martin Luther (ö. 1546), John Calvin (ö. 1564) gibi önde gelen reformistler için Kitabı Mukaddes Tanrı'nın ilahi kelimidir ve tartışmasız tek otoritedir. Ancak Martin Luther, Ortaçağ'da pek aşina olunan kutsal yazıların dörtlü anlamı, yani lafzi, alegorik, ahlaki (moral) ve bâtinî (anagogical) yorum geleneğini terk ederek sadece lafzi anlamı önemsemiştir.²²² Kutsal metinleri anlamak için kilise geleneğini reddeden Luther, Kitabı Mukaddes'in kendi kendini yorumlayacağını (*sui ipsius interpres*) belirtmiştir.²²³ Martin Luther, *sola scriptura* doktriniyle papalığı tahtından indirmiş, yerine Kutsal Kitap'ı koymuştur. Artık inanç ve dini pratikler Hristiyan

²²⁰ Avrupa'da yerel dillerde yazılan harmonik çalışmalar ve yazmaları hakkında detaylı bilgi için bkz. Bruce M. Metzger, **The Early Versions of the New Testament: Their Origin, Transmission, and Limitations**, Oxford University Press, New York, 2001, ss. 21-25.

²²¹ Marijke H. De Lang, "Jean Gerson's Harmony of the Gospels (1420)", **Dutch Review of Church History**, Vol. 71, No. 1, 1991, ss. 37-49.

²²² Martin Luther'den yüzyıllar önce Antakya ilahiyat okulunun önemli temsilcilerinden Mopsuestialı Teodoros (ö. 428) alegorik yoruma karşı çıkmıştır. Origenes gibi alegorik yöntemle kutsal metinlere yaklaşan kişilerin yazılı metindeki gerçek anlamı bozduklarını ifade etmiştir. Mopsuestialı Teodoros'un Origenes ve alegorik yoruma yönelik eleştirileri için bkz. Tarakçı, Origen, ss. 203-207.

²²³ Werner Georg Kümmel, **The New Testament: The History of the Investigation of Its Problems**, trans. S. McLean Gilmour ve Howard C. Kee, Abingdon Press, Nashville, 1972, ss. 21-22.

kutsal kitaplar çerçevesinde yorumlanacaktır. Nitekim İngiliz din adamı William Chillingworth (ö. 1644) "Kutsal Kitap, diyorum ki, sadece Kutsal Kitap Protestanların dinidir."²²⁴ sözüyle Protestanlar nazarında Hristiyan kutsal metinlerin önemini bir kez daha vurgulamaktadır.

Reform döneminde sinoptik problem mefhumundan hâlâ söz edemeyiz. Örneğin Luther, paralel pasajlardaki farklılıkları gayet iyi biliyordu. Ancak sinoptik problem bağlamında bu meselenin çözümü için herhangi bir gayret sarfetmeyen Luther, meseleye daha çok iman perspektifinden yaklaşmıştır. İncil metnilerindeki problemlerin imanlarını etkilemeyeceğini belirten Luther, eğer problem çözülemiyorsa Hristiyan müminlerin basit bir şekilde sorunu akıllarına getirmemeleri gerektiğini tavsiye etmiştir.²²⁵

Luther'e göre tek bir İncil vardır. Dört İncil yazarı İsa Mesih'in söz ve fiillerini kaydetmiştir. Fakat İncil yazarları İsa'nın tüm hayat hikâyesini ele almamışlardır. Kimisi bu hikâyeyi sade ve kısa yazmış, kimisi de detaylı anlatmıştır. Luther'e göre İnciller aslında İsa'nın hayatı, sözleri ve çilesini anlatan hikâyelerdir. İncil kavramını biraz daha genişleten Luther, İsa'dan bahsetmelerinden dolayı Pavlus'un ya da Petrus'un mektuplarını veya Elçilerin İşleri kitabını da İncil olarak yorumlamıştır.²²⁶

Reform döneminde İncillerdeki farklı anlatılara uzlaştırmacı/harmonik yaklaşım devam etmiştir. XVI-XVII. yüzyıllar arasında yaklaşık kırktan fazla İncil harmonisi telif edilmiştir.²²⁷ Cornelius Jansen (ö. 1576) gibi Katolik; Andreas Osiander (ö. 1552), John Calvin (ö. 1564), Paul Crell (ö. 1579) ve Martin Chemnitz, (ö. 1586) gibi Protestan teologlar İncil harmonileri yayımlamışlardır.²²⁸ Hristiyan teologların İncil harmonisine teveccühünü sadece İncil anlatılarından hareketle İsa'nın hayatını yazma merakına bağlayamayız. Büyük ihtimalle, Rönesans'ın en

²²⁴ Norman Sykes, "The Religion of Protestants", **The Cambridge History of the Bible: The West from the Reformation to the Present Day**, (ed. S. L. Greenslade), Cambridge University Press, Cambridge, 1976, s. 175.

²²⁵ Dungan, s. 180.

²²⁶ Eric W. Gritsch (ed.), **Martin Luther: Faith in Christ and the Gospel (Selected Spiritual Writings)**, New City Press, New York, 1996, ss. 29-30.

²²⁷ Stephen J. Patterson, "Harmony of Gospels", *The Anchor Bible Dictionary*, (ed. David N. Freedman), Vol. 3, Doubleday, New York, 1992, s. 61.

²²⁸ Robert L. Thomas ve Stanley N. Gundry, **A Harmony of the Gospels**, Harper&Row Publishers, New York, 1978, s. 269.

meşhur mottosu *ad fontes* (kaynağa dön) ruhu ve matbaa sayesinde daha ucuz ve onlarca baskı yapmanın vermiş olduğu imkanlar etkili olmuştur diyebiliriz.

Burada ilk Protestan teologlardan John Calvin'in *Harmonia ex evangelistis tribus composita, Matthaeo, Marco, et Luca* (İng. A Harmony Composed of the Three Evangelists, Matthew, Mark, and Luke) adlı eseri diğer eserlere nazaran ayrı bir öneme sahiptir. Aslında John Calvin'in bu eseri klasik bir harmonik çalışma değildir. Sinoptik İncillerdeki farklı anlatımları, çelişkileri ve problemli pasajları kendi özgün teolojisiyle, nadiren de olsa Ambrosius, Augustinus ve Hieronymus gibi önemli kilise babalarına gönderme yaparak ya da fikirlerine itiraz ederek kaleme aldığı Sinoptik İncillerin bir tefsiridir. 1555'te yayımlanan bu eserin en dikkat çekici özelliği koşt Sinoptik İncil pasajları paralel sütunlarda gösterilmiş ve ardından yorumlanmıştır. Yani Sinoptik İncillerin sağlıklı bir şekilde mukayesesinin yapılabilmesi için ilk sinopsisi neşreden J. J. Griesbach'tan yaklaşık iki asır önce Sinoptik İncillerin kolay bir şekilde mukayesesi yapılması için İncil pasajları paralel sütunlarda arz edilmiştir. Eserini oluştururken Protestan reformist Martin Bucer'i²²⁹ (ö. 1551) örnek aldığını itiraf eden Calvin, Yuhanna İncili'ni çalışmasının dışında bırakmış, Matta İncili'ni merkeze alarak Sinoptik İncilleri mukayeseli bir şekilde yorumlamaya çalışmıştır. Böylece okuyucunun tek bir bakışla metindeki benzerlik ve farklılıkları görmesini sağlama amacıyla olduğunu belirtmiştir.²³⁰

Calvin'in modern anlamda Sinoptik İnciller arasındaki literal ilişkiyi ortaya koymak, İncillerin kaynakları hakkında bir hipotez kurmak gibi bir amacı yoktur. Ancak Augustinus'un yorumunu reddederek daha özgün bir tez ortaya koymuştur. Calvin'e göre hiçbir yazar birbirinden istifade etmemiş, her biri Kutsal Ruh'un yönlendirmesiyle birbirinden bağımsız bir şekilde İncillerini yazmışlardır.

Calvin, Matta'nın yeterince tanındığını belirttikten sonra Papias'ın ismini zikretmeksezin Petrus-Markos bağlantısına atıf yapan bir rivayet aktarır. Bu rivayet Papias'ın rivayetinden biraz farklıdır. Bu rivayette Calvin, Markos'un Petrus'un yakın arkadaşı ve öğrencisi olduğunu, Petrus'un ona İncil'i dikte ettirdiğini ve Markos'un sadece bir yazman görevini üstlendiğine inanıldığını belirtir.²³¹ Hatırlanacağı üzere

²²⁹ Calvin, muhtemelen Bucer'in ilk üç İncili ele aldığı *Enarrationum in Evangelia Matthaei, Marci & Lucae* adlı tefsirinden etkilenmiş olabilir.

²³⁰ John Calvin, **Commentary on a Harmony of the Evangelists: Matthew, Mark, and Luke**, Vol. 1, çev. William Pringle, Calvin Translation Society, Edinburgh, 1845, s. xl.

²³¹ Calvin, Vol. 1, s. xxxviii.

araştırmamızın başında Papias'a atfedilen rivayet detaylı bir şekilde incelenmişti. Papias'ın nakline göre Markos Petrus'un tercümanıdır ve ondan duyduklarını sırayı gözetmeden yazıya geçirmiştir. Hâlbuki Calvin'in kaydettiği bu farklı rivayette Petrus'un bizzat Markos'a dikte ettirdiğini görüyoruz. Yani aslında bu İncil Markos'un değil, bir nevi Petrus'un İncili'dir. Ancak bu rivayetin pek önemli olmadığını belirten Calvin, aslolan meselenin Markos'un Kutsal Ruh tarafından yönlendirilerek İncil'ini yazmasıdır.²³²

Calvin, Markos'un Matta'nın özeti olduğu savını reddeder.²³³ Çünkü Markos'un her zaman Matta'yı takip etmediğini, bazı pasajları çıkartıp bazı olayları da Matta'ya nazaran daha detaylı aktardığını belirtmektedir. Markos'un özet bir eser olduğunu ispatlayan bir delil bulunmadığını vurgulayan Calvin, Markos eserini yazarken Matta'yı gördüğünü düşünmemektedir. Luka'yı da mukayeseye dâhil ettiğinde Calvin, İncil anlatılarındaki mevcut farklılıkların şans eseri olmadığını, bu durumun ancak Kutsal Ruh'un yönlendirmesiyle gerçekleştiğini iddia etmektedir.²³⁴

Calvin, Augustinus'un İncillerin kaynağına dair görüşünü reddeden ilk reformist teologtu, diyebiliriz. Calvin, Batı Hıristiyan dünyasında dini bir gelenek haline gelen bu görüşün yerine İncil yazarlarının Kutsal Ruh'un yönlendirmesiyle birbirinden bağımsız bir şekilde kitaplarını yazdılar teziyle İncillerdeki farklılık ve çelişkiler meselesine yeni bir söylem getirmiştir. Calvin, büyük ihtimal Augustinus'a dayanan bu gelenek yerine, yeni bir teoloji üretmek için kendi tezini öne sürmüştür denilebilir. Çünkü Calvin'in mezkur eseri sadece Sinoptik İncillerin tefsirinden ibaret değildir. Aynı zamanda papalığa ve Katolik kilisesine karşı polemik karakterli bir eserdir. Calvin yer yer papalığı eleştirmiş, kendi teolojisini ortaya koymaya çalışmıştır. Örneğin, papaya "Romalı Deccal/Antichrist"²³⁵ yakıştırmasında bulunan Calvin, Petrus'un Katolik kilisesinin kurucusu olduğuna dair geleneksel inancı

²³² Calvin, Vol. 1, s. xxxviii.

²³³ Hâlbuki Calvin, Markos'un Matta'nın özeti olduğu savını Aziz Hieronymus'a atfederek büyük bir hataya düşmüştür. Bkz. Calvin, Vol. 1, s. xxxviii.

²³⁴ Calvin, Vol. 1, ss. xxxviii-xxxix.

²³⁵ Reform döneminde papa genellikle deccal ile özdeşleştirilir. Örneğin Katolisizm yanlısı Kraliçe I. Mary'in kovuşturmalarından Cenevre'ye kaçan reformistlerin yaptığı İngilizce tercümede (*The Geneva Bible*, 1560) Yuhanna'nın Vahyi 9:11'de geçen "dipsiz derinliklerin meleği" ifadesi kenar notunda "ki o deccal papadır; münafların kralı, Şeytan'ın sefiridir." şeklinde yorumlanmıştır. Reform döneminde yapılan Kitabı Mukaddes'in İngilizce tercümeleri için bkz. Bruce M. Metzger, **The Bible in Translation: Ancient and English Versions**, Baker Academic, Grand Rapids/Michigan, 2001, ss. 58-69.

kesinlikle reddeder.²³⁶ Kendisini Petrus'un halefi ilan eden papaların da doğal olarak bir hükmü yoktur. Papalar boş hayalleri ve saçma iddialarıyla Petrus üzerinden kendilerini İsa'nın vekili ilan etmişlerdir.²³⁷ Bundan dolayı Calvin'in İncillerin birbirinden bağımsız bir şekilde Kutsal Ruh aracılığıyla yazıldığı görüşünü Protestanların yıktıkları diğer bir Katolik kilise geleneğidir. Calvin'den yaklaşık üç yüz yıl sene sonra, yani XVIII. asır ve sonrasında özellikle Alman Protestan araştırmacıların modern bilimsel yöntemleri İncillere uygulaması sonucu Matta'nın yazılan ilk İncil olduğu geleneksel inancı da yıkılacaktır.

1.3. XVI-XVIII. YÜZYILLAR ARASI GREKÇE YENİ AHİT'E YÖNELİK METİN TENKİDİ ÇALIŞMALARI

XVIII. yüzyıl ve sonrasında Sinoptik İncillerin kaynağı hakkında yapılan tartışmalara geçmeden evvel bu süreci hazırlayan önemli bir gelişmeye değinmenin tarihsel süreci anlama adına faydalı olacağı kanaatindeyiz. Bu gelişme özelde İncillerin genelde Yeni Ahit kitaplarının Grekçe metni üzerine yapılan metin tenkidi çalışmalarıdır. Peki, neden Yeni Ahit Grekçe metni önemlidir? Çünkü genel kanaate göre başta İnciller olmak üzere Yeni Ahit'in tüm kitapları dönemin *lingua francası* olan, Akdeniz havzasında kullanılan Hellenistik dönem Grekçesi (*koine*/ortak lehçe) ile yazılmıştır. Bundan dolayı yazılan en eski İncil metnine ulaşmak için *metin tenkidi* çalışmaları önemli merhaleler katetmiştir. Ayrıca Sinoptik İncillerdeki metinsel benzerlik ve farklılıklar metin tenkidıyla uğraşan münekkidlerin dikkatini çekmiş, ilk hipotezlerin kurulmasında öncülük etmişlerdir.

XIV. yüzyılın sonundan XVI. yüzyılın ortalarına kadar geçen dönemde kutsal kitap çalışmaları farklı bir boyuta geçmiştir. Hümanizmin meşhur mottosu *ad fontes* (kaynaklara ya da kaynaklara dön) çerçevesinde kutsal metinlere yönelik metin tenkidi ve filolojik çalışmaların ortaya çıktığı ve geliştiği, başka bir ifadeyle hümanist düşüncenin Kitabı Mukaddes çalışmalarını etkilediği bir süreçtir. Bundan dolayı bu döneme İngilizce *biblical humanism* denir.

XIV. yüzyılın başlarında kutsal metinlerin yazıldığı Grekçe, İbranice, Aramice gibi antik dillere ilgi artmıştır. Vienne Konsili'nde (1311-1312) Bologna,

²³⁶ Calvin, Vol. 2, ss. 294-295.

²³⁷ Calvin, Vol. 2, ss. 369-370.

Oxford, Paris ve Salamanca üniversitelerinde İbranice, Arapça ve Aramice kürsülerinin açılması kararı alınmıştır.²³⁸ İlerleyen yıllarda Latince, Grekçe ve İbranice dil bilgisi ve sözlükler oluşturuldu ve el sine-i selase de mahir olmak (*trium linguarum gnarus*), yani Latince, Grekçe ve İbranicede ustalaşmak idealist bir hümanist Hristiyan için bir hedefti.²³⁹ Ayrıca XV. yüzyılın başlarında Grekçe yazmış kilise babalarından tercümeler yapılmaya başlandı. Örneğin, Ambrogio Traversari (ö. 1439) Basileios (ö. 379), Ioannes Chrysostomus (ö. 407), Athanasius (ö. 373) gibi kilise babalarından Grekçeden Latinceye tercümeler yapmış; Tertullianus ve Hieronymus gibi Latince yazmış kilise önderlerinin metinlerini tashih etmiştir.²⁴⁰

İlk dönem Hristiyan âlemin klasikleri tekrar keşfedilirken yaklaşık bin yıl kadar Batı Hristiyan dünyasının yegâne Kutsal Kitabı Aziz Hieronymus'un *Vulgata* (405) tercümesi üzerine birtakım şüpheler ve sorgulamalar gündeme gelmiştir. Hümanist Hristiyanlar birbirini tutmayan *Vulgata* yazmalarından haberdardı. Peki, yıllar içerisinde müstensihler metinde bilerek ya da bilmeyerek ne gibi hata yapmışlar ve orijinal metin ne kadar tahrif edilmişti? Hieronymus'a atfedilen tercüme gerçekte Hieronymus'a mı aitti yoksa eski çeviriler revize mi edilmişti? *Vulgata* ne kadar otantik bir tercümeydi? Hristiyan münekkitler mevcut yazmalara güvenebilir miydi?²⁴¹ Bu sorular *Vulgata*'ya güveni sarsmış ve *Vulgata* metni üzerinde metin tenkidi ve filolojik çalışmaları başlatmıştır.

Bu dönemin önemli temsilcilerinden biri Lorenzo Valla'dır. Lorenzo Valla (ö. 1457) I. Konstantinos'un papa I. Sylvester'a verdiği iddia edilen ve Orta Çağ boyunca papaların istismar ettiği *Konstantinos Vakfı/Bağışı* (*Donatio Constantini*) belgesinin sahte olduğunu kanıtlamıştır.²⁴² Bir metin kritikçisi olarak Valla dikkatini *Vulgata* metnine vermesi kaçınılmazdı. Valla, *Vulgata* ve Grekçe Yeni Ahit yazmalarını mukayese ederek tahlil ve tenkit etmiştir. Yapmış olduğu değerlendirmelerde Valla

²³⁸ Michel François, "Vienne, Council of", *New Catholic Encyclopedia*, Second Edition, Vol. 14, Gale, Farmington Hills/MI, 2003, s. 490.

²³⁹ Basil Hall, "Biblical Scholarship: Editions and Commentaries", *The Cambridge History of the Bible: The West from the Reformation to the Present Day*, (ed. S. L. Greenslade), Cambridge University Press, Cambridge, 1976, ss. 40-43.

²⁴⁰ Alastair Hamilton, "Humanists and the Bible", *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, (ed. Jill Kraye), Cambridge University Press, New York, 2004, s. 100-102.

²⁴¹ Hamilton, s. 102.

²⁴² F.L. Cross ve Elizabeth A. Livingstone (ed.). "Donation of Constantine", *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, Second Edition, Oxford University Press, New York, 1993, s. 419.

Vulgata ile Grekçe metin arasında farklılıklar veya eksik cümleler tespit etmiştir. Örneğin, Valla kullandığı Grekçe yazmada Matta İncili'ndeki "Rabbin duası"nda²⁴³ 6:13'teki "...egemenlik, güç ve yücelik sonsuza dek senindir. Amin" cümlesinin Vulgata yazmasında bulunmadığını, Vulgata metninin müstensihler tarafından bozulduğunu ifade etmiştir. Ancak problem şu ki, mezkur ibare geç dönemde istinsah edilmiş bazı Grekçe yazmalarda bulunmaktadır,²⁴⁴ başka bir ifadeyle Vulgata metni Rabbin duası pasajında daha otantikdir.²⁴⁵ Valla'nın bu hataya düşmesinde geç dönemde yazılmış birkaç Grekçe yazma kullanmasıyla beraber, hümanist de olsa bir Katolik olarak metne Vulgata merkezli yaklaştığından dolayıdır, diyebiliriz. Zaten Valla'nın amacı Grekçe Yeni Ahit'in edisyon kritiğini yapmak, yayımlamak değil, Vulgata'yı Grekçe Yeni Ahit'le mukayese ederek Vulgata'daki problemleri düzeltmekti.²⁴⁶ Grekçe Yeni Ahit'i ilk defa neşretme başarısını Erasmus gösterecektir.

Johannes Gutenberg'ün (ö. 1468) geliştirdiği değişebilen metal harfli matbaa sistemi kitap ve kültür tarihi açısından bir devrimdir. El yazması ya da oyma tahta blok tekniğine nazaran kitaplar artık daha ucuz ve daha hızlı çoğaltılabilecekti. Gutenberg'in 1455'te bastığı ilk kitap Batı Hristiyan dünyasının yegane kutsal kitabı Latince Vulgata'ydı. Yeni matbaa tekniği kısa zamanda Avrupa'ya yayıldı. İtalyan Yahudiler 1488'de İbrani harflerle Eski Ahit'in/Tanah'ın ilk baskısını yaptılar. XVI. yüzyılın başlarında Yeni Ahit'in Grekçe metni üzerinde iki çalışma bulunmaktadır. Birincisi Cardinal Ximenes'in önderliğinde yapılan çalışma, diğeri ise meşhur hümanist Erasmus'a aittir.

İspanya'da Toledo başpiskoposu Cardinal Ximenes'in (ö. 1517) önderliğinde kutsal yazıların birden fazla dilde (*polyglot*) metni neşre hazırlanıyordu. Plana göre Eski Ahit Latince, İbranice, Aramice ve Grekçe metinlerden oluşacak, Yeni Ahit ise Latince ve Grekçe metni içerecekti. İlk önce 1514'te Yeni Ahit tamamlandı. 1517'de

²⁴³ Matta 6:9-13.

²⁴⁴ Mezkur ibare Sina kodeksi (א), Vatikan kodeksi (B) ve Bezae kodeksi (D) gibi IV-V. yüzyıla ait Grekçe yazmalarda bulunmamaktadır. Farklı yazmalarda ise "ve krallık", veya "güç ve" kelimeleri yoktur. Diğer farklı okuma çeşitleri için bkz. Metzger, Textual Commentary, ss. 16-17. Kitabı Mukaddes Şirketi tarafından neşredilen Kitabı Mukaddes'in yeni çevirisinde mezkur ibare ana metne dahil edilip dipnotta "bazı Grekçe elyazmalarında yoktur." açıklaması eklenmiştir. **Kutsal Kitap: Yeni Çeviri**, Kitabı Mukaddes Şirketi, Seoul, 2013, s. 1016.

²⁴⁵ Jerry H. Bentley, **Humanists and Holy Writ: New Testament Scholarship in the Renaissance**, Princeton University Press, New Jersey, 1983, s. 46.

²⁴⁶ Bentley, s. 41.

ise Eski Ahit tamamlandı, ancak Papa X. Leo'dan papalık ruhsatının geç alınmasından dolayı 1520'de, Ximenes'in ölümünden sonra altı cilt halinde neşredildi. Bu çalışmaya Alcalá de Henares'te Kardinal Ximenes'in papalık izniyle kurduğu Complutense Üniversitesi'nde tamamlandığı için *Complutensian Polyglot Bible* denilmektedir.²⁴⁷

Ximenes ve takımı Eski Ahit'le beraber Yeni Ahit'i basmaya hazırlanırken Erasmus (ö. 1536) Baselli meşhur matbaacı Johann Froben'in yardımıyla Grekçe Yeni Ahit'i 1516 yılının Martında Basel'de *Novum Instrumentum Omne* adıyla neşretmiştir.²⁴⁸ Erasmus'un neşri ilk Grekçe metin olması hasebiyle önemlidir, ancak metin tenkidi açısından birçok problem içermektedir. Öncelikle Erasmus, Kardinal Ximenes'in çalışmasından haberdardı ve Froben'in teşvikiyle Ximenes'ten önce Grekçe metni yetiştirmek istemiştir diyebiliriz. Bundan dolayı Erasmus, ulaştığı XII-XIII. yüzyıllara ait geç bir dönemde çoğaltılmış beş-altı yazmaya dayanarak metni hazırlamıştır. Zaten Erasmus da çalışmasının "aceyle yapıldığını" itiraf etmektedir.²⁴⁹ *Yuhanna'nın Vahyi* için istifade ettiği yazmada 22:16. cümleden sonrası bulunmadığından dolayı Erasmus farklı bir yazma bulmak yerine 22:16-21 cümlelerini Latince'den Grekçeye kendisi tercüme etmiştir.²⁵⁰ Ayrıca Erasmus herhangi bir Grekçe yazmada bulunmamasına rağmen Vulgata'da Elçilerin İşleri 9:6'daki "Ve titreyerek ve şaşkın bir şekilde 'Rab, ne yapmamı istersin' dedi ve Rab ona dedi ki" cümlesini Grekçe metne dahil etmiştir.²⁵¹

Erasmus Grekçe Yeni Ahit'i Vulgata metniyle beraber neşretmişti. Ardından 1519'da çıkardığı ikinci edisyonda Vulgata yerine kendi Latince tercümesini eklemeyi tercih etti. Erasmus 1522, 1527 ve en son 1535 yılında toplam üç edisyon daha çıkardı. Erasmus, farklı yazmalar eline geçtikçe ya da Kardinal Ximenes'in *polyglot* çalışmasını inceleme fırsatı bulmasıyla yıllar içerisinde metin üzerinde ekleme ya da çıkarmalar yaptı.²⁵²

²⁴⁷ Kurt Aland ve Barbara Aland, **The Text of the New Testament: An Introduction to the Critical Editions and to the Theory and Practice of Modern Textual Criticism**, Second Edition, çev. Erroll F. Rhodes, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, Michigan, 1995, ss. 3-4.

²⁴⁸ Aland ve B. Aland, s. 3.

²⁴⁹ Kümmel, Introduction, s. 541.

²⁵⁰ Aland ve B. Aland, s. 4.

²⁵¹ Metzger ve Ehrman, s. 145.

²⁵² Metzger ve Ehrman, ss. 145-148.

Bu eklemelerden en dikkat çeken Yeni Ahit araştırmalarında *Comma Johanneum* olarak bilinen Yuhanna'nın I. mektubu 5:7-8 cümlelerine yapılan müdahaledir. Yuhanna'nın I. mektubu 5:7'de μαρτυροῦντες (şahitlik eder) kelimesinden sonra "semada Baba, Kelam ve Ruh'u'l-Kudüs. Ve bu üçü birdir. Ve yeryüzünde şahitlik eden üçtür/üçüdür." cümlesidir. Ancak problem şu ki, bu cümle toplamda dört Grekçe yazmada bulunmaktadır. Bu yazmalardan ikisi XIV-XV.(?) ve XVI. yüzyıllara aittir. Diğer ikisi ise XI. ve XII. asra ait iki yazmada kenar notu olarak kaydedilmiştir. Yani metnin aslından değildir. Ayrıca Süryani, Arapça, Ermenice, Kıptice gibi hiçbir Yeni Ahit tercümesinde bu ibare bulunmamaktadır. Sadece VIII. asır sonrası Latince çevirilerde bu ekleme görülmektedir. En eski Vulgata yazması olan Codex Fuldensis (VI. yüzyıl) veya Codex Amiatinus (VIII. yüzyıl) gibi yazmalarda bu cümle bulunmamaktadır. Bazı Latince yazmalarda ise cümle 2:17, 4:3 veya 5:20 gibi farklı yerlere yerleştirilmiştir.²⁵³ Sonuç olarak mezkur cümle teslis inancını desteklemek için bir şekilde Latince metne dâhil edilmiş, Grekçe iki yazmaya da XV. yüzyıl sonrasında girmiştir.

Erasmus, Yeni Ahit'in Grekçe metniyle ilgili çalışmalarının başında yukarıda tartışılan cümleyi içeren Grekçe bir yazma bulamamıştır. Dolayısıyla o ilgili cümleyi ilk iki edisyonuna eklememiştir. Ancak ilerleyen tarihlerde bir şekilde eline bir yazmanın ulaşması/ulaştırılması neticesinde bu cümle 1522 tarihli üçüncü edisyona dâhil edilmiş ve sonraki edisyonlarda korumuştur.²⁵⁴ Erasmus'un doğru metne ulaşma çabaları sırasında bu ve benzeri tercihleri, kendisinden sonra yapılacak Yeni Ahit'in Grekçe edisyonlarını ve yerel dilde yapılacak tercüme çalışmalarını etkileyecektir. Örneğin, Martin Luther Yeni Ahit çevirisi üzerinde çalışırken Erasmus'un 1519'da çıkardığı ikinci edisyonu kullanmıştır. Bundan dolayı bu cümle Luther'in çevirisinde bulunmamaktadır. Ancak İngiliz Kralı I. James'in emriyle yapılan ve 1611'de tamamlanan *King James Bible* çevirisi bu cümleyi içeren Grekçe edisyonlara dayandığı için bu cümle tercümede bulunmakta ve hala korunmaktadır.²⁵⁵

²⁵³ Metzger, Textual Commentary, ss. 716-718.

²⁵⁴ Metzger ve Ehrman, ss. 146-148.

²⁵⁵ Gordon Campbell, **Bible: The Story of the King James Version 1611-2011**, Oxford University Press, New York, 2010, ss. 69-70.

Erasmus'tan sonra Robert Estienne'in (ö. 1559) Grekçe Yeni Ahit araştırmalarına katkısı önemlidir. Erasmus'un metni üzerinde çalışan Estienne toplam dört edisyon çıkarmış, 1550 nüshası Grekçe Yeni Ahit araştırmalarında ilk defa metinde farklı okumaları, varyasyonları gösteren eleştirel dipnot/derkenar (critical apparatus) eklemiştir. Böylelikle başka bir yazmada farklı bir ibareyi, ifadeyi araştırmacı görebilme imkanı buluyordu. Estienne'nin Yeni Ahit araştırmalarına diğer bir katkısı şu an günümüzde kullanılan herhangi bir Grekçe, İngilizce veya Türkçe kutsal kitap metninin numaralandırılmış cümlelere (verse) ayrılması 1551 baskısında ilk defa tecrübe edilmiştir.²⁵⁶

Cenevre'de John Calvin'in halefi Theodore Beza (ö. 1605) R. Estienne'nin çalışmasını geliştirmeye devam etti. Ancak ilginçtir ki, V. yüzyıla ait ve kendi adıyla anılan *Codex Bezae* (D^{ea}) yazmasına sahip olduğu halde Beza yazmayı çalışmalarında kullanmamıştır.²⁵⁷ Ardından Hollandalı Elzevir kardeşler Grekçe Yeni Ahit metnini yayımlamaya devam etmişlerdir. 1633 baskısının önsözünde Latince *textum ergo habes, nunc ab omnibus receptum* (herkes tarafından kabul edilmiş metin) cümlesindeki *textum* ve *receptum* kelimelerinden ilham alarak bu metne Kitabı Mukaddes çalışmalarında *Textus Receptus* (TR) denilmiştir ve XIX. yüzyılın ortasına kadar bu metin Grekçe Yeni Ahit çalışmalarında birinci derece kaynak eser olarak kullanılmıştır.²⁵⁸

Ancak kısa sürede *Textus Receptus* kutsallık boyutuna ulaştı ve kabul edilen tek Grekçe Yeni Ahit metni haline dönüştü. John Mill (ö. 1707) otuz yılını verdiği çalışmasında sadece Grekçe yazmaları değil, başta Latince yazmalar olmak üzere önemli kilise babalarının alıntılarını kullandı ve yaklaşık otuz bin kadar varyant tespit etti. Ancak Mill baskılara maruz kaldı.²⁵⁹ XVIII. yüzyılın başından XIX. yüzyılın ortalarına kadar metin tenkidi çalışmalarına katkı yapan ve günümüz çalışmalarının temelini atan birçok değerli araştırmacı çıkmıştır. Ancak *Textus Receptus*'a yönelik tutucu yaklaşım Karl Lachmann (ö. 1851) tarafından kırılmıştır.

²⁵⁶ Metzger ve Ehrman, s. 150.

²⁵⁷ Kümmel, Introduction, s. 541.

²⁵⁸ Michael W. Holmes, "Textual Criticism", **New Testament Criticism and Interpretation**, (ed. David Alan Black and David S. Dockery), Zondervan Publishing House, Grand Rapids/Michigan, 1991, s. 109.

²⁵⁹ Leon Vaganay, **An Introduction to New Testament Textual Criticism**, Second Edition, çev. Jenny Heimerdinger, Cambridge University Press, Cambridge, 1991, s. 138.

Seleflerine nazaran miniskül²⁶⁰ yazmaları pek tercih etmeyen Lachmann, genellikle majüskül²⁶¹ yazmalar, Vulgata ve Eski Latince yazmalar ve Irenaeus, Origenes gibi ilk dönem kilise babalarının Yeni Ahit alıntılarını kullanmıştır.²⁶² Başta *Codex Sinaiticus* olmak üzere birçok önemli yazmanın gün yüzüne çıkması, metin tenkidi disiplininin ilmi birikim ve metodolojisinin gelişmesi ve Almanya'da Constantin von Tischendorf (ö. 1874), Bernhard Weiss (ö. 1918), Hermann von Soden (ö. 1914) ve Eberhard Nestle (ö. 1913); İngiltere'de Samuel P. Tregelles (ö. 1875), Brooke F. Westcott (ö. 1901) ve Fenton J.A. Hort (ö. 1892) gibi metin tenkitçilerinin katkıları sonucunda günümüzde akademik çalışmalarda kullanılan modern edisyonlar ortaya çıkmıştır.²⁶³

Erasmus'un çalışması birçok açıdan önemlidir. Erasmus çalışmasını yayımladıktan kısa bir süre sonra reform olaylarının patlak vermesiyle birçok reformistin ana dilde yaptığı Yeni Ahit tercümelerine Erasmus kaynaklık etmiştir. Almanya'da Martin Luther, İngiltere'de William Tyndale gibi reformistler tercümelerini Vulgata değil, Grekçe Yeni Ahit'e dayandırmışlardır. Ayrıca Erasmus'un çalışması kendisinden sonra yapılacak birçok Grekçe Yeni Ahit edisyonunun başlangıç noktası olmuştur. Batı dünyasında yaklaşık üç yüz yıl boyunca kullanılan *Textus Receptus* aslında Erasmus'un çalışmasının R. Estienne ve T. Beza'nın geliştirdiği metinlere dayanmaktadır.

Erasmus neşrettiği Grekçe metin XII-XIII. asırlara ait, yani çok geç dönemde çoğaltılmış birkaç kopyaya dayanıyordu. Zamanla daha eski yazmaların temin edilmesi ve bu yazmalar arasında farklılıkların, eklemelerin ortaya çıkması İncillere ve diğer Hristiyan kutsal metinlerine güveni sarsmıştır diyebiliriz. John Mill örneğinde zikredildiği üzere sadece yüz yazmadan istifa edildiği halde otuz bin kadar varyant tespit edilmiştir. Muhafazakar Hristiyanlar bu durumu inkar ederken metin münekkitleri yeni yazmaları keşfederek en otantik metne ulaşmayı hedeflemişlerdir. Tabiatıyla metindeki benzerlik ve farklılıklar İncil yazmaları üzerinde çalışan araştırmacıların dikkatini çekmiş, Sinoptik İnciller arasında bir irtibatın olup

²⁶⁰ IX. asırda ortaya çıkan bir yazı tipidir. Grekçe harflerin hafif yatık ve yuvarlak hatlarla yazıldığı yazmaları ifade eder. Yazma örnekleri için bkz. K. Aland ve B. Aland, ss. 128-158.

²⁶¹ Antik dünyada kullanılan yaygın yazı tipidir. Harflerin tamamı büyük ve bitişik yazılır. En eski tam metin Yeni Ahit yazmaları kabul edilen Sina ve Vatikan kodeksleri bu yazı tipiyle yazılmıştır. Majüskül örnekleri için bkz. K. Aland ve B. Aland, ss. 103-128.

²⁶² Metzger ve Ehrman, s. 170.

²⁶³ Kümmel, Introduction, ss. 543-546.

olmadığı düşünölmüş, tartışılmıştır. İleride ele alınacağı üzere Johann Jacob Griesbach, Karl Lachmann ve Brooke F. Westcott bir metin eleştirmeni olarak Sinoptik problemle ilgilenmeleri ve bu disiplinde öncü olmaları tesadüf değildir.

1.4. XVIII. YÜZYIL SONRASI TARTIŞMALAR

Günümüzde Sinoptik problem tartışmalarında başta *İki Kaynak Hipotezi* olmak üzere *İki İncil Hipotezi*, *Farrer-Goulden Hipotezi* ve *Şifahi Gelenek Hipotezi* genellikle benimsenmektedir. XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyılın başında yapılan çalışmalar neticesinde bu hipotezlerin temeli atılmış ve kısa zamanda konu Batılı araştırmacıların ilgisini çekmiş, peş peşe yeni hipotezlerin ortaya çıkması ya da mevcut hipotezlerin geliştirilmesiyle Sinoptik problem tartışmaları günümüze kadar gelmiştir. Sinoptik problem tartışmaları sadece İnciller arasında bir irtibatın olup olmadığıyla ilgili değildir. En önemli yönü, birincisi; yazılan ilk İncil'e ulaşmak ve bu ilk İncil'in kendisinden sonra yazılan İncilleri etkileyip etkilemediğini tespit etmek; ikincisi ise *tarihsel İsa* çalışmalarına ışık tutmaktır. Başka bir ifadeyle miladi I. yüzyılın ilk yarısında Filistin topraklarında yaşamış Meryem oğlu İsa'nın tarihsel olarak misyonunu, tebliğini ve gerçek mesajını tespit edilmesine katkı sağlamaktır.

Tarihsel İsa çalışmaları denilince Hermann Samuel Reimarus (ö. 1768) akla gelir. XX. asrın hezarfeni diyebileceğimiz Albert Schweitzer meşhur eseri *Von Reimarus zu Wrede: Eine Geschichte der Leben-Jesu-Forschung*'ta (Reimarus'tan Wrede'e: İsa'nın Hayatı Araştırmalarının Tarihi)²⁶⁴ tarihsel İsa çalışmalarını Reimarus ile başlatmıştır.²⁶⁵ Schweitzer'e göre Reimarus'tan evvel İsa'nın hayatına tarihsel-eleştirel incelemede bulunan herhangi bir müteşebbis çıkmamıştır.²⁶⁶ İncillerin kaynak eleştirisi çalışmalarına Reimarus'un etkisini anlamak için Reimarus'un İncillere yaklaşımı kısaca ele alınacaktır.

İbranice ve doğu dilleri müderrisi olan Reimarus yirmili yaşlarında İngiliz deistlerin eserlerine aşina olmuş ve İngiliz deistlerin İncil eleştirilerinden

²⁶⁴ Eser İngilizceye *The Quest of the Historical Jesus: A Critical Study of Its Progress from Reimarus to Wrede* adıyla tercüme edilmiştir.

²⁶⁵ Colin Brown, "Quest of the Historical Jesus", **Dictionary of Jesus and the Gospels**, Second Edition, (ed. Joel B. Green), InterVarsity Press, Downers Grove/IL, 2013, s. 718.

²⁶⁶ Albert Schweitzer, **The Quest of the Historical Jesus: A Critical Study of Its Progress from Reimarus to Wrede**, Second English Edition, çev. W. Montgomery, Adam and Charles Black, London, 1911, s. 13.

etkilenmiştir. Bu etkileşim ileride Reimarus'un Hristiyanlığın kökenlerine yönelik değerlendirmelerini belirleyecek amillerden biridir. XVII. asrın ilk yarısından XVIII. yüzyılın ortalarına kadar etkili bir şekilde süren İngiliz deizmi Hristiyanlığa ve Hristiyan kutsal metinlerine getirdiği eleştiriler İsa peygambere ve İncillere yönelik tarihsel çalışmaların doğmasında etkili olmuşlardır. Deistler, normal bir edebi eserin tahlil ve tenkit edilmesi gibi kutsal olarak kabul edilen metinlerin de aynı şekilde değerlendirilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bu eleştirilerin neticesinde yüzyıllar boyunca Hristiyan dimağında yaşayan kutsal kitapların ilahi kökenli olduğu inancı yıkılmıştır. Deistler için kutsal kitaplar yerine artık akıl rehber olacaktır.²⁶⁷ Fransız deistlere nazaran İngiliz deistler akıl ile din arasındaki ilişkide dini tamamen reddetmemekle birlikte tavırları akıldan ve akıl ile dini uzlaştırmaya yönelik olmuştur diyebiliriz. Örneğin John Toland (ö. 1722) İncillerde akılla çelişen hiçbir şeyin olmadığını iddia edecek kadar muhafazakar bir tavır sergilemiştir. İsa'nın mesajı ile İsa etrafında şekillenen Pavlusçu teolojiyi ayıran Thomas Chubb (ö. 1747) gerçek Hristiyanlığı doğal dinle çatışmadığı, aslında problemi İsa'nın gerçek mesajını tahrif eden Yeni Ahit yazarlarında bulmuştur. Deistlerin kutsal kitabı olarak kabul edilen *Christianity as Old as Creation: or the Gospel a Republication of the Religion of Nature* (1730) adlı eserin yazarı Matthew Tindal'a göre İsa'nın tekrar geri geleceğine inanan havariler kendilerini kandırmışlardır.²⁶⁸ Ayrıca mucizelerin ve vahyin reddedilmesi, Eski Ahit'in İsa'yı müjdelemediğinin savunulması İncillere yönelik eleştirilerin temel argümanlarından. İleride ele alınacağı gibi Reimarus da selefleri gibi İsa'nın ölümünden sonra havariler ve diğer takipçileri tarafından İsa'nın gerçek mesajının tahrif edildiğini ve İncil anlatılarının değişen teolojiye göre geriye dönük tekrar kurgulandığını, başta ölümden dirilme olmak üzere tüm mucizelerin havariler tarafından uydurulduğunu iddia edecektir.

Reimarus, Hristiyanlığı eleştirdiği *Apologie*²⁶⁹ adlı eserini ölümünden kısa bir süre önce (1767-68?) bitirmiştir. Reimarus yazdıklarını yayımlamayı düşünmemiştir. Alman deist J. Lorenz Schmidt Tevrat'ı (Pentateuch) rasyonalist

²⁶⁷ Paul Hazard, **Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme**, çev. Erol Güngör, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1996, ss. 266-270.

²⁶⁸ Henning G. Reventlow, "Deism", **Dictionary of Biblical Interpretation**, (ed. John H. Hayes), Vol. 1, Abingdon Press, Nashville, 1999, ss. 262-264; Kümmel, History, s. 55.

²⁶⁹ Tam adı *Apologie oder Schutzschrift für die vernünftigen Verehrer Gottes* olan eser 1972'de G. Alexander tarafından yayıma hazırlanmıştır.

bakış açısıyla yorumladığı ve gerçek vahyin akılla çelişmediği müddetçe kabul edilebilir olduğunu savunduğu için tutuklanmış, sürgünde yaşamaya zorlanmış ve on yıl takma adla yaşamak zorunda kalmıştır.²⁷⁰ Bundan dolayı Reimarus kendisini böyle bir tehlikeye atmak, yazdıklarından dolayı aleyhinde kovuşturma başlatılmasını istememiştir. Reimarus *Aplogie*'sini sadece güvendiği bazı arkadaşlarına göstermiştir.

Reimarus'un vefatından sonra 1774-1778 yılları arasında Gotthold E. Lessing bu eserden bazı parçaları *Fragmente eines Ungenannien* (Fragments from an Unnamed Author) adıyla yayımlar. Lessing'in neşri *Wolfenbüttel Fragments* olarak da bilinir.²⁷¹ Lessing Wolfenbüttel kütüphanesinde bulduğunu iddia ettiği yazmaları aslında Reimarus'un kızından teslim almıştır. Çalışmanın adından da anlaşılacağı üzere Lessing, eserin sahibini deşifre etmek istemez. Ancak Lessing çalışmasını 1778 Temmuzunda durdurmak zorunda kalır. Çünkü İsa ve İncillere yönelik eleştiriler "isimsiz bir yazarın" kaleminden çıksa bile bu neşirlerin sorumlusu Lessing Brunswick dükünün sansürüne maruz kalır ve daha başka fragman yayımlanması durdurulur.²⁷²

Lessing dört yıl içerisinde yedi fragman yayımlar. Çalışmamızla bağlantılı olarak İsa'nın ölümden dirilişinin tarihsel gerçekliği irdelendiği *Über die Auferstehungsgeschichte* (1777) ve İsa'nın ve havarilerinin misyonunun ve asıl amacının sorgulandığı *Von dem Zwecke Jesu und seiner Jünger* (1778) adlı fragmanlar önemlidir.²⁷³ Araştırmamızda bu iki yazı üzerinden Reimarus'un Hristiyanlık eleştirisi incelenecektir.²⁷⁴

Reimarus deisttir ve akıl ile dini uzlaştırmaya çalışan bazı İngiliz deistlerin aksine eleştirileri yıkıcı ve Hristiyanlığın uydurma bir din olduğunu ispata

²⁷⁰ Charles H. Talbert, "Introduction", **Reimarus: Fragments**, (ed. Charles H. Talbert), SCM Press Ltd., London, 1971, s. 8.

²⁷¹ C. Brown, s. 725.

²⁷² Talbert, ss. 21-22. Johann S. Semler (ö. 1791) fragmanları yayımlayan Lessing'i "yere bir kandil düştüğünü gören ama yangın çıkmasını diye onu kaldırmak yerine uşaklar daha dikkatli olsun diye yangına göz göre göre kayıtsız kalan deli bir mahkuma" benzetmiş ve Lessing'i sorumsuzlukla suçlamıştır. Schweitzer, ss. 15-16.

²⁷³ Marijke H. De Lang, "Literary and Historical Criticism as Apologetics: Biblical Scholarship at the End of the Eighteenth Century", **Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis**, Vol. 72-2, 1992, ss. 151-152.

²⁷⁴ Zikredilen bu iki fragmanın İngilizce tercümesi için bkz. Hermann Samuel Reimarus, "Concerning the Intention of Jesus and his Teaching", çev. Ralph S. Fraser, **Reimarus: Fragments**, (ed. Charles H. Talbert), SCM Press Ltd., London, 1971, ss. 61-269.

yöneliktir. Bundan dolayı Reimarus'un odak noktası İsa'nın tanrısallığı ve İncillerdir. Reimarus İsa'nın tanrısallığını şu üç Hristiyan akidesi çerçevesinde eleştirir. Birincisi İsa'nın tüm insanlığın günahları için kendini kefarete olarak sunması, İsa'nın ölümden dirilmesi ve kısa zamanda tekrar döneceğine inanılmasıdır.

İsa hayattayken yazılı bir eser bırakmamıştır. Biz İsa'nın hayatını, vaazlarını, ona atfedilen mucizeleri İncil yazarları/evanjelistler aracılığıyla öğreniyoruz. Reimarus'a göre evanjelistler bir nevi tarihçi gibi önemli gördükleri İsa'yla ilgili anlatıları, İsa'nın söz ve fiillerini kayda geçirmişlerdir. Ancak hiçbir yazar eserlerini İsa hayattayken yazdıklarını iddia etmemiştir. Araştırmasında kullandığı kaynakları dört İncille sınırladığını belirten Reimarus böylelikle İsa'nın gerçek misyonu ile havarilerin söylemlerinin mutabık kalıp kalmadığını tespit edebilecektir.²⁷⁵

Reimarus'a göre İsa kendi aracılığıyla bir kurtuluş öğretisi veya teslis/trinity doktrinini vaz etmemiştir. İncillerde İsa'ya hitaben söylenen "Tanrı'nın oğlu" ifadesi sadece bir benzetmeden ibarettir. Eski Ahit'ten birçok cümleden alıntı yapan Reimarus aslında Tanrı'nın oğlu ifadesinin "Tanrı'nın sevgili kulu" anlamına geldiğini belirtmiştir.²⁷⁶ Ayrıca Reimarus Yeni Ahit'teki "Tanrı'nın oğlu" kullanımlarının Eski Ahit'le paralel olduğunu göstermiştir. Reimarus'e göre İsa ilahi bir varlık olarak Tanrı'nın oğlu değil, Tanrı'nın diğer insanlar arasından seçtiği, koruduğu, dindar bir insan olarak Tanrı'nın oğlu anlamında benzetmenin kullanıldığını ifade etmiştir.²⁷⁷

Reimarus'a göre İsa bir Yahudi olarak dönemin adetlerine göre yaşamış, dini geleneklere riayet etmiştir. İsa'nın niyeti dini geleneği yıkıp yeni bir din kurmak değildir. Halbuki İsa'nın ölümünün ardından sünnet, kurban, oruç günleri gibi uygulamaları havariler terketmiştir. İsa "Kutsal Yasa'dan ufacık bir harf ya da bir nokta bile yok olmayacak"²⁷⁸ derken İsa'nın takipçileri Yahudi dinini mezara gömmüşlerdir.²⁷⁹ Ayrıca İsa'nın "son akşam yemeği" mistik bir özelliği olan bir ayin değil, bir fısıh yemeğidir. Nasıl ki fısıh bayramında Yahudiler atalarının Mısır'da

²⁷⁵ Reimarus, ss. 64-65.

²⁷⁶ Reimarus, ss. 76-78.

²⁷⁷ Reimarus, ss. 78-81.

²⁷⁸ Matta 5:17-19.

²⁷⁹ Reimarus, ss. 98-102.

çektikleri sıkıntıları, akıttıkları kanı yad ediyorlarsa İsa da müntesiplerinden davası uğruna çektiği sıkıntıların, akıttığı kanın hatırlanmasını ister.²⁸⁰

Peki İsa'nın gerçekte amacı neydi sorusunu Reimarus çok basit bir şekilde cevaplar. Reimarus İsa'nın niyetinin insanları tövbeye çağırıp yakın gelecekte kurulacak göklerin egemenliğine insanları hazırlamak şeklinde özetler. Reimarus'a göre Tanrı'nın krallığı hedef, tövbe ise krallığa hazırlıktır.²⁸¹ İsa basit bir şekilde müjdeye ve yaklaşmakta olan Tanrı'nın krallığına inanmaya davet etmiştir. Mesajını insanların anlaması için tohum benzetmesi, hardal tanesi benzetmesi gibi mesellerle anlatmaya çalışmış, anlamayanlara kısmen de olsa açıklamıştır. Reimarus'a göre "müjdeye inanın" ifadesi insanların İsa'ya güvenmeleri ve yaklaşmakta olan Tanrı'nın krallığı haberine inanmalarıdır.²⁸² Peki İsa göklerin egemenliği ya da Tanrı'nın krallığı derken neyi kastediyordu?

Göklerin egemenliği ve Tanrı'nın krallığı ifadelerinden o dönemde yaşayan Yahudiler İsa'nın ne anlatmak istediğinin farkındaydılar. İsa yakında dünyevi bir kral olan mesihin gelişini ve İsrailoğullarının uzun zamandan beri beklediği kurtuluşu kastediyordu. İsa'nın bahsettiği "göklerin egemenliği" mistik, ölüm sonrasını ilgilendiren bir kurtuluş değildi. İsa aslında İsrailoğullarının siyasi olarak özgürlüğe kavuşmasından, dünyevi bir krallıktan bahsediyordu.²⁸³ Ne var ki İsa'ya intisap edenler onun ölümünden sonra hayal kırıklığına uğrayarak "göklerin egemenliğini" siyasi bir söylemden bütün insanlığın uğruna kendini feda eden ve yakın gelecekte gelmesi beklenen ilahi bir kurtarıcıya dönüştürmüşlerdir.²⁸⁴

Havariler İsa'nın mesajını değiştirerek kendi ürettikleri yeni doktrinini temellendirmek için ölümden dirilen kurtarıcı hikayesini uydurmuşlardır. İsa'nın cesedi İsa'nın gizli bir takipçisi olan Aramatyalı Yusuf'un kendi bahçesindeki mezara gömülmüştü. Reimarus'a göre havariler bahçenin yerini biliyorlar ve din kardeşleri Aramatyalı Yusuf'tan sınırsız giriş izni almışlardı. İşte havariler geceleyin gizlice bahçeye girip mezardan İsa'nın cesedini çalmışlar ve kimsenin bilmediği bir yere gömmüşlerdir.²⁸⁵

²⁸⁰ Reimarus, ss. 118-120.

²⁸¹ Reimarus, s. 66.

²⁸² Reimarus, s. 76.

²⁸³ Reimarus, ss. 125-126.

²⁸⁴ Reimarus, ss. 128-134.

²⁸⁵ Reimarus, ss. 161-162.

Reimarus on çelişki üzerinden İsa'nın dirilmesiyle ilgili İncil rivayetlerini tahlil ve tenkit eder. Ardından okuyucuya hitaben anlatılardaki zaman, mekan, içerik, kurgu, ifade farklılıkları ve çelişkileri bulunan bir hikayeye kimin inanabileceğini sorgular.²⁸⁶ Reimarus' göre İsa öldükten sonra cemaatin dağılma tehlikesiyle karşı karşıya gelen inananlar ölümden dirilme hikayesini uydurmuşlar ve ilahi bir kurtarıcı motifi geliştirmişlerdir.

Reimarus'un tarihsel İsa ve İncil araştırmalarına birçok katkısı vardır. Reimarus'un eleştirileri domina taşı etkisi yaparak mezkur alanların bir disiplin olarak ortaya çıkmasını ve her geçen gün gelişmesini sağlamıştır. Öncelikle Reimarus İsa'nın öğretisi ile havarilerin öğretisinin farklılığını ortaya koymuştur. Doğal olarak bu farklılığın tespiti gerçekte İsa kimdi sorusunu doğurmuştur. Ayrıca daha önce ele alındığı üzere tarih boyunca Hristiyan teologların İncillere yaklaşımı harmonik, yani farklılıkları ve çelişkileri uzlaştırmaya yöneliktir. Ancak ilk üç İncil ile Yuhanna'nın birleştirilerik tek bir hikaye yapılamayacağını Reimarus'un savunması İncil araştırmaları açısından da bir ilktir.²⁸⁷ Zamanla Yuhanna Sinoptik İncillerden ayrılacak ve Yuhanna İncili'nin kaynak ve teolojisi ayrı ele alınacaktır. Ancak Reimarus halefleri gibi Sinoptik İnciller arasında bir etkileşim olup olmadığını ya da bu üç İncil'in kaynaklarının tespiti gibi bir amaç gütmemiştir. Zaten İsa ilahi bir vahiy almamış, İnciller de Reimarus için sahte metinlerdir.²⁸⁸ Reimarus bir deist olarak İncilleri eleştirmiş ve Hristiyanlığın sahte inançlara dayalı batıl bir din olduğunu ispat etmeye çalışmıştır.

Sonuçta Hristiyanlığın temelleri saldırı altındaydı. Hristiyanlık İsa'ya, İsa'nın hayat hikayesi de İncillerdeki anlatılara dayanıyordu. Reimarus Sinoptik İncilleri Yuhanna ile ayırmış ve aralarında bir harmoni kurulamayacağını belirtmiştir. Öyleyse İncillerdeki farklılıklar olduğu kadar benzerliklerin sebebi neydi? İlk yazılan İncil hangisiydi? Kanonik İnciller ortak bir kaynak mı kullanmışlar yoksa birbirlerinden istifade etmişler miydi? Başta Reimarus olmak üzere deistlerin eleştirilerine mantıklı bir cevap verebilmek için İncillerin, özellikle Synoptik İncillerin kökeni tespit edilmeli, rasyonel çerçevede açıklanmalı, bilimsel bir temele oturtulmalıydı. Bundan dolayı Sinoptik İncillerin kökeni üzerine yapılan

²⁸⁶ Reimarus, ss. 176-197.

²⁸⁷ De Jonge, Loss of Faith, ss. 412-415.

²⁸⁸ De Lang, Literary and Historical Criticism, ss. 154-155.

alışmalar Reimarus'un eleştirilerine paralel olarak XVIII. yüzyılın sonunda neşet etmeye başlamış, art arda ortaya konan teorilerle sinoptik problem alışmaları Kitabı Mukaddes araştırmalarında bir disiplin haline gelmiştir.

Sinoptik problem tarihine baktığımızda öne sürülen hipotezleri iki ana gruba ayırabiliriz. Birinci grup Sinoptik İncillerin sözlü ya da yazılı ortak bir kaynaktan beslendiklerini iddia etmektedir. İncillerdeki benzerlikler olduğu kadar farklılıkların sebebi yazarların bu ortak kaynağı bağımsız bir şekilde kullanmalarıdır. İkinci gruptaki çalışmalar ise Sinoptik İncillerden biri veya ikisinin temel kaynak alınarak şifahi ya da başka bir yazılı kaynak yardımıyla İncillerin yazıldığını ispat etmeye çalışmaktadır.²⁸⁹ Araştırmamızda ilk önce birinci grup incelenecek, ardından akademik çevrelerde daha çok kabul edilen İncillerin aralarında bir irtibat olduğunu savunan ikinci grup ele alınacaktır.

1.4.1. Ortak Kaynak Hipotezleri

Ortak kaynak hipotezlerini savunan teorisyenlere göre Sinoptik İncil yazarları birbirinden habersiz bir şekilde ortak bir kaynak ya da kaynaklar kullanmışlardır. İncillerdeki benzerlikler olduğu kadar farklılıkların sebebi her bir yazarın kullandığı ortak kaynağı/kaynakları farklı bir şekilde yorumlamalarından kaynaklanmaktadır.

1.4.1.1. İlk-İncil (Ur-Gospel) Hipotezi

Reimarus özelinde deistlerin İncil eleştirilerine ilk cevap verenlerden biri edebiyat eleştirmeni ve oyun yazarı Gotthold Ephraim Lessing'tir (ö. 1781). Lessing Wolfenbüttel kütüphanesinde çalıştığı sırada Reimarus'un Hristiyanlığa ve İncillere yönelik eleştirilerini neşretmişti. Lessing deist değildi, ancak ortodoks geleneğe sahip bir Hristiyan da değildi. Amacı deistlerin eleştirilerine karşı İncillerin nasıl yazıldığını izah edecek mantıklı bir cevap vermektir.

Öncelikle şunu belirtmeliyiz ki, Lessing din ile kutsal metin mefhumunu ayırır. Lessing'e göre Hristiyan inanç esasları (*regula fidei*) kutsal yazılar yazılmadan önce vardı. Öyleyse inanç esasları kutsal yazılara dayanmamaktadır.

²⁸⁹ Armin D. Baum, "Synoptic Problem", **Dictionary of Jesus and the Gospels**, Second Edition, (ed. Joel B. Green), InterVarsity Press, Downers Grove/IL, 2013, ss. 912-918.

Velev ki "kutsal yazılar kaybolacak olsa, kaybolmuş olsa ya da hiçbir zaman var olmamış olsa bile Hristiyanlık varlığını devam ettirecektir."²⁹⁰ Böylelikle Lessing kutsal metinlerin Hristiyanlığın temeli olmadığını, kutsal metinleri eleştirmek ya da kutsal metinlerle ilgili Hristiyan gelenek dışında farklı bir fikir beyan etmenin Hristiyanlığa saldırı olmadığını ortaya koymuş olur.²⁹¹ Ayrıca Lessing'in İncillere yaklaşımı İngiliz deistlerin kutsal metinleri herhangi edebi bir metin gibi okunması gerektiği fikrini taşıyordu diyebiliriz.

Lessing İncillerin kökenine dair görüşlerini 1778 yılında *Neue Hypothese über die Evangelisten als bloss menschliche Geschichtsschreiber betrachtet*²⁹² adlı çalışmada ele almıştır. Lessing'e göre gerek kanonik İnciller (Matta, Markos, Luka ve Yuhanna) gerekse apokrif İnciller şu an elimizde bulunmayan, kayıp İbranice (ya da Aramice) yazılmış bir İncil'e dayanmış olmalıdır. Lessing bu İncil için "ilk İncil" ya da "orijinal İncil" anlamına gelen *Urevangelium* kavramını vaz etmiştir.²⁹³

Lessing ilk inananların Yahudi olduğuna ve İsa'ya inanmayan Yahudilerin İsa müntesiplerine "Nasıralılar"²⁹⁴ dediğine dikkat çeker. Filistin ve çevresinde bu isim İsa'ya inananlar için kullanılıyordu.²⁹⁵ Nasıralılar adıyla anılan bu grup İsa'nın

²⁹⁰ Gotthold Ephraim Lessing, "Necessary Answer to a Very Unnecessary Question of Herr Haupt-pastor Goeze in Hamburg", **Lessing's Theological Writings**, çev. Henry Chadwick, Stanford University Press, Stanford , 1956, s. 62.

²⁹¹ De Lang, Literary and Historical Criticism, ss. 155-156.

²⁹² 1784'te Lessing'in ölümünden sonra yayımlanmıştır.

²⁹³ Kümmel, History, s. 76. İngilizce eserlerde bu kavram *ur-gospel* ya da *proto-gospel* şeklinde çevrilmektedir. Çalışmamızda bu kavramı *İlk-İncil* ifadesiyle karşılamayı uygun gördük.

²⁹⁴ Ναζωραῖος kelimesi sadece bir kere Elçilerin İşleri kitabında (E. İşleri 24:5) Hristiyanları ifade etmek için kullanılmıştır. Bunun dışında kelime Matta, Luka, Yuhanna ve Elçilerin İşleri'nde toplamda on iki kere İsa'nın yaşadığı şehre/kasabaya nisbet etmek için kullanılmıştır. Markos'ta Ναζωραῖος kelimesinin yerine Ναζαρηνοῦς kelimesi dört defa zikredilmektedir. Bu kelime Markos'un dışında iki kere Luka'da geçmektedir. Moulton ve Geden, ss. 660-661. Genel kanaate göre kelimelerin kökeni İsa peygamberin çocukluk ve gençlik yıllarının geçtiği Nasıra kasabasından gelmektedir. Ancak kelimenin etimolojik kökeni tartışmalıdır. Örneğin Matta 2:23'te İsa'nın anne ve babası Mısır'dan döndükten sonra Nasıra'ya yerleşirler ve Matta yazarı Tanrı'nın takdiri gereği olayın gerçekleştiğini ifade etmek için "peygamberler aracılığıyla bildirilen, 'O'na Nasıralı (Ναζωραῖος) denecektir' sözü yerine gelsin diye oldu." ifadesini kaleme almıştır. Ancak problem şu ki Eski Ahit'te "O'na Nasıralı (Ναζωραῖος) denecektir." cümlesi yoktur. Ayrıca ne Eski Ahit'te ne Talmut'ta ne de Iosephus'un eserlerinde Nasıra kentinden bahsedilir. Bazı araştırmacılara göre Matta yazarı İsa'nın doğumunu yazarken Samson'un doğum hikayesine (Hakimler 13) öykünmüş ve Samson için kullanılan *naziri* (kendini Tanrı için adayan, Ναζιραῖος) ifadesini taklit ederek bir kelime oyunuyla Ναζωραῖος kelimesine dönüştürmüş ve İsa'nın Nasıra kökenli olmasını Tanrı yazgısına ve peygamberlerin gelecekte haber vermesine çevirmiştir. J. A. Sanders, "Ναζωραῖος in Matt 2:23", **Journal of Biblical Literature**, Vol. 84, No. 2, Jun., 1965, ss. 170-171.

²⁹⁵ Hristiyan (Χριστιανός, Christianos) isminin kullanımı Hristiyanlığın Greko-Romen dünyayla tanışmasıyla başlamıştır. Bkz. Elçilerin İşleri 11:26.

ölümünün ardından onun hayatını, sözlerini, vaazlarını havarilerden ve yaşanan olaylara tanık olan, İsa'yla bağlantılı kişilerden derleyerek İbrani dilinde ilk İncil'i yazdılar. Ancak bu eser sonraki müstensihler tarafından daha iyi bir metne ulaşmak ya da farklı ihtiyaçlara binaen metnin içeriği genişletilerek ya da kısaltılarak çoğaltıldı. Böylelikle her bir çoğaltılıştaki metnin içeriği değişti.²⁹⁶ Hıristiyan misyonunun genişlemesi, gentilelerin Hıristiyanlaşması sonucunda İbranice bilmeyen halklar için bu İlk-İncil'den tercümeler başlamıştı.²⁹⁷ İşte hem kanonik İnciller hem de apokrif İnciller Nasıralıların²⁹⁸ yazdığı ilk İncil'e dayanmaktadır. Kanonik İnciller arasındaki farklılıkların sebebi her bir İncil yazarının farklı bir İlk-İncil nüshasına dayanması ve kullanılan nüshadan tercüme edilmesidir.

Lessing, Matta'nın bu İlk-İncil'den yapılan ilk tercüme olduğunu düşünmektedir. Lessing Matta'nın ilk yazılan kanonik İncil olduğunu benimsemekle birlikte İbranice ya da Aramice yazıldığını kabul etmemektedir. Lessing için Matta Grekçe biliyordu ve ne zaman İsa'yı duyurmak için İbranice bilmeyen halklara yöneldiğinde bu ilk İncil'i Grekçeye çevirmiştir.²⁹⁹ İbrani dilinde yazılmış Matta İncili'nden bahseden Epiphanius ve Hieronymus gibi yazarlara da değinen Lessing aslında kastedilenin Matta'nın Grekçeye tercüme ederken kullandığı İbranice nüsha olduğunu, bu nüshanın Matta tarafından kullanıldığı için bu İbranice nüshaya Matta İncil'i denmiş, İbranice İncil Matta'ya atfedilmiştir.³⁰⁰ Papias'ın açıklamalarının müphem olduğunu kabul eden Lessing, yine de tezini Papias'ın açıklamalarına dayandırmaktan kendini alamamaktadır. Lessing'e göre Papias'ın açıklamalarında "Matta İbrani dilinde" yazmaktan maksat İbranice yazılan ilk İncil, "herkes kabiliyetince tercüme etti" derken de havari Matta'nın öncülüğünü ettiği ilk Grekçe tercüme kastedilmektedir.³⁰¹

²⁹⁶ Gotthold Ephraim Lessing, "New Hypothesis Concerning the Evangelists Regarded as Merely Human Historians", **Lessing's Theological Writings**, çev. Henry Chadwick, Stanford University Press, Stanford, 1956, ss. 66-67.

²⁹⁷ Lessing, New Hypothesis, s. 70.

²⁹⁸ Lessing İsa'ya ilk inanan ve "Nasıralılar" olarak çağrılan grup ile Epiphanius'un bahsettiği (Epiphanius, *Panarion*, 29) IV. asırda yaşayan Nasıralıları ayırır. Lessing'e göre II. grup Nasıralılar heretik olup İlk-İncil'e kendi görüşleri çerçevesinde birçok malzeme dahil etmişlerdir. Lessing, New Hypothesis, ss. 68-69. Heretik Nasıralıların İbranice Matta'yı kullandıkları rivayet için bkz. Epiphanius, *Panarion*, 29.9.4.

²⁹⁹ Lessing, New Hypothesis, ss. 71-72.

³⁰⁰ Lessing, New Hypothesis, ss. 72-73.

³⁰¹ Lessing, New Hypothesis, ss. 74-75

Lessing Luka 1:1-4'deki "Birçok kişi aramızda olup bitenlerin tarihçesini yazmaya girişmiştir." ifadesinde Luka esasen ilk İncil olan Nasıralıların İncili'nden bahsediyordu. Luka bu ilk İncil'i kullanmış ama Matta'nın biraz daha farklı bir içerik ve sırayla eserini yazmıştır. Markos ise Matta'da bulunan bazı cümleleri³⁰² çıkarmak suretiyle İbranice İlk-İncil'den çevirisini yapmıştır. Ayrıca Markos'un İbranice İlk-İncil'e dayandığının en önemli delili "effeta veya korban"³⁰³ gibi orijinal ifadeleri korumasıdır.³⁰⁴

Lessing'e göre Matta İsa'yı beşer olarak tanıtmış, Yuhanna ise onun ilahi yönüne vurgu yapmıştır. Markos ve Luka ise Matta ile Yuhanna arasındaki boşluğu doldurmaktadır.³⁰⁵ Ancak Lessing İncillerin harmonize edilmesini benimsememiştir. Lessing Yuhanna İncili'ni Sinoptik İncillerden ayırmış, Yuhanna İncili'nin İlk-İncil'e dayandığını düşünse de Sinoptik İncillerin ayrı değerlendirilmesi gerektiğini düşünmüştür.³⁰⁶ Böylelikle Lessing *sinoptik* kavramını kendisi vaz etmese bile felsefi temelini atmıştır diyebiliriz.

Lessing'in görüşlerini Johann Gottfried Eichhorn (ö. 1827) geliştirmiştir. İlk önce *Über die drey ersten Evangelien* (1794) adlı çalışmasında ilk üç İncili inceleyen Eichhorn ardından Yeni Ahit'e giriş olarak yazdığı *Einleitung in das Neue Testament* eserinde görüşlerini revize etmiştir. Eichhorn'a göre İsa'nın ölümünden sonra havarilerin öğrencilerinden birisi Aramice İsa'nın hayatını yazmıştır. Bu ilk Aramice eser çok kısadır. Yahya'nın İsa'yı vaftizinden dirilişine kadar süreyi ele almaktadır. Bu ilk İncil'e zamanla birtakım ekleme ve çıkarmalar yapılmıştır. Bu Aramice nüsha daha sonra Grekçeye tercüme edilmiş ve tercüme edildikten sonra da metne bazı müdahaleler olmuştur. Nihayetinde kanonik veya apokrif İncillerle beraber, Şehit

³⁰² Örneğin Petrus'un su üzerinde yürümeye çalışması (Matta 14:28-31), İsa'nın Petrus'a göklerin egemenliğinin anahtarlarını vermesi (Matta 16:17-19) gibi.

³⁰³ Diğer Sinoptiklere nazaran Markos İncili'nde daha fazla Aramice kelime korunmuştur. Sırasıyla; Βοανηργές (beni regeş, Markos 3:17), Ταλιθα κουμ (talita kum, Markos 5:41); Κορβαν (kurban, Markos 7:11); Ἐφφαθά (effata, Markos 7:34); Ἀββᾶ (abba, Markos 14:36). Γολγοθα/Golgota Markos'la birlikte (Markos 15:22) sadece Matta 27:33 ve Yuhanna 19:17'de geçmektedir. Ayrıca İsa'nın ölüm anında haykırdığı Ἐλωὶ (Eloi/Tanrım, Markos 15:34) kelimesi yerine Matta İbranicesi Ἠλὶ (Eli/Tanrım, Matta 27:46) kelimesini tercih etmiştir.

³⁰⁴ Lessing, New Hypothesis, ss. 77-79.

³⁰⁵ Lessing, New Hypothesis, ss. 80-81.

³⁰⁶ Lessing, New Hypothesis, s. 79.

Iustinus'un (İng. Justin Martyr) veya Tatianus'un kullandığı birçok kaynak nüsha ortaya çıkmıştır.³⁰⁷

Eichhorn, Sinoptik İnciller'in köken olarak Aramice yazılmış İlk-İncil'den türetilmiş dört farklı kaynağa dayandığını düşünmektedir. Bu kaynaklara A, B, Γ ve Δ dediğimizi farzedelim. Matta A kaynağına, Luka B kaynağına, Markos A ve B kaynaklarının karşımı, özetlenmiş veya kısaltılmış Γ kaynağına dayanaktadır. Ayrıca Matta ile Luka'nın beraber istifade edip Markos'un kullanmadığı Δ kaynağı bulunmaktadır.³⁰⁸ Her bir yazar birbirinden bağımsız bir şekilde bu kaynakları kullanmışlardır.

İlk-İncil hipotezleri Sinoptik İncil araştırmalarında önemli katkılar yapmıştır. Araştırmacılar tarafından ilerleyen yıllarda öne sürülen *Urmarkus/proto-Mark* hipotezi (J. Weiss, E. Wendling gibi), *proto-Matta* hipotezi (L. Vaganay) veya *proto-Luka* hipotezlerinin (B.H. Streeter, V. Taylor) işlenmesine ilham vermiştir, diyebiliriz. Bu hipotezlere göre kanonik Matta, Markos ya da Luka'nın yazılmadan önce taslak mahiyetinde ilk örneğin oluşturulduğu ve daha sonra birtakım materyal ile içeriğinin zenginleştirildiği düşünülmüştür. Ayrıca İsa'nın ve havarilerin Yahudi olmasından dolayı İncillerin İbrani/Arami kökenlerini irdeleyen araştırmacılar (J. Wellhausen, M. Black, C.C. Torrey) çıkmıştır. Bununla birlikte kanonik İncillerin belli safhalardan geçerek son halini aldığı tezi XX. asrın ortalarında sistemleşen redaksiyon eleştirisinin (redaction criticism) temellerini atmıştır. Eichhorn sadece Matta ile Luka'nın kullandığı bir kaynaktan bahsetmesi ileride değineceğimiz hipotetik Q kaynağı tartışmalarını da hazırlamıştır diyebiliriz.

Lessing ve Eichhorn'un hipotezlerinin artıları olduğu kadar eksileri de vardır. Her iki hipotezin en önemli zayıflığı İncillerdeki cümle benzerliklerini açıklayamamasıdır. Marxsen'in vurguladığı üzere Aramiceden Grekçeye farklı yazarlar tarafından yapılan bağımsız tercümelerin paralel pasajlarda bire bir aynı cümleleri barındırması imkânsızdır.³⁰⁹ Ayrıca evanjelistler madem İncillerini yazarken İsa'nın ölümüne yakın bir İlk-İncil kullandılar, neden bu İncil ortadan

³⁰⁷ Theodor Zahn, **Introduction to the New Testament**, Vol. 2, çev. John Moore Trout ve diğerleri, T&T Clark, Edinburgh, 1909, s. 404.

³⁰⁸ J. C. O'Neill, "The Study of the New Testament", **Nineteenth Century Religious Thought in the West**, (ed. Ninian Smart ve diğerleri), Cambridge University Press, Cambridge, 1985, s. 160.

³⁰⁹ Willi Marxsen, **Introduction to the New Testament: An Approach to its Problems**, trans. G. Buswell, Fortress Press, Philadelphia, 1983, s. 114.

kayboldu? Kovuşturma zamanlarında imha mı edildi yoksa bir şekilde kayboldu mu? Maalesef bu soruların cevapları verilememektedir. Günümüz sinoptik tartışmalarına baktığımızda genel olarak İlk-İncil hipotezi benimsenmemektedir.

1.4.1.2. Fragment Hipotezi

Fragment hipotezi Sinoptik İncillerde görülen benzerlik ve farklılıklarının sebebini İncil yazarlarının eserlerini oluştururken irili ufaklı kayıtları, fragmanları kullandığını savunur. Bu hipotezin ilk savunucularından Johann B. Koppe'ye (ö. 1791) göre İncil yazarları şu an kayıp olan, uzun ya da kısa, İbranice veya Grekçe yazılmış birtakım parçalardan birbirinden habersiz bir şekilde istifade etmişlerdir.³¹⁰ Augustinus hipotezini eleştiren Koppe, *Marcus non epitomator Matthaei* (1782) adlı eserinde Markos'un Matta'nın özeti olamayacağını belirtir.³¹¹ Koppe'ye göre Matta'da olan malzemenin Markos'ta olmamasının sebebi Markos'un Matta'yı özetleyip bu malzemeyi çıkarması değil, Markos'un kullandığı kaynaklarda/parçalarda bu malzemenin bulunmamasıdır.

Sinoptik problem çalışmalarına katkıda bulunan teologlardan biri Friedrich Schleiermacher'dir. Friedrich Schleiermacher (ö. 1834) modern teolojinin öncülerinden birisidir. Hararetili bir şekilde devam eden İncillerin kökeni tartışmalarına *Ueber die Schriften des Lukas, ein kritischer Versuch* (1817) eseriyle katkıda bulunmuştur.

Luka özelinden Sinoptik İncillerin kökeniyle ilgili görüşlerini öne süren Schleiermacher'e göre havariler ve onların öğrencileri İsa'nın sözlerini, başından geçenleri küçük fragmanlar, parçalar halinde yazdılar. İlk Hristiyan generasyonun ölmesi, yani İsa'ya en yakın halkanın kopması ve Hristiyanlığın Filistin topraklarından farklı coğrafyalara yayılması, yani dinin tebliğinde ihtiyaçların doğması sonucu yazılı bu rivayetler İsa'nın meselleri, mucizeleri, çilesi gibi

³¹⁰ Marijke H. De Lang, "The Prehistory of the Griesbach Hypothesis", **Ephemerides Theologicae Lovanienses**, Vol. 69/1, 1993, ss. 134-135; Bo Reicke, "Griesbach's Answer to the Synoptic Question", **J.J. Griesbach: Synoptic and Text-Critical Studies 1776-1976**, çev. Ronald Walls, (ed. Bernard Orchard ve Thomas R. W. Longstaff), Cambridge University Press, Cambridge, 1978, s. 52.

³¹¹ J. C. O'Neill, "Biblical Criticism", **The Anchor Bible Dictionary**, (ed. David N. Freedman), Vol. 1, Doubleday, New York, 1992, s. 728.

konularına göre toplanmaya başladı.³¹² Nitekim Luka girişinde bahsettiği "Birçok kişi aramızda olup bitenlerin tarihçesini yazmaya girişmiştir." ifadesi İsa'nın söz ve filleri hakkında rivayetleri toplayanları kastedilmektedir. Luka ve diğer Sinoptik yazarları bu derlemelere son şeklini vererek İncillerini yazmışlardır. Sinoptikler arasında benzer ve farklılıkların sebebi şifahi rivayetlerden yazıya geçirilmesinin akabinde oluşturulan bu derlemeleri yazarların farklı bir şekilde kullanmalarıdır. Sinoptikler arasında en orijinal formu Schleiermacher'e göre Luka İncil'i yansıtmaktadır.³¹³

Schleiermacher'in teoisi pek taraftar bulmamıştır. Lessing ve Eichhorn örneğinde olduğu gibi Schleiermacher'in varsayımı İnciller arasındaki hem içerik hem de malzemenin işleniş sırasındaki benzerliklerin sebebiyle ilgili soruları cevaplayamamaktadır. Ancak Schleiermacher XX. yüzyılda gelişen form ve redaksiyon eleştirilerine ilham vermiştir diyebiliriz. Schleiermacher'in Sinoptik problem çalışmalarına en önemli katkısı Papias konusunda zikredildiği üzere Papias'ın "Matta İbrani dilinde *logia*'yı derledi/yazdı" sözünün aslında şu an elimizdeki kanonik Matta'nın kastedilmediği, İsa'nın bazı sözlerini içeren bir kaynaktan bahsedildiğini iddia etmesidir. Schleiermacher'in Papias hakkındaki faraziyesi ilerleyen yıllarda geliştirilecek hipotetik Q kaynağının teorik temelini hazırlamıştır.

1.4.1.3. Şifahi Rivayet Hipotezi

Sinoptik İncillerin aralarında bir irtibat olmadığını, evanjelistlerin ortak bir kaynaktan beslendiğini savunan savlardan biri *şifahi rivayet* hipotezidir. Bu hipotezin şimdiye kadar ele aldığımız hipotezlerden farkı yazılı bir kaynak yerine tamamen sözlü rivayetlere dayandığını iddia etmesidir. Bu hipotezin ilk savunucuları Johann G. Herder (ö. 1803), Johann K.L. Gieseler (ö. 1854) ve Brooke F. Westcott'tur (ö. 1901).

Bu hipoteze göre Sinoptik yazarlar ne Lessing'in iddia ettiği gibi Aramice *İlk-İncil*'e dayanmakta ne de Sinoptik İncillerden biri diğerine kaynaklık etmektedir.

³¹² Kümmel, History, s. 84.

³¹³ Robert M. Price, "Friedrich Schleiermacher. Luke: A Critical Study", depts.drew.edu/jhc/Schleier.html, (09.02.2021).

Herder bir yıl arayla kaleme aldığı *Vom Erlöser der Menschen, nach unsern drei ersten Evangelien* (1796) ve *Von Gottessohn der Welt Heiland, nach Johannes Evangelium* (1797) adlı çalışmalarda İncillerin kökenlerine dair görüşlerini sunmuştur. Herder'e göre hem İsa hem de İsa'nın öğrencileri Tanrı'nın mesajını şifahen insanlara öğretmiştir. İsa'nın ölümünün ardından İsa'nın sözleri ve başından geçenler şifahen aktarılmaya devam etti. Öğrenciler aynı anlatıyı sürekli başka insanlara aktararak ortaya dilden dile aktarılan, yazılı olmayan bir formda Hristiyan mesajı, yani *sözlü İncil* (oral Ur-gospel) ortaya çıktı.³¹⁴ Bu primitif İncil İsa'nın vaftizi, görünümünün değişmesi (transfiguration) ve ölümden dirilmesi anlatısıyla birlikte İsa'nın birtakım mucizeleri ve mesellerini içeriyordu. Her bir evanjelist sözlü İncil'le birlikte kendi kaynaklarını kullanarak İncillerini yazmışlardır. Geleneksel inancın aksine Markos'un yazılan ilk İncil olduğunu savunan Herder, Markos'tan sonra Luka ve en son Matta'nın yazıldığını düşünmektedir.³¹⁵

Herder'in hipotezini geliştiren Gieseler'e göre (*Historisch-kritischer Versuch über die Entstehung und frühesten Schicksale der schriftlichen Evangelien*, 1818) İncillerin yazılması 3 safhada gerçekleşmiştir. I. evrede İsa'nın öğrencileri şahit oldukları olayları şifahen aktardılar. Bu ilk raviler genel olarak avam halktan, eğitimsiz insanlardı ancak dönemin eğitim anlayışı açısından hafızaya nakşedilmiş olaylar ve sözler güvenilir bir şekilde naklediliyordu. İkinci evre rivayetlerin Grekçeye çevrildiği bir dönemdir. Havariler Aramice konuşuyordu ama farklı uluslara yapılan misyonerlik faaliyetleri ve Kudüs cemaatinin Grekçeyi de kullanması hasebiyle rivayetler hem Aramice hem de Grekçe nakledilmeye başlandı. Bu çift dilli yapı sebebiyle zamanla rivayetlerde farklılaşmalar oluştu. Son safhada ise Hristiyan nüfusun artmasıyla ihtiyaca binaen bu rivayetler şifahen aktarılmaya devam etmekle birlikte yazıya geçirilmeye başlanmıştır. Luka'nın önsözünde bahsettiği işte bu son safhadır. İncil yazarları da bu rivayetleri kullanmışlardır. Geleneksel inancı devam ettiren Gieseler'e göre Matta, Markos ve Luka sırasına göre Sinoptik İnciller yazılmıştır.³¹⁶

³¹⁴ Zahn, s. 406; Kümmel, History, s. 80.

³¹⁵ William Baird, **History of New Testament Research, Volume One: From Deism to Tübingen**, Fortress Press, Minneapolis, 1992, s. 181.

³¹⁶ Kümmel, History, s. 83; Baird, Vol. 1, ss. 297-298.

Anglikan Kilisesi din adamı B.F. Westcott, şifahi rivayet hipotezini savunan önemli araştırmacılardandır. Westcott, İncillerin yazımı aşamasında Lessing veya Eichhorn'ın iddia ettiği gibi ilk üç İncil yazarının istifade ettiği ve şu an kayıp olan bir ilk-İncil'in varlığını kabul etmediği gibi Sinoptik İnciller arasında edebi bir ilişkinin bulunduğunu da düşünmez. Westcott'a göre Sinoptik İncillerdeki benzerlik ve farklılıkların sebebi dilden dile aktarılan, Hristiyan nüfusu arttıkça hızlı bir şekilde zenginleşen sözlü rivayetlerin içeriği ve esnekliğinden kaynaklanmaktadır.

İsa'nın ölümünün ardından kalan ya da onun ölümünden hemen sonra yaşananları kayıt altına aldıkları yazılı bir metin yoktur. Havariler İsa'nın söz ve fiillerini veya yaşananları hemen yazıya geçirmemişlerdir. Sözlü rivayet çok canlıdır. Gerek evlerde gerekse açık ortamlarda İsa'nın sözleri, vaftiz olmasından ölümden dirilmesine kadar yaşananlar belli bir kalıp içerisinde anlatılmaktaydı. Hristiyanlık herhangi bir yazılı metin olmadan, ilk inananların İsa'nın hayatı ve yaşananları anlatarak, aktararak yayılmıştır.³¹⁷ Westcott'a göre bu şifahi İncil İsa'nın vaftizinden göğe yükselişini kapsıyordu. Tabii ki şifahi İncil'in merkezinde İsa'nın çarmıha gerilmesi ve ölümden dirilmesi bulunmaktaydı. Filistin bölgesindeki Hristiyanların sosyokültürel durumuna göre şifahi İncil Aramice veya Grekçe naklediliyordu. Çünkü Kudüs gibi iki dilin etkili bir şekilde kullanıldığı yerler vardı. Örneğin Matta kendi halkıyla Aramice konuşurken gentile misyonunda Grekçe konuşmuş olailir.³¹⁸

Westcott, başta Luka'nın önsözü olmak üzere Papias'ın Markos rivayeti veya Şehit Iustinus'un "havarilerin hatıraları"³¹⁹ ifadesini İncillerin yazılmadan önce

³¹⁷ Brooke Foss Westcott, **An Introduction to the Study of the Gospels**, Sixth Edition, Macmillan and Co., Cambridge, 1881, s. 169.

³¹⁸ Westcott, s. 192.

³¹⁹ Iustinus, pazar ayininde "havarilerin hatıraları" veya peygamberlerin yazıları (büyük ihtimal Yeşaya gibi İsa'yı müjdelediği kabul edilen ya da Ezkiel gibi apokaliptik kitaplar/bölümler) okunduğundan bahseder ve bu hatıralar için ilk defa çoğul olarak "İnciller" kelimesi kullanır. (1 Apol. 66-67) Hristiyan yazarlar arasında genellikle bu ifade yazılı bir metin olarak İncillere ilk referans olarak kabul edilir. Iustinus "hatıralarda" İsa'nın Zebedioğulları Yuhanna ve Yakup'a "gök gürültüsü oğulları" anlamında Boanerges (Beni Regeş) isminin verildiği haberinden bahseder. (Dial. 106.3) Bu rivayetin sadece Markos İncili'nde (Markos 3:17) geçmesi Iustinus'un Markos'tan haberdar olduğu düşünülmüştür. Ancak özellikle İsa'nın sözleri nakledilirken metinsel farklılıkların harmanlanarak aktarılması Iustinus'un bir İncil harmonisi kullandığı ya da şu an kayıp bir kitaptan istifade ettiği yorumlarını da doğurmuştur. Eric R. Buckley, "Justin Martyr's Quotations from the Synoptic Tradition", **The Journal of Theological Studies**, Vol. 36, No. 142, April 1935, s. 176. Ancak Koester'e göre teknik anlamda yazılı bir metne "İncil (εὐαγγέλιον)" kelimesini ilk defa Marcion kullanmıştır. Marcion'dan etkilenen Iustinus özellikle Matta ve Luka'yı birleştirerek tek bir metne ulaşmaya çalışmıştır. Nitekim Iustinus'un öğrencisi Tatianus dört İncil'i bir araya getirerek ilk İncil harmonisi Diatessaron'u çıkarması yine Koester'a göre Marcion'un bir etkisidir. Koester, *Kerygma-Gospel*, ss. 375-381.

beslendiği şifahi İncil'in delili olarak yorumlamaktadır.³²⁰ Westcott'a göre Sinoptik İncillerdeki benzerlik ve farklılıkların temelinde sözlü kaynak yatmaktadır. Sözlü naklin doğası gereği her zaman her haber lafzen aktarılmamış, bazen de haber mana olarak nakledilerek değişimlere sebep olmuştur. Bu bağlamda Markos İncili havarilerin aktardığı sözlü İncil'e en yakın İncil'dir. Matta havarisel tebliğin İbrani misyonu, Luka ise gentile misyonunu temsil etmektedir. İncil yazarları kendi mesajlarına uygun materyali kullanmış, gerek görmediklerini elemişlerdir.³²¹

Şifahi rivayet hipotezi muhakkak İncillerin yazımından önce Hristiyan cemaat içerisinde İsa'nın hayatının ve sözlerinin nakledilmesiyle ilgili önemli sonuçlara ulaşmıştır. Ancak İnciller arasında edebi bir irtibatın olduğunu düşünen teorisyenlere göre İsa'ya dair haberlerin rivayet edilirken inananların olayları aktarmadaki hassasiyetine veya toplumun sağlam hafızasına yoramayız. Griesbach ya da İki Kaynak Hipotezi taraftarlarına göre İncillerdeki kelime- ifade benzerlikleri ve materyalin işleniş sırası kesinlikle İnciller arasındaki edebi bir ilişkinin olduğunu göstermektedir.

1.4.2. Edebi Bir İlişkinin Bulunduğunu Savunan Hipotezler

Sinoptik İncillerin birbirinden bağımsız bir şekilde yazılı ya da sözlü ortak bir kaynaktan ya da kaynaklardan yararlandıkları iddiası üzerine kurulan hipotezler kelime seçimleri, cümle benzerlikleri ve pasajların sıralanışı konusunda koşutlukları tam olarak açıklayamamaktadır. Genel kanaat Sinoptik İncillerin aralarında edebi bir bağ olduğu, bir veya ikisinin diğerine kaynaklık ettiği tezi savunulmaktadır. Özellikle XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında sinoptik problemin tek çözümü iki kaynak hipotezi olduğu düşünülmüştür. Şimdi akademik camiada en çok tartışılan hipotezlerin tarihi seyri ele alınacaktır.

1.4.2.1. Griesbach Hipotezi

Johann Jakob Griesbach (ö. 1812) Sinoptik problem çalışmaları tarihinde müstesna bir yere sahiptir. Griesbach Matta, Markos ve Luka'nın kolay bir şekilde

³²⁰ Westcott, ss. 184-191.

³²¹ Westcott, ss. 207-209.

mukayesesi için ilk sinopsisi neşretmiştir. Griesbach, 1774'te neşrettiği Yeni Ahit'in Grekçe metnine ek olarak ilk üç İncil'in kolay bir şekilde mukayesenin yapılması için koşut pasajları paralel sütunlarda göstermiş, 1776'da ise *Synopsis Evangeliorum: Matthaei, Marci et Lucae cum parallelis Joannis pericopis* adıyla ayrı olarak ilk Grekçe sinopsis yayımlamıştır. Bu çalışmasında Griesbach özellikle İsa'nın çile hikayesinde Yuhanna'dan paralel pasajları da eklemiştir. Böylece "sinopsisler" Sinoptik problem çalışmalarında araştırmacıların kullandıkları önemli bir enstrüman haline gelmiştir. Bununla birlikte sinoptik kavramı XIX. asırdan itibaren ilk üç İncil'i ifade etmek için kullanılmaya başlanacaktır.

Sinoptik İncillerin paralel sütunlarda yayımlamayı Griesbach keşfetmiştir diyemeyiz. İskenderiyeli Ammonitus Matta İncili'ni merkeze alarak koşut pasajları metnin altına kaydetmek suretiyle sinopsis benzeri bir eser telif etmiştir. Ancak pek kullanışlı olmadığı için Eusebius bu eseri eleştirmiştir. Eusebius Carpianus'a yazmış olduğu mektupta dört İncil'in analizini on alt başlıkta çıkarmıştır. Örneğin dört İncil'in ortak pasajları; Matta, Markos ve Luka'nın ortak pasajları, Luka ve Yuhanna'nın ortak pasajları gibi. Onuncu liste ise her bir İncil'in kendine has cümlelerini içermektedir.³²² Eusebius'un bu listesi (canon) başta bazı Grekçe yazmalar olmak üzere Latince, Süryanice, Kıptice gibi antik İncil tercümelerine de eklenmiştir. Ayrıca Eusebius'un listesi Erasmus'un 1519'da çıkardığı Grekçe Yeni Ahit'in ikinci edisyonundan itibaren diğer edisyonlarında, Robert Estienne'nin Grekçe Yeni Ahit çalışmalarında ve günümüzde Alman kutsal kitap cemiyeti Deutsche Bibelgesellschaft'ın Grekçe Yeni Ahit edisyonlarında bulunmaktadır.³²³

John Calvin'in Sinoptik İnciller tefsirinden bahsederken koşut pasajları paralel sütunlarda arz ettiğinden bahsetmiştik. Ayrıca XVII. yüzyılın önemli Hristiyan teologlarından Jean Le Clerc (ö. 1736) *Harmonia evangelica*'sında İncillerin Latince ve Grekçe metinleri koşut pasajlara göre dizayn etmiştir.³²⁴ Özetle Griesbach'ın sinopsisine benzer çalışmalar yapılmıştır. Ancak Griesbach'ın önemi

³²² Eusebius'un Carpianus'a mektubu için bkz. Harold H. Oliver, "The Epistle of Eusebius to Carpianus: Textual Tradition and Translation", *Novum Testamentum*, Vol. 3, Fasc. 1/2, Jan. 1959, ss. 144-145.

³²³ Oliver, ss. 138 ve 140-141. Eusebius'un mektubunun Grekçesi ve listesi (canon) için bkz. **Novum Testamentum Graece**, 28th Revised Edition, (ed. Kurt Aland ve diğerleri), Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 2012, ss. 89-94.

³²⁴ Heinrich Greeven, "The Gospel Synopsis from 1776 to the Present Day", çev. Robert Althann, **J. J. Griesbach: Synoptic and Text-critical Studies 1776-1976**, (ed. Bernard Orchard ve Thomas R. W. Longstaff), Cambridge University Press, Cambridge, 1978, s. 24.

Sinoptik İnciller paralel sütunlarda metinler arası mukayesesi ve analizlerin kolay yapılması için farklı okuma varyantlarıyla ilk defa Grekçe yayımlanmıştır. Griesbach'ın çalışmasından sonra bazen dört İncil dahil edilerek bazen de farklı yazmalardaki varyantlar dipnotlarda gösterilmek suretiyle birçok sinopsis telif edilmiştir.³²⁵

Griesbach Sinoptik İnciller arasında edebi bir ilişkinin olduğunu düşünüyordu. Metin kritikçisi olarak Griesbach'a göre yazılan ilk İncil Matta'dır. Augustinus hipotezinin aksine Matta'yı Markos değil, Luka takip etmektedir ve Luka Matta'yı kaynak olarak kullanmıştır. Markos ise Matta ve Luka'yı kullanarak muhtasar bir eser yazmıştır.³²⁶ Böylelikle Griesbach, Sinoptik İnciller arasında literal bir ilişkiyi savunarak Augustinus hipotezine alternatif bir hipotez ortaya koymuştur. Ancak Markos'un Matta ve Luka'nın muhtasarı olduğunu ilk iddia eden Griesbach değildir. Griesbach'ın önce Henry Owen (1764), Anton F. Büsching (1766) ve Friedrich A. Stroth (1781) Markos'un Matta ve Luka'nın özeti olduğunu ileri sürmüşlerdir. Griesbach eserlerinde üç yazara atıfta bulunmamıştır ama Griesbach'ın şahsi kütüphanesinde Owen'ın eserinin bulunması Griesbach'ın en azından Owen'dan etkilendiği düşünülmüştür.³²⁷

İlk başlarda Griesbach sinoptik probleme biraz kayıtsız kalmıştır diyebiliriz. Amacı daha çok Yeni Ahit'in Grekçe edisyon kritiğini neşretmektir. 1783'te *Inquiritur in fontes*'te amacı Reimarus gibi İsa'nın ölümden dirilişini reddeden eleştirilere karşı İncil anlatılarındaki çelişkilerin sebebini açıklamak, yani İncilledeki İsa'nın ölümden diriliş anlatısının tarihsel gerçekliğini savunmaktır.³²⁸ Griesbach bu eserinde İnciller arasındaki ilişkiye kısaca değinmişti. Griesbach'a göre Matta ve Yuhanna İsa'nın en yakınları olarak İsa'nın hayat hikayesine şahit olmuşlar ve gördüklerini yazmışlardır. Ancak İsa'nın ölümden dirilişine bizzat şahit olmamışlar, olayı görenlerden dinlediklerini İncillerine kaydetmişlerdir. Bundan dolayı Matta ve Yuhanna'da farklı anlatımlar bulunmaktadır. Matta dirilişle ilgili rivayeti Yakup'un annesi Meryem'e³²⁹ dayanırken, Yuhanna Mecdelli Meryem'den³³⁰ rivayette bulunmuştur. Luka ise temel

³²⁵ Griesbach sonrası neşredilen önemli sinopsisler için bkz. Greeven, ss. 28-48.

³²⁶ Kümmel, Introduction, s. 47.

³²⁷ De Lang, Prehistory, ss. 135-139.

³²⁸ De Lang, Literary, s. 163.

³²⁹ Matta 28:1-10.

³³⁰ Yuhanna 20:1-18.

kaynak olarak Matta'yı kullanmakla birlikte önsözünde belirttiği gibi olaya tanık olmuş, İsa'nın peşinden giden kadınlardan ³³¹ olayları öğrenmiş ve İncil'ine eklemiştir. Markos ise Matt ve Luka'yı özetleyerek İncil'ini yazmıştır. Markos genel hikaye kurgusunda Matta'yı takip ederken İsa'nın dirilişinde Luka'yı tercih etmiştir. ³³²

Konuyu genel olarak alan Griesbach 1789'da çıkardığı *Commentatio qua Marci Evangelium totum e Matthaei et Lucae*'da Yuhanna'yı bu sefer dışarıda bırakarak sadece Sinoptik İncillere odaklanır ve Sinoptik İncillerin arasındaki muhtemel ilişkiyi detaylandırarak teorisini ortaya koyar. Bu eserin ikinci edisyonunda (1794) Griesbach Eichhorn, Koppe gibi muhalifi olduğu teorisyenlerin tezlerini eleştirir. ³³³

Genellikle Markos ve Matta-Luka ilişkisini irdeleyen Griesbach Markos'un Matta ve Luka'nın özeti olduğu iddiasını on beş maddede ispatlamaya çalışmıştır. Örneğin, Markos genellikle Matta'nın planını takip etmektedir. Ancak bazen Luka'daki sıralamayı tercih ettiği pasajlar da bulunmaktadır. Markos Matta ve Luka'da bulunan İsa'nın birçok vaaz ve sözünü eserinden çıkararak muhtasar bir eser yazmak istemiştir. Bununla birlikte Markos, özellikle Matta'ya nazaran Eski Ahit pasajlarını daha az kullanma taraftarı olmuştur. Markos Matta ve Luka'dan istifade ederken kelime kelimesine takip etmemiş, Matta ve Luka'da bulunmayan canlı detaylar eklemiştir. Ayrıca Markos Matta ve Luka'nın atladığı birkaç hikayeyi özetine eklemiştir. ³³⁴

Griesbach'ın hipotezi Koppe, Storr ve Eichhorn gibi rakip teorisyenlerin teorilerini geçerek XIX. yüzyılın ortasına kadar en çok benimsenen hipotez olmuştur. Ferdinand C. Baur, David F. Strauss gibi Tübingen ekolünün önde gelen simaları Griesbach hipotezini benimsemiştir. ³³⁵ Ancak XIX. asrın ikinci yarısından itibaren

³³¹ Bkz. Luka 8:3; 23:49, 55; 24:10.

³³² Reicke, Griesbach's Answer, s. 53.

³³³ Reicke, Griesbach's Answer, s. 53-54.

³³⁴ Johann J. Griesbach, "A Demonstration that Mark was Written After Matthew and Luke", çev. Bernard Orchard, **J.J. Griesbach: Synoptic and Text-Critical Studies 1776-1796**, (ed. Bernard Orchard ve Thomas R. W. Longstaff), Cambridge University Press, Cambridge, 1978, ss. 106-107.

³³⁵ İncillerdeki anlatıları mitolojik bir ürün olarak gören Strauss Griesbach hipotezi Hegelci fikirleriyle uyuyordu. Strauss'a göre Matta Yahudi Hristiyanlığı, Luka gentile/Pavlusçu Hristiyanlığı temsil ediyor ve Markos bu tez ile antitezin bir sentezi olarak ortaya çıkmıştı. B. Reicke'ye göre aslında iki kaynak hipotezi Strauss'un radikal ve yıkıcı eleştirilerine bir cevap olarak öne sürülmüştür. Bo Reicke, "From Strauss to Holtzmann and Meijboom: Synoptic Theories Advanced during the Consolidation of Germany, 1830-70", **Novum Testamentum**, Vol. 29/1, Jan., 1987, ss. 7-18.

iki kaynak hipotezinin popüler hale gelmesi sonucu zamanla Griesbach hipotezi gözden düşmüştür diyebiliriz. Ancak 1950'den sonra William R. Farmer (ö. 2000), Bernard Orchard (ö. 2006) ve David L. Dungan (ö. 2008) gibi Katolik kökenli araştırmacılar Griesbach hipotezini geliştirmişler ve iki İncil hipotezi (two-Gospel hypothesis) adıyla Griesbach hipotezini revize etmişlerdir.³³⁶

1.4.2.2. Farrer-Goulder Hipotezi

Farrer-Goulder hipotezine göre ilk yazılan İncil Markos'tur. Matta Markos'u takip etmiş, Luka ise Markos ve Matta'yı kullanmıştır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra iki kaynak hipotezine alternatif bir çözüm olarak çıkan bu hipotezin en önemli özelliği Markos'un önceliğini savunulmasıyla birlikte İki Kaynak Hipotezinin ikinci temeli olan farazi Q kaynağının reddedilmesidir.

Markos'un diğer Sinoptiklere takaddüm ettiği düşüncesi XVIII. asrın sonlarında Johann B. Koppe, (ö. 1791), Johann Gottfried Herder (ö. 1803) ve Gottlob C. Storr (ö. 1805) tarafından savunulmuştur. Yukarıda zikredildiği üzere Herder *şifahi gelenek hipotezi* çerçevesinde Markos'un şifahi İncil'i en iyi yansıtan İncil olduğunu düşünürken, Koppe Markos'un Matta'nın özetini olamayacağını belirtmiş, Markos'un yazılı ya da sözel kaynaklardan beslenen ilk İncil olduğunu iddia etmiştir. Storr'un diğerlerinden farkı İnciller arasında edebi bir ilişkinin olduğu, Markos'un Matta; Markos ve Matta'nın da Luka tarafından kaynak olarak kullanıldığını ileri sürmesidir.³³⁷

Storr'un teorisi zamanının rakip hipotezleri arasında kalmış, pek dikkat çekmemiştir. XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde Christian G. Wilke (ö. 1854) *Markos'un önceliği* hipotezinin temellerini atmıştır. Wilke 1838'de kaleme aldığı *Der Urevangelist* adlı eserinde Sinoptik İnciller arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Wilke'ye göre yazılan ilk İncil Markos'tur. Gerek malzemenin içeriği gerekse malzemenin işleniş sırası göz önüne alındığında Markos Matta ve Luka için ortak paydadır ve

³³⁶ Griesbach Matta ile Luka arasındaki münasabeti detaylı bir şekilde incelememiştir. XX. yüzyılda Griesbach hipotezini geliştiren araştırmacılar Matta ile Luka arasındaki ilişkiyi incelemiş, Luka'nın Matta'yı kullandığını ispat etmeye çalışmışlardır. Özellikle 1970'li yılların başından itibaren düzenlenen birtakım toplantılar, sempozyumlarla iki kaynak hipotezi ve yenilenmiş haliyle Griesbach hipotezi tartışılmıştır. William R. Farmer, "Modern Developments of Griesbach's Hypothesis", **New Testament Studies**, Vol. 23, Issue 03, April 1977, ss. 276-283.

³³⁷ O'Neill, Study of NT, s. 160.

Markos neredeyse tamamen Matta ve Luka tarafından kullanmıştır.³³⁸ Pasajların işleniş sırasına dikkat çeken Wilke, Matta ve Luka'nın Markos'un sırasını gözetdiği müddetçe uyumlu olduklarını, ancak ne zaman Matta veya Luka sıradan çıktığında kendi aralarında ittifakın bulunmadığını belirtmektedir. Ayrıca günümüzde Sinoptik çalışmalarda Sinoptik malzemenin üçlü rivayet (*tribble tradition*, Sinoptiklerin ortak pasajları), ikili rivayet (*double tradition*, sadece Matta ve Luka'da bulunan pasajlar) ve her sinoptiğe has cümleler (*unique material*) şeklinde üç grupta incelenmesi Wilke tarafından gerçekleştirilmiştir.³³⁹ Matta ile Luka arasındaki ilişkiye gelince Wilke, Storr'un aksine Matta'nın Luka'ya dayandığı görüşündedir.

Wilke eserini yayımladığı yıl 1838'de başka bir teorisyen, Christian H. Weisse *İki Kaynak Hipotezini* ortaya koymuş, bu hipotez Heinrich J. Holtzmann tarafından geliştirilmiş ve kısa zamanda akademik camiada benimsenerek rakip hipotezleri geride bırakmıştır. 1950'li yıllara kadar etkisini devam ettiren *İki Kaynak Hipotezine* karşı Austin Farrer (ö. 1968) *İki Kaynak Hipotezinin* ikinci temeli olan Q hipotetik kaynağını reddederek aslında Storr'un görüşlerini yeniden gündeme getirmiştir. Farrer'a göre Markos ilk İncil'dir. Matta Markos'a dayanmaktadır. Luka ise Matta ve Markos'tan yararlanmıştır.

Birçok selefi gibi Luka'nın önsözünü referans gösteren Farrer, Luka'dan önce İsa'nın hayat hikayesini kaleme alan birtakım teşebbüslerin olduğunu hatırlattıktan sonra Luka'nın kendisine temel kaynak olarak aldığı Markos'un dışında Matta'nın da olabileceğini belirtir. Bununla birlikte Papias'a da değinen Farrer, Papias'ın İhtiyar Yuhanna'dan aktardığı rivayetin yanlış yorumlandığını, Matta'nın Aramice derlediği *λογία*'nın Q kaynağı olamayacağını belirtir. Q kaynağı Farrer için farazi ve kurgusal bir kaynaktır. Ayrıca Hristiyan gelenekten Q veya benzeri bir eserin yazıldığına dair bir bilgi nakledilmemiştir.³⁴⁰ Farrer'a göre Markos İncili Luka'nın iskeletini oluşturur. Luka, Matta'dan da istifade etmiş; kendi teolojisine, amacına uymayan pasajları çıkarmış veya yeniden yorumlamıştır.³⁴¹ Markos'ta olmayıp Matta ve Luka'da bulunan pasajların sebebi farazi Q kaynağı değil, Matta ile Luka arasındaki edebi ilişkiden dolayıdır.

³³⁸ Kümmel, History, s. 72.

³³⁹ Baird, Vol. 1, s. 303.

³⁴⁰ Austin M. Farrer, "On Dispensing with Q", **Studies in the Gospels: Essays in Memory of R. H. Lightfoot**, (ed. D. E. Nineham), Blackwell, Oxford, 1957, ss. 56 ve 58.

³⁴¹ Farrer, ss. 63-65.

Farrer, Sinoptik İnciller arasındaki ilişkiyi sadece bir makalede ele almış, pek detaylandırmamıştır. Farrer'dan sonra öğrencisi Michael D. Goulder (ö. 2010) hocasının izinden giderek Luka'nın Matta'yı kullandığını ispatlamaya çalışmıştır. Goulder hocasının açtığı yolda Q hipotezine yönelik eleştirileri detaylandığı için bu hipoteze Farrer-Goulder hipotezi denir.

Sinoptik prolem çalışmalarında üçlü rivayetin (*triple tradition*) olduğu pasajlarda Matta ile Luka'nın Markos'a karşı uyduğu yerlere *küçük itilaf* (minor agreement) denir. *Küçük itilaflar* İki Kaynak Hipotezinin yumuşak karnıdır diyebiliriz. Çünkü İki Kaynak Hipotezi aleyhtarları için *küçük ihtilaflar* Luka'nın Matta'yı kullandığının en önemli delillerindendir. İşte Goulder de eleştirilerine *küçük ihtilaflardan* başlar.

Yedi yüzden fazla *küçük ihtilaf* olduğuna dikkat çeken Goulder hocası Farrer'ın tartışmayı ikna edici bir seviyede ele almadığını, meselenin daha ciddi bir şekilde tahlil ve tenkit edilmesi için metinler arası analizin yapılması gerektiği fikrindedir.³⁴² Örneğin, Matta ve Luka İncili'ni mukayese ettiğimizde her ikisinde ciddi farklılıklara rağmen ilk iki bölümde İsa'nın bakire anneden mucizevi doğumu ve çocukluğu ele alınmaktadır. Ardından Vaftizci Yahya'nın ortaya çıkışı, İsa'nın vaftiz edilmesi, Şeytan tarafından denenmesi ve Celile'ye dönmesi aynı sırayla işlenmektedir. Ancak İsa'nın kendi memleketinde reddedilmesi Luka'da misyonunun başlandığında gerçekleşirken, Matta ve Markos'ta ise Geresalılar/Gadarılar diyarından döndükten sonra Kefarnahum'da birtakım mucizeler gerçekleştirip vaazlarda bulunmasının akabinde yaşanmıştır.³⁴³ Kısaca, Luka ile Matta-Markos arasında ciddi kronolojik tutarsızlıklar vardır. Goulder'ın dikkat çektiği husus Luka olayı anlatırken Nasıra için Grekçe Ναζαρά kelimesi kullanılmaktadır. Bu kelime sadece Luka'da bu pasajda geçmekte, gerek Luka'nın diğer bölümlerinde gerekse Elçilerin İşleri kitabında Nasıra için Ναζαρέθ kelimesi tercih edilmiştir. Ναζαρά Luka'nın dışında sadece Matta 4:13'te bir kere kullanılmıştır.³⁴⁴ Bu benzerlikleri Goulder Luka'nın kendi özel kaynağından ziyade Matta'yı kaynak olarak kullanmasına bağlamaktadır. Ayrıca Ναζαρά kelimesinin bulunduğu Matta 4:13'teki

³⁴² Michael D. Goulder, "On Putting Q to the Test", *New Testament Studies*, Vol. 24, Issue 02, January 1978, s. 219, 3 no'lu dipnot.

³⁴³ Krş. Matta 13:53-58, Markos 6:1-6a, Luka 4:16-30.

³⁴⁴ Ayrıca Matta 2:23'te Ναζαρέτ, Matta 21:11'de Ναζαρέθ kelimeleri kullanılmıştır. Yani Nasıra ismi için Matta'da tam bir birlik yoktur.

καταλιπὼν τὴν Ναζαρέτ (Nasıra'dan ayrıldığında/ ayrıldıktan sonra) ifadesi Luka'ya kendi eserinde olayın Markos ve Matta'daki sırasından koparılıp kendi kurgusunda başa çekilmesi için ilham verdiğini iddia eder.³⁴⁵

Küçük itilaf meselesi üzerinden İki Kaynak Hipotezini eleştiren ve Farrer-Golder hipotezini destekleyen günümüz önemli araştırmacılarından biri Mark Goodacre'dir. Hatta bu konuda yapmış olduğu katkılardan dolayı bazı eserlerde bu hipoteze Farrer-Goulder-Goodacre hipotezi de denir.

Yahuda'nın ihaneti sonucu yakalanan İsa peygamber Sanhedrin'de sorgulanır.³⁴⁶ Matta ve Markos'ta İsa'yı tekfir edip katline cevaz verildikten sonra orada bulunanlar hakaretlerle İsa'yı darbetmeye başlar. Markos'ta gözleri bağlanırken Matta bu konuda bir ayrıntı vermez. Bu olayın anlatılmasının akabinde Petrus'un inkarı gelir. Luka'da ise sıralama biraz farklıdır. Yahuda'nın ihanetinden sonra İsa başkahinin evine götürülür, bu sırada Petrus'un inkarı aktarılır. İsa'yı gözaltına alanlar İsa'nın gözlerini bağlayıp hakaret ederler, döverler. Bu sahneden sonra İsa'nın yüksek kurul tarafından yargılanması gelir. İsa'yı darbedenler İsa'ya "Peygamberliğini göster, sana vuran kim?" derler. Προφήτευσον, yani peygamberliği göster kelimesi her üç İncil'de de geçerken, τίς ἐστὶν ὁ παίσας σε, yani "sana vuran kim" sorusu sadece Matta ve Luka'da geçmektedir. Peki neden?

İki Kaynak Hipotezi taraftarları için bu cümle Luka'nın özel kaynağı L'den gelmektedir.³⁴⁷ Ancak Goodacre'ye göre bu benzerliğin sebebi Luka'nın Matta'yı kullanmasından kaynaklanmaktadır.³⁴⁸ Öncelikle bu cümle Q kaynağında olamaz, çünkü hipotetik Q kaynağında çile hikayesi (passion story) bulunmamaktadır. Ayrıca bu benzerlik Goodacre'ye göre sözlü rivayetlerle de açıklanamaz. İki Kaynak Hipotezi savunanlarına göre bu cümle aslında Luka'da bulunmaktadır. Müstensihler Matta'yı kopyalarken bu cümlemin bulunmadığını görünce Luka'dan Matta'ya eklemişlerdir. Ancak Goodacre'nin belirttiği üzere bu cümle şu an elimizde mevcut tüm Matta yazmalarında bulunmaktadır. Dolayısıyla bu varsayım temelsizdir.³⁴⁹ Goodacre'nin bu probleme karşı çözümü kısaca Luka'nın Matta'yı Markos'la birlikte

³⁴⁵ Goulder, s. 220.

³⁴⁶ Matta 26:57-68, Markos 14:53-65, krş. Luka 22:54-71.

³⁴⁷ Joseph A. Fitzmyer, **The Gospel According to Luke (X-XXIV): Introduction, Translation, and Notes**, Doubleday&Company Inc., New York, 1985, s. 1466.

³⁴⁸ Goodacre, ss. 145-146.

³⁴⁹ Goodacre, s. 146.

örnek olarak kullanmasıdır. Goodacre'ye göre Q kaynağı buna inanan araştırmacılar tarafından iddia edilen, genellikle keyfî tercihlere dayanan ve gerçekte olmayan farazi bir kaynaktır.

Farrer-Goulder hipotezi, aslında Augustinus hipotezinin Matta ile Markos'un yer değiştirmiş versiyonudur. Farrer'a göre ilk önce Markos yazılmış, Markos'u Matta; Luka, Matta ve Markos'u ve Yuhanna üç selefini kullanmıştır.³⁵⁰ Q kaynağı da bir varsayıma dayanmaktadır. Hristiyan dini literatürü tarihi boyunca gerçekte böyle bir kaynak Hristiyan yazarlar tarafından kaydedilmemiştir. Her hipotezde olduğu gibi Farrer-Goulder hipotezinin tatmin edici cevap veremediği birtakım sorular vardır. Madem Luka Matta'yı kaynak olarak kullandı neden İsa'nın çocukluğu ve soyağacı konusunda iki İncil arasında derin farklılıklar bulunmaktadır? Matta'da çok önemli bir yere sahip olan "dağ vaazı" ve "Rabbin duası" gibi pasajlar neden Luka'da kısaltılmış veya sadece Matta'da geçen "on kız meseli"³⁵¹ gibi bazı meseller çıkarılmıştır? Bu ve benzeri sorular kısaca Luka'nın takdiri veya teolojik yaklaşımı olarak açıklanmaktadır. Halbuki İki Kaynak Hipotezine göre Luka'nın Matta'yı ya da tam tersi, Matta'nın Luka'yı kullandığı tezi bu soruları açıklayamaz. İki Kaynak hipotezine göre Matta ve Luka yazarları Markos'la birlikte muhakkak ikinci bir kaynak kullanmış olmalıdır.

1.4.2.3. İki Kaynak Hipotezi

İki Kaynak hipotezi basitliği ve sadeliği ile sinoptik problem tartışmalarında en iddialı hipotezlerin başında gelmektedir, diyebiliriz. İki Kaynak hipotezine göre yazılan ilk İncil Markos'tur. Markos İsa'nın hayatını en sade ve en otantik bir şekilde ele almaktadır. Matta ve Luka İncili yazarları Markos'u temel kaynak olarak almış, yeniden yorumlayıp farklı bir kaynakla genişletmişlerdir. Bu ikinci kaynak Almanca kaynak anlamında "quelle" kelimesinden mülhem Q kaynağıdır. Markos'ta olmayıp Matta ve Luka'da bulunan pasajları içermektedir. Genellikle İsa peygamberin söz, vaaz ve mesellerini içeren, günümüze ulaşmamış, kayıp bir kaynaktır. Matta ve Luka birbirinden habersiz bir şekilde bu kaynağı kullanarak İncillerini yazmışlardır. Bu hipotezin taraftarlarına göre Q kaynağı her ne kadar kayıp da olsa sadece Matta ve

³⁵⁰ Farrer, s. 85.

³⁵¹ Matta 25:1-13.

Luka'ya has koşut pasajlardan yola çıkararak tekrar kurgulanabilir. XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başında akademik camiada geniş kabul göre İki Kaynak hipotezi için Schweitzer "artık sadece bir hipotezden ibaret"³⁵² olmadığı, başka bir ifadeyle bilimsel bir gerçekliğe ulaştığını deklare edecektir.

İki Kaynak hipotezini tarihine baktığımızda evanjelistlerin istifade ettiği temel iki kaynaktan bahsedenlerin başında Anglikan piskoposu Herbert Marsh (. 1839) gelir. Marsh, Yeni Ahit'e ilk eleştirel giriş (*Einleitung in die Gttlichen Schriften des Neuen Bundes*, 1750) eserini kazandıran Johann D. Michaelis (. 1791) ile çalışma fırsatı bulmuştur. Marsh, Michaelis'in *Yeni Ahit'e Giriş* eserini beş cilt halinde İngilizceye tercüme etmiş ve çalışmanın üçüncü cildine sinoptik İncillerin kökenini tartıştığı çalışmasını (*A Dissertation on the Origin and Composition of the First Three Gospels*) eklemiştir.³⁵³

Marsh İki Kaynak hipotezinin ilk protipini ortaya koymuştur diyebiliriz. Marsh, İsa'nın vaftizinden ölümünü kapsayan, Aramice yazılmış, İbranice alef (א) olarak sembolize ettiği ilk İncil; Matta, Markos ve Luka'nın temel kaynağıdır. Fakat her bir yazar alefin farklı versiyonlarını kullanmıştır. Matta Aramice yazılmış alefe dayanırken, Markos ve Luka alefin farklı versiyonlarının Grekçe çevirisini kullanmışlardır. Ayrıca Matta ve Luka İsa'nın sözlerini, vaazlarını, benzetmelerini içeren, Marsh'ın İbranice bet (ב) ile gösterdiği ikinci bir kaynağın farklı nüshalarını kullanmışlardır.³⁵⁴

Marsh'ın hipotezi İki Kaynak hipotezine benzemekle birlikte aslında Eichhorn'un Aramice *İlk-İncil* (Urevangelium) teorisinin yeniden yorumlanmasıdır. Marsh'ın Eichhorn'dan farkı Matta ve Luka'nın kullandığı bet kaynağından bahsetmesidir. Muhakkak Marsh'ın bet kaynağı yorumu sonraki teorisyenlere ilham verecektir.

İki Kaynak Hipotezini hazırlayan gelişmelerden biri F. Schleiermacher, 1832 tarihli bir makalesinde³⁵⁵ Papias'ın "Matta *logiayı* İbrani dilinde derledi" rivayetinde anılan tedvinin kanonik Matta İncili olamayacağını belirtmiş, rivayette kastedilenin

³⁵² Schweitzer, s. 202.

³⁵³ Ronald E. Clements, "Marsh, Herbert", **Dictionary of Biblical Interpretation**, (ed. John H. Hayes), Vol. 2, Abingdon Press, Nashville, 1999, s.132.

³⁵⁴ Baird, Vol. 1, s. 300.

³⁵⁵ Friedrich Schleiermacher, "ber die Zeugnisse des Papias von unseren beiden ersten Evangelien", **Theologische Studien und Kritiken**, Vol. 5, 1832, ss.735-768 künyeli eser.

Matta'nın İsa'nın birtakım sözlerini, vaazlarını bir araya getirdiği derlemesi şeklinde yorumlamıştı. Schleiermacher'a göre Matta yazarı İncili'ni yazarken bu kaynaktan istifade etmişti. Bu teorinin ardından metin tenkitçisi Karl Lachmann, Grekçe Yeni Ahit metni üzerinde çalışırken sinoptik İncillerdeki paralel pasajların sırası dikkatini çekmiştir. Metinler arası mukayese yapan Lachmann *De ordine narrationum in Evangeliiis synopticis* (1835) adlı makalesinde Markos'un en yakın primitif İncil rivayetlerini içerdiğini, Matta ve Luka'nın genel olarak Markos'un sırasını takip ettikleri sürece kendi aralarında uyumlu olduklarını, bundan dolayı Markos'un Matta ve Luka'nın ortak kaynağı olduğunu ileri sürmüştür.³⁵⁶ Bu iki teoriyi birleştiren Christian H. Weisse (ö. 1866) İki Kaynak hipotezinin temelini atmıştır.

Weisse'ye göre Markos ilk yazılan İncil'dir. Matta ve Luka İncillerini yazarken takip ettikleri ortak bir plan vardır ki bu plan Markos'u işaret etmektedir. Lachmann'ın tezini takip eden Weisse, Matta ve Luka'nın Markos'u takip ettikleri sürece hikaye kurgusunda ittifak ettiklerini belirtmiştir. Bu da Matta ve Luka'nın Markos'u kullandığını gösterir. Markos'un yanında Matta'nın *logiası* Matta ve Luka tarafından ikinci bir kaynak olarak kullanılmıştır. Sadece Matta ve Luka'ya has pasajları dikkatli bir şekilde mukayesesini yapan Weisse Matta'nın *logiasındaki* içerik ve sıradaki farklılığın Markos'la ortak pasajlardaki malzemeye nazaran daha fazla olduğunu vurgulamıştır. Weisse'ye göre bu farklılıklara rağmen en orijinal içeriği Matta temsil etmektedir.³⁵⁷ Böylelikle Weisse Schleiermacher ile Lachmann'ın tezlerini birleştirerek İki Kaynak hipotezini kurmuştur.

Aslında İki Kaynak hipotezi şöhretini Heinrich J. Holtzmann'a (ö. 1910) borçludur, diyebiliriz. Holtzmann, meşhur eseri *Die Synoptischen Evangelien*'de (1863) seleflerinin tezlerini geliştirerek İki Kaynak hipotezinin klasik biçimini vermiştir. Öncelikle Holtzmann'a göre Sinoptik İnciller şu anki kanonik Markos'a değil, Markos'tan önce derlenmiş Markos'un ilk nüshası *Urmakus*'a (proto-Mark) dayanmaktadır. Grekçe alfa (A) harfiyle sembolize ettiği bu ilk kaynak İsa'nın birtakım vaazlarını, sözlerini içermesi hasebiyle şu anki kanonik Markos'tan daha kapsamlı bir İncil'dir. Ancak kanonik Markos dahil diğer Sinoptik yazarlar bu alfa

³⁵⁶ Kümmel, Introduction, s. 48; Marxsen, s. 115.

³⁵⁷ Schweitzer, ss. 123-124; Baird, Vol.1, ss. 306-308.

kaynağına birtakım ekleme ve çıkarmalar yaparak İncillerini yazmışlardır.³⁵⁸ İlerleyen yıllarda Holtzmann bu fikrinden vazgeçmiş, elimizdeki kanonik Markos'un Matta ve Luka'nın temeli olduğu savını savunmuştur.³⁵⁹ Böylelikle kanonik Markos İsa'nın hayatını en otantik bir şekilde aktaran İncil olmuş olur.

Holtzmann'a göre Matta ve Luka'nın kullandığı ikinci bir kaynak Grekçe lambda (Λ) harfiyle gösterdiği İsa'nın söz ve vaazlarını içeren kaynaktır. Holtzmann, Schleiermacher ya da Weisse gibi Matta'nın *logiası* tabirine mesafeli davranmış, daha nötr bir ifade seçmiştir.³⁶⁰

Holtzmann'ın geliştirdiği İki Kaynak hipotezi kısa zamanda, özellikle liberal Protestanlar arasında benimsenir. İsa'nın hayatına dair eserlerin peş peşe telif edildiği, konunun tartışıldığı bir ortamda İki Kaynak hipotezi sayesinde artık Markos en eski ve İsa'ya dair nakledilen en orijinal ve güvenilir haberleri içerdiği düşünülmeye başlanmıştır.³⁶¹

Oxford Üniversitesi profesörlerinden William Sanday (ö. 1920) başkanlığında 1894'te bir dönemde üç defa toplanılması kararlaştırılan bir çalıştay düzenlenir. Bu çalıştayda sinoptik probleme dair konular masaya yatırılır. 1910'a kadar devam eden toplantıların sonunda 1911'de *Studies in the Synoptic Problem* adlı eser ortaya çıkar.³⁶² Bu çalışmaya katılan önemli araştırmacılardan biri Burnett H. Streeter'dır. Kendisini İncil araştırmalarına adanmış Streeter (ö. 1937) *The Four Gospels* adlı meşhur eserinde İki Kaynak hipotezini farklı bir boyuta taşır. Streeter'a göre Matta ve Luka aslında dört farklı kaynağa dayanmaktadır. Bu kaynaklardan ilki kanonik Markos İncili, ikincisi ise sadece Matta ve Luka'nın kullandığı Q kaynağıdır. Bu kaynakların dışında sadece Matta İncili'nde bulunan pasajların dayandığı M kaynağı

³⁵⁸ Luigi Salvatorelli, "From Locke to Reitzenstein: the Historical Investigation of the Origins of Christianity", **Harvard Theological Review**, Vol. 22, Issue 04, October 1929, s. s. 298, 70 no'lu dipnot; Reicke, From Strauss, s.17.

³⁵⁹ Henning Graf Reventlow, **History of Biblical Interpretation, Volume 4: From The Enlightenment to the Twentieth Century**, çev. Leo G. Perdue, Society of Biblical Literature, Atlanta, 2010, s. 308. Kanonik Markos'tan daha geniş bir *Urmarkus* tezini Holtzmann'dan önce Heinrich Ewald (1850) dile getirmiştir. Etienne Trocmé, **The Formation of the Gospel According to Mark**, çev. Pamela Gaughan, The Westminster Press, Philadelphia, 1975, s. 219, 1. no'lu dipnot. Ancak bu tez pek taraftar bulmamış, belirttiğimiz üzere bu görüşten Holtzmann vaz geçmiştir. Araştırmamızın II. bölümünde ele alınacağı üzere sinoptik problem çalışmalarında daha çok kanonik Markos'tan daha kısa, bir nevi iptidai bir *Urmarkus* savunulacaktır.

³⁶⁰ Reicke, From Strauss, s.17.

³⁶¹ Stephen Neill ve Tom Wright, **The Interpretation of the New Testament: 1861-1986**, Second Edition, Oxford University Press, Oxford, 1988, ss. 116 ve 119.

³⁶² Scot McKnight, "Source Criticism", **New Testament Criticism and Interpretation**, (ed. David A. Black and David S. Dockery), Zondervan Publishing House, Grand Rapids/Michigan, 1991, s. 143.

ile sadece Luka İncili'nde bulunan pasajların dayandığı L kaynağı ile birlikte Matta ve Luka toplamda dört kaynaktan beslenmiştir. Bundan dolayı bu hipoteze Dört-Kaynak hipotezi denir. Bu kaynakları ve Sinoptik İncilleri tarihlendiren ve yazıldığı yeri tespit etmeye çalışan Streeter'a göre en eski kaynak 50 yılında Antakya'da yazıldığı düşünülen Q kaynağıdır. Markos Roma'da 60 yılında, Luka Korint'te 80'de, Matta ise 85'te Antakya'da yazılmıştır.³⁶³

Streeter'ın hipotezi kendi zamanı için sinoptik çalışmalara etkili bir giriş yapsa da ilerleyen yıllarda M ve L kaynağının mahiyeti, yani sözlü rivayetler mi yoksa gerçekte yazılı bir kaynak mı; M ya da L Q kaynağının farlı bir versiyonu mu gibi problemlerden dolayı zamanla Streeter'ın hipotezinin taraftarları azalmıştır.³⁶⁴ M ve L materyallerinin mahiyetine yönelik tartışmalardan dolayı günümüzde daha çok iki kaynak hipotezi ismi tercih edilmektedir.

İki Kaynak hipotezinin en tartışmalı ayağı hipotetik Q kaynağıdır. Markos'ta olmayan Matta ve Luka'daki ortak pasajlara dayanılarak geliştirilen Q kaynağı kayıp ve varlığı ya da yokluğu birtakım faraziyelere dayanmaktadır. Doğal olarak Farrer-Goulder hipotezinde olduğu gibi Markos'un ilk İncil olduğu düşünülse de Q kaynağına karşı çıkılmaktadır. Q kaynağını savunan teorisyenler farazi Q kaynağının içeriğini listelemeye çalışmışlardır. Adolf von Harnack (ö. 1930) ise ilk defa Q'nun Grekçe metnini kurgulamaya çalışmıştır.³⁶⁵ İlerleyen yıllarda form eleştirisinin ortaya çıkması ve Yeni Ahit çalışmalarında değişen gündemden dolayı Q meselesi geri planda kalmıştır. Örneğin, Henry J. Cadbury Q için "şu an İncil eleştirisinin gündeminde değil ama ileride ele alınabilir."³⁶⁶ demiştir. 80'lerde Q çalışmaları tekrar canlanır. Society of Biblical Literature (SBL) ve Institute for Antiquity and Christianity'e üye kimi akademisyenlerin öncülük ettiği Uluslararası Q Projesi (The International Q Project) 17 Kasım 1989'da başlatılır. Projenin amacı Q kaynağının

³⁶³ Streeter'ın sinoptik İncilleri ve kaynaklarını tarihlendirdiği şeması için bkz. s. 150.

³⁶⁴ Styler'a göre M ve L kaynaklarının yeniden kurgulanması Q'ya nazaran tartışmaya daha çok açıktır. G.M. Styler, "The Priorty of Mark", **The Birth of the New Testament**, C.F.D. Moule, Adam & Charles Black, London, 1971, s. 223.

³⁶⁵ Adolf Harnack, **The Sayings of Jesus: The Second Source of St. Matthew and St. Luke**, çev. J. R. Wilkinson, Williams & Norgate, London, 1908, ss. 127-146.

³⁶⁶ Henry J. Cadbury, "The Present State of New Testament Studies", **The Haverford Symposium on Archaeology and the Bible**, (ed. William F. Albright ve diğerleri), The American Schools of Oriental Research, New Haven, 1938, s. 94.

Grekçe eleştirel metnini tekrar kurmaktır.³⁶⁷ Uzun çalışmaların ve tartışmaların neticesinde James M. Robinson, Paul Hoffmann ve John S. Kloppenborg Q kaynağının Grekçe edisyon kritiğini³⁶⁸ neşretmişlerdir.

İki kaynak hipotezi Katolik çevrelerde de taraftar bulmuş ya da geleneksel Aramice Matta inancının yeniden yorumlanmasını sağlamıştır. Örneğin bazı Katolikler ilk yazılan İncil'in Aramice Matta olduğunu kabul etmekle birlikte kanonik Grekçe Matta'nın kanonik Grekçe Markos'a borçlu olduğunu düşünmüşlerdir.³⁶⁹ Ayrıca École Biblique üyelerinden Marie-Emile Boismard'ın (ö. 2004) çoklu kaynak hipotezi (multiple source hypothesis) esasen Streeter'in dört-kaynak hipotezinin redaksiyon eleştirisiyle yeniden yorumlanmasıdır, diyebiliriz. Boismard'a göre kanonik İncillerin yazılması üç safhada gerçekleşmiştir. Birinci safhada A, B, C ve D kaynakları vardır. İkinci evrede İncillerin ara redaksiyonları, son evre ise kanonik İncillerin son redaksiyonları bulunmaktadır. A kaynağı, Matta ve Markos'un ara redaksiyonlarına, B ve C kaynakları Matta hariç tüm ara redaksiyonlara kayanlık etmiştir. D kaynağı ise Q kaynağı gibi İsa'nın söz ve vaazlarını içerip Matta ve Luka'nın ara kaynağını etkilemiştir. Bu ara kaynaklardan sonra son safhada redakte edilmiş kanonik İnciller gelmektedir.³⁷⁰ Boismard iki kaynak ya da dört kaynak hipotezini redaksiyon eleştirisiyle yeni ve karmaşık bir forma sokmuştur. Boismard ilk kaynaklar ile ara kaynaklar arasında girift bir ilişki olduğunu göstermektedir. Boismard'ın kuramı kanonik İnciller arasındaki ilişkiyi kabul etmese de en azından İncillerin yıllar içerisinde farklı müdahalelere maruz kaldığı ya da tek ve bağdaşık bir kaynağa dayanmak yerine birden çok ayrışik kaynaktan beslendiği ihtimalini göstermesi açısından önemlidir.

XX. yüzyılın başlarındaki kadar olmasa da günümüzde iki kaynak hipotezi akademik camiada en çok tarftarı olan hipotezlerin başında gelmektedir. Sinoptik İncillerdeki benzerlik ve farklılıkların açıklamasında sunduğu çözümün sadeliği birçok araştırmacıyı kendine çekmektedir. Muhakkak, iki kaynak hipotezi taraftarları

³⁶⁷ James M. Robinson, "The International Q Project Work Session 16 November 1990", **Journal of Biblical Literature**, Vol. 110, No. 3, Autumn 1991, s. 494.

³⁶⁸ James M. Robinson, Paul Hoffmann ve John S. Kloppenborg (ed.). **The Critical Edition of Q**, Fortress Press, Minneapolis, 2000, künyeli eser.

³⁶⁹ Bernard Orchard, "The Two-Gospel Hypothesis or, Some Thoughts on the Revival of the Griesbach Hypothesis", **The Downside Review**, Vol. 98, 1980, s. 270.

³⁷⁰ Maurice Bucaille, **Müsbet İlim Yönünden Tevrat, İnciller ve Kur'an**, çev. Mehmet Ali Sönmez, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 1984, ss. 124-131.

içerisinde de her ana başlıkta tam bir ittifak yoktur. Özellikle Q kaynağının mahiyeti, yani yazılı bir belge mi yoksa şifahen aktarılan rivayetler bütünü mü, içeriği vs. gibi konular tartışmalıdır. Şimdi çalışmanın II. bölümünde iki kaynak hipotezi tartışılacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

İKİ KAYNAK HIPOTEZİ

İki kaynak hipotezi XIX. asırda özellikle Holtzmann ile klasik halini almış ve kısa zamanda birçok araştırmacı tarafından kabul edilen dominant teori haline gelmiştir. Hatta Katolikler modern çalışmalar karşısında uzun bir süre dirense de özellikle 1950-60'lı yıllarda birçok Katolik araştırmacı iki kaynak hipotezini kabul etmeye başlamıştır.³⁷¹ Bu hipoteze göre Markos ilk yazılan İncil'dir. Matta ve Luka, İncillerini yazarken birbirinden bağımsız bir şekilde Markos'u temel kaynak olarak almışlardır. Ancak Matta ve Luka'da bulunup Markos'ta olmayan bazı malzemeler/rivayetler bulunmaktadır. Bu malzemenin çoğu İsa'nın sözleri ve mesellerinden oluşmaktadır. Bu rivayetler Markos'ta olmadığından dolayı Matta ve Luka'nın yine birbirinden bağımsız bir şekilde istifade ettiği başka bir kaynak olmalıdır. İşte bu kaynağa Almanca kaynak anlamında *quelle* kelimesinin baş harfinden mülhem olarak Q kaynağı denilmektedir. Ancak bu kaynak şu an elimizde bulunmadığından dolayı hipotetik/farazi karakterde olduğu unutulmamalıdır. Kısaca, iki kaynak hipotezi Matta ve Luka'nın bağımsız bir şekilde ortak kaynak olarak kullandıkları Markos ile hipotetik Q kaynağı varsayımına dayanmaktadır. Şimdi, araştırmamızın ikinci bölümünde akademik camiada genel kabul gören iki kaynak hipotezinin temelini oluşturan *Markos'un önceliği* varsayımı ile hipotetik Q kaynağı ele alınacaktır.

2.1. MARKOS'UN ÖNCELİĞİ

Markos'un önceliği (*priority of Mark/Marcan priority*) kavramı geleneksel inancın aksine, yazılan ilk İncil'in Matta değil, Markos'un olduğunu ifade etmektedir. Markos'un önceliği sadece iki kaynak hipotezi açısından değil, aynı zamanda, Sinoptik İncillerin kaynağına dair tartışmaların tarihinde zikredildiği üzere, Farrer-Goulder hipotezi için de önemlidir. Çünkü Farrer-Goulder hipotezine göre Q kaynağı reddedilse de Markos'un önceliği varsayımı benimsenmektedir. Şimdi Markos'un

³⁷¹ Daniel J. Harrington, "The Synoptic Gospels", **The Biblical Heritage: In Modern Catholic Scholarship**, (ed. John J. Collins ve John Dominic Crossan), Michael Glazier, Delaware, 1986, s. 142.

yazılan ilk İncil ve Matta ve Luka'nın ortak kaynağı olduğu iddiasını destekleyecek maddeler incelenecektir.

2.1.1. İlk-Markos (Urmarkus) Hipotezi

Genel olarak iki kaynak hipotezi taraftarlarına göre Matta ve Luka şu an elimizdeki kanonik Markos'u kaynak olarak kullanmıştır. Ancak iki kaynak hipotezinin tarihinde zikredildiği üzere bazı teorisyenler şu anki Markos'tan daha farklı bir nüshanın kullanıldığını düşünmüşlerdir. Sinoptik İncillerin dayandığı ve Markos İncili'nin ilk versiyonu olan bu kaynağa *ilk-Markos* (Alm. *Urmarkus*) denilmektedir.

Holtzmann Matta ve Luka'nın kullandığı ilk kaynağın kanonik Markos'tan farklı bir nüsha olduğunu düşünmüş ve bu kaynağı Grekçe alfa (A) harfiyle sembolize etmiştir. Holtzmann'a göre bu ilk kaynak kanonik Markos'tan daha hacimlidir. Holtzmann, Markos'un neredeyse tamamıyla birlikte Luka'daki nakledilen haliyle dağ vaazını³⁷², sadece Matta ve Luka'da geçen yüzbaşının kölesi anlatısını³⁷³, Yuhanna'da geçen zinadan yakalanan kadın pasajını³⁷⁴ ve Matta 28:9-10, 16-20 cümlelerini alfa kaynağına dâhil ederek Urmarkus'un içeriğini oluşturmaya çalışmıştır.³⁷⁵ Holtzmann'a göre kanonik Markos editörü dağ vaazını, yüzbaşının kölesi ve zinadan yakalanan kadın hikayesini ve Matta 28:9-10, 16-20 cümlelerini çıkarmış ve bir iki ilaveyle Markos İncili'nin son halini vermiştir. Ancak Holtzmann ilerleyen yıllarda Urmarkus fikrinden vazgeçecek ve Matta ve Luka'nın kanonik Markos'u kullandığını ileri sürecektir.³⁷⁶

Holtzmann'dan farklı olarak Urmarkus hipotezini savunan teorisyenlere göre ilk-Markos nüshası şimdiki kanonik Markos'a nazaran daha kısa bir hacme sahip olması gerekmektedir. Çünkü Markos İncili merkeze alınıp diğer sinoptiklerle mukayeseli bir şekilde okunduğunda sadece Markos'ta olan pasajlar³⁷⁷, Matta ve

³⁷² Luka 6:20-49.

³⁷³ Matta 8:5-13, Luka 7:1-10

³⁷⁴ Yuhanna 7:53-8:11.

³⁷⁵ Hans-Herbert Stoldt, **History and Criticism of the Marcan Hypothesis**, trans. Donald L. Niewyk, Mercer University Press, Macon, 1980, s. 71.

³⁷⁶ Stoldt, s. 71-72 ve 91-92.

³⁷⁷ Markos 1:1; 3:20-21; 4:26-29; 7:31-37; 8:22-26; 14:51-52. Bkz. A. M. Honoré, "A Statistical Study of the Synoptic Problem", **Novum Testamentum**, Vol. 10, Fasc. 2/3, Apr.-Jul. 1968, s. 140; Streeter, s. 195.

Markos'ta olup Luka'da olmayan pasajlar³⁷⁸ ve Markos ve Luka'da bulunup Matta'da bulunmayan pasajlar³⁷⁹ rahatlıkla görülmektedir. Markos Matta ve Luka tarafından kaynak olarak kullanıldıysa Markos'ta bulunan birtakım pasajlar Matta ve Luka yazarları tarafından neden ya tamamen alınmadılar ya da biri alırken diğeri dışarıda bıraktı sorusu sinoptik problemle ilgilenen teorisyenlerce sorulmuştur. Urmarkusçulara göre ilk Hristiyan cemaatler arasında dolaşan bir ya da iki farklı Urmarkus nüshası bulunmaktadır. Bu ilk nüsha kanonik Markos'tan daha kısadır ve aynı ya da farklı bir el tarafından daha sonra birtakım eklemelerle kanonik Markos İncili ortaya çıkmıştır. Bazı pasajların Matta ve/veya Luka'da bulunup bulunmaması kullanılan farklı Markos nüshalarının bulunduğunu göstermektedir.³⁸⁰

Urmarkus tartışmalarıyla ilgili Markos'a ait iki önemli pasaja dikkat çekmek istiyoruz. Birincisi Markos 6:45-8:26 arası cümlelerin Luka'da bulunmaması meselesidir. Markos'un planını yakın bir şekilde takip eden Luka neden bu cümleleri İncil'ine dahil etmemiştir? Urmarkus hipotezini destekleyen ikinci problem Markos İncili'nin son on iki cümlesidir (Markos 16:9-20). Tartışılacağı üzere Markos İncili şu an kanonik metinde son babın 9-20 cümleleri dışında bazı yazmalarda farklı şekillerde bitmektedir. Markos yazmalarındaki bu farklılık şu anki kanonik Markos İncili'nden önce derlenip daha sonra genişletilmiş bir ilk-Markos nüshası akıllara getirmektedir.

Markos ve Luka'nın planlarını karşılaştırdığımızda Luka'nın beş blok halinde Markos'u yakından takip ettiği görülmektedir.³⁸¹ Özellikle İsa'nın Kudüs'e yapacağı son yolculuğun başlayacağı 9:51'nci cümleye kadar, bazı küçük farklılıkların dışında, Luka Markos'un planına genellikle sadık kalır.³⁸² Markos 6:45'e geldiğimizde 6:45-8:26 arası dokuz pasaj Luka İncili'nde bulunmamaktadır. Bu dokuz pasajdan, ikisi hariç (Markos 7:31-37 ve 8:22-26) diğerlerinin Matta'da yer alması Luka'nın farklı bir Markos nüshası kullandığı akıllara getirmiştir. Urmarkus'u savunan teorisyenlere

³⁷⁸ Markos 4:33-34, Matta 13:34-35; Markos 6:45-52, Matta 14:22-33 gibi, tam liste için bkz. Streeter, s. 196; Honoré, ss. 137-138.

³⁷⁹ Markos 1:23-28, Luka 4:33-37; Markos 1:35-38, Luka 4:42-43; Markos 4:21-24, Luka 8:16-18 gibi, tam liste için bkz. Streeter, s. 196; Honoré, s. 139.

³⁸⁰ Marxsen, s. 116.

³⁸¹ Fitzmyer, Luke, s. 67.

³⁸² Luka, Markos'taki bazı pasajların sırasını bazen değiştirir. Örneğin, Petrus ve Zebedioğulları Yakup ve Yuhanna'nın İsa'ya intisap etmesi (Markos 1:16-20, Luka 5:1-11), on iki havarinin seçilmesi (Markos 3:13-19, Luka 6:12-16), Baalzevul tartışması (Markos 3:22-27, Luka 11:14-23) gibi birkaç pasaj Markos'un planından saparak farklı yerlere yerleştirilmiştir. Markos'un sırası Matta'yla karşılaştırıldığında ise Markos ve Luka arasında yoğun benzerlik bulunmaktadır.

göre Luka kanonik Markos'tan daha kısa bir nüsha kullanmıştır. Luka'nın kullanmış olduğu nüshada bu cümlelerin bulunmamasından dolayı Luka bu dokuz pasajlık kısmı İncil'ine dahil etmemiştir.³⁸³

Markos İncili'nin son on iki cümlesi İncil çalışmalarında tartışılan en ilginç problemlerden biridir. Farklı yazmalar tetkik edildiğinde kanonik Markos İncili'nin hâlihazırda son on iki cümlesinin dışında üç farklı şekilde³⁸⁴ daha bitmesi kanonik Markos'tan evvel derlenmiş bir Urmakus ihtimalini gündeme getirmiştir. Urmakus hipotezini savunanlara göre Markos İncili 16:8'de bitmektedir ve en azından Luka yazarı kanonik Markos'tan önce derlenmiş, 16:9-20'nin olmadığı, daha kısa bir Urmakus nüshasından istifade etmiştir.³⁸⁵

Markos 16:9-20 cümleleri İsa'nın ölümden dirilmesini, öğrencilerine görünmesini, göğe alınmadan önce son sözlerini ve göğe alınıp Tanrı'nın sağına oturmasını içermektedir. Hristiyan teolojisinde çok önemli bir yere sahip olan ve İncil anlatısının doruk noktası İsa'nın ölümden dirilmesine Markos'un gerçekte yer vermemesine anlam verilmemiştir. Urmakus hipotezini kabul etmeyen bazı araştırmacılar 16:9-20 cümlelerini otantik kabul etmemekle birlikte Markos İncili'nin neden 16:8'de nihayete erdiğini tartışmışlardır.

Öncelikle 16:8 cümlesi "izahat, açıklama"³⁸⁶ için kullanılan γάρ bağlacıyla bitmektedir. Bazı araştırmacılara göre belki bir cümle ya da paragraf γάρ bağlacıyla bitebilir ama bir kitap asla γάρ bağlacıyla nihayete ermez.³⁸⁷ İster istemez Markos İncili'nin bir bağlaçla garip bir şekilde bitmesi farklı yorumlara sebep olmuştur.

³⁸³ George A. Barton, "The Question of 'Ur-Marcus' Once More", *Journal of Biblical Literature*, Vol. 48, no. 3/4, 1929, s. 239; Trocmé, s. 220.

³⁸⁴ XIX. asırda Constantine von Tischendorf tarafından Aziz Katerina Manastırı'nda keşfedilen ve dünyanın en eski tam metin Yeni Ahit'i içerdiği kabul edilen Sina yazmasında (8. IV. asır) Markos İncili 16:8'de bitmektedir. En eski Grekçe yazmalardan Vatikan kodeksi (B, IV. asır) başta olmak üzere Latince Bobiensis kodeksi, bazı Süryanice, Ermeni ve Gürcü yazmalarda da Markos İncili 16:8'de nihayete ermektedir. Ayrıca Eusebius ve Aziz Hieronymus'un haberdar oldukları Grekçe yazmalarda 16:9-20'nin olmadığına şahitlik etmeleri mezkur cümlelerin otantik olmama ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Markos İncili'nin farklı biten yazmalarla ilgili bkz. D. C. Parker, *The Living Text of the Gospels*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, ss. 124-147; Metzger, *Textual Commentary*, ss. 122-126.

³⁸⁵ Barton, ss. 240 ve 243.

³⁸⁶ Frederick William Danker ve Kathryn Krug, *The Concise Greek-English Lexicon of the New Testament*, The University of Chicago Press, Chicago, 2009, ss. 76-77.

³⁸⁷ Kelly R. Iverson, "A Further Word on Final γάρ (Mark 16:8)", *The Catholic Biblical Quarterly*, Vol. 68, no. 1, January 2006, ss. 79-81. Halbuki van der Horst, meşhur filozof Plotinos'un (ö. 270) bir eserinin γάρ bağlacıyla bitmesi gibi antik dünyadan farklı örnekler bulunduğunu belirtmiş ve bundan dolayı yazılı bir metin olarak Markos İncili'nin de γάρ bağlacıyla bitebileceğini savunmuştur. P. W. Van der Horst, "Can a Book End with γάρ? A Note on Mark XVI. 8", *The Journal of Theological Studies*, Vol. 23, no. 1, April 1972, ss. 121-124.

Örneğin bazı teorisyenlere göre Markos 16:8'den daha fazlasını yazmak istedi, ancak Markos'un ani ölümü veya tutuklanması gibi sebeplerden dolayı İncili'ni bitirmeye muvaffak olamadı.³⁸⁸ Farklı bir iddiaya göre Markos 16:8'den sonra devam etti, lakin orijinal sayfa çoğaltılamadan bir şekilde kayboldu ya da imha edildi ve daha sonra farklı bir el tarafından boşluk dolduruldu.³⁸⁹

Urmarkus hipotezine geri dönersek bazı teorisyenler Urmarkus'u yeniden kurgulamaya çalışmıştır. Örneğin, Hans von Soden (ö. 1945) Petrus'a kadar dayanan birtakım rivayetlerin toplandığı Markos'un ilk nüshası oluşturmuştur. Genellikle pasajların mevzu ve üslubuna göre bir tasnif yapmaya çalışan von Soden, Markos 1:4-11, 16-20, 21-39; 2:1-3:6; 3:13-35; 4:1-8, 26-32; 6:1-6, 14-16; 7:24-30; 8:27-9:1; 9:33-40; 10:13-31; 12:13-44; 13:1-6 ve 28-37 cümlelerini Urmarkus'un içerdiğini iddia etmiştir. Zikredilen cümleler Petrus'tan nakledilmiştir ve Markos ilk kaydettiği rivayetleri ulaştığı başka rivayetlerle birleştirerek İncili'ni tamamlamıştır.³⁹⁰

Von Soden'da ilk Markos nüshasını geliştiren yine Markos'un kendisi olurken Emil Wendling'e göre kanonik Markos İncili üç farklı safhada ve üç farklı el tarafından oluşturulmuştur. Wendling, birinci safhaya M¹, ikincisine M², üçüncü ve kanonik Markos'un olduğu son evreye Ev. kısaltmalarını vermiştir. Wendling'e göre sırasıyla M¹ ve M² kaydedildikten sonra Ev. bir nevi redaktör olarak kendi kaynaklarıyla kanonik Markos metnine son halini vermiştir.³⁹¹ Wilhelm Bussman ve N. P. Williams da Wendling'in hipotezine benzer bir şekilde kanonik Markos'un üç farklı evreden geçerek nihai metne kavuştuğunu iddia etmektedirler. N. P. Williams'a göre Luka Markos 6:45-8:26 cümlelerin olmadığı ikinci edisyonu kullanırken, Matta kanonik Markos'u kaynak olarak almıştır.³⁹²

³⁸⁸ W. R. Telford, **The Theology of the Gospel of Mark**, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, s. 146.

³⁸⁹ C. S. Mann, **Mark: A New Translation with Introduction and Commentary**, Doubleday, New York, 1986, s. 660; Telford, s. 145. Markos İncili nasıl biterse bitsin 16:9-20 cümleleri Hristiyanlar için kutsal ve Trento Konsili kararları gereğince kanoniktir. Ancak modernist Katoliklerden Raymond E. Brown'a göre Katolikler bu son on iki cümlelerin Markos'a ait olduğuna inanıp inanmamakta özgürdür. Bkz. Brown, s. 148, 58 no'lu dipnot.

³⁹⁰ Vincent Taylor, **The Gospel According to St. Mark**, Second Edition, Macmillan, London, 1984, s. 68; Carl S. Patton, "Two Studies of the Gospel of Mark", **The Harvard Theological Review**, Vol. 6/2, Apr. 1913, ss. 229-230.

³⁹¹ Taylor, s. 69; Patton, ss. 234-236. M¹, M² ve Ev. kaynaklarının içeriği için bkz. Walter E. Bundy, **Jesus and the First Three Gospels: An Introduction to the Synoptic Tradition**, Harvard University Press, Cambridge, 1955, ss. 584-587. Ayrıca von Soden ve Wendling'in Urmarkus hipotezlerinin içerik karşılaştırması için bkz. Patton, s. 236.

³⁹² Taylor, s. 70.

Üç safhalı Urmarkus hipotezlerinin kompleksliği ve bazen de keyfi kararlara kaçan yönünden dolayı genellikle kanonik Markos öncesi tek bir Urmarkus nüshasının bulunduğunu savunan kuramlar öne sürülmüştür. Mesela, Barton'a göre Urmarkus, Markos 6:48-8:26; 9:28-29, 43-48; 10:1-10 ve 35-41 cümlelerinden oluşmaktadır.³⁹³ Trocme ise seleflerinden farklı bir tez ortaya atmıştır. Trocme'ye göre ilk önce Markos 1-13. bölümler yazılmış, 14-16. bölümler Markos metnine sonradan ilave edilmiştir. Trocme Markos'un aslında bir diriliş hikayesini İncili'ne katma niyetinde olmadığını ileri sürmektedir. Zaten İsa 8:31, 9:31 ve 10:33-34 cümlelerinde "insanoğlunun çok sıkıntılar yaşayıp, ölümünün ardından üç gün sonra dirileceği" haberini vermektedir. Markos "müjde ve müjdenin duyurulması" ile ilgilenmektedir. Ayrıca çile hikayesinde Matta Markos'u Luka'ya nazaran daha yakından takip etmektedir. Bundan dolayı Trocme'ye göre Luka Markos 14-16. bölümlerinin olmadığı bir nüsha kullanırken, Matta kanonik Markos'u kaynak olarak almıştır.³⁹⁴

İlk-Markos hipotezi metnin belli evrelerden geçmesi ve kutsal olarak kabul edilen bir metnin insan müdahalesine açık olduğunu göstermesi açısından önemlidir, diyebiliriz. Ancak bir hipotez başka bir hipotez ile açıklanmaya çalışılmakta ve Sinoptik İncillerin kökeni sorunu daha karmaşık hale gelmektedir. İki kaynak hipotezinde genel kanaat Matta ve Luka'nın kanonik Markos'u kullandığı şeklindedir. Kanonik Markos taklit edilmiş, ek kaynaklarla genişletilmiş, gerekli görülen yerler çıkartılmış ya da değiştirilmiştir. Urmarkus hipotezi redaksiyon eleştirisinin gelişmesinde katkı sağlamış olabilir ama iki kaynak hipotezi taraftarlarına göre bu varsayım boş bir çabadan ibarettir.³⁹⁵

2.1.2. İçerikteki Benzerlik ve Farklılıklar

Matta, Markos ve Luka İncilleri genel olarak İsa peygamberin hikayesini benzer şekilde ele almaktadır. İsa'nın Vaftizci Yahya tarafından vaftiz edilmesi, tebliğine başlaması, vaazları, yaptığı mucizeler, halka öğretirken verdiği meseller, Celile'den çıkıp Kudüs'e gitmesi, yakalanması, yargılanması, çarmıha gerilmesi,

³⁹³ Barton, s. 246.

³⁹⁴ Trocmé, ss. 217-226.

³⁹⁵ H.G. Wood, "The Priority of Mark", **The Expository Times**, Vol. 65/1, 1953, s. 17; Marxsen, s. 116; Kümmel, Introduction, s. 62.

ölmesi ve dirilmesi hemen hemen benzer sıra ve içerikle işlenmektedir. Ancak Sinoptik İnciller paralel okumayla dikkatli bir şekilde incelendiğinde nakledilen olaylarda ya da İsa'nın sözlerinde birtakım çelişkiler, büyük ya da küçük farklılıklar görülmektedir. Mesela, İsa'nın soyağacı ve doğumu Markos'ta bulunmazken, Matta ve Luka'da çok farklı aktarılmaktadır. Bir Şabat günü havrada eli sakat bir adamı iyileştiren İsa'ya öfkelenen Ferisiler, Markos'ta İsa'yı yok etmek için Hirodes yanlılarıyla görüşmeye başlarken, Matta'da sadece Ferisiler ismi geçer. Luka'da herhangi bir grup ismi zikredilmez.³⁹⁶ Verilen örnekler onlarca farklılık veya çelişkilerden sadece birkaçıdır. Bu bağlamda, Sinoptik problem çalışmaları İnciller arasındaki benzerliklerle birlikte farklılıkları da göz önünde bulundurur. Çünkü Sinoptik araştırmaların amaçlarından biri İncillerin kaynaklarını tespit etmek olduğu kadar farklılıkların sebebini de açıklamaktır.

Markos'un önceliği taraftarlarının içerikle ilgili savlarını ele almadan önce Sinoptik İncillerdeki malzemeyi tanımamız, tanımlamamız ve sınıflandırmamız araştırmamız açısından önemlidir. Sinoptik İncillerdeki malzemeyi dört temel sınıfa ayırabiliriz. Bunlar, *üçlü rivayet (triple tradition)*, *ikili rivayet (double tradition)*, Matta'nın özel malzemesi, yani *M kaynağı* ve Luka'nın özel malzemesi, *L kaynağı*dır. Sinoptik problem tartışmaları genel olarak bu dört temel malzeme çerçevesinde gerçekleşmektedir, diyebiliriz.³⁹⁷

Matta, Markos ve Luka tarafından paylaşılan ortak malzemeye *üçlü rivayet* denir.³⁹⁸ Üçlü rivayetler Sinoptik İncillerin ana gövdesini oluşturmaktadır. İsa'nın Vaftizci Yahya tarafından vaftiz edilmesi³⁹⁹, beş bin kişinin doyurulma mucizesi⁴⁰⁰, son akşam yemeği⁴⁰¹ ve İsa'nın ölümü⁴⁰² örneklerini verebiliriz.

Matta ve Luka'da olup Markos'ta yer almayan bazı rivayetler vardır ki bu parçalara *ikili rivayet* denir.⁴⁰³ İkili rivayetler *İki Kaynak Hipotezinin* ikinci temeli olan Q kaynağını oluşturmaktadır. Araştırmacılar arasında Q kaynağının kaç

³⁹⁶ Krş. Matta 12:9-14, Markos 3:1-6, Luka 6:6-11.

³⁹⁷ Goodacre, s. 33.

³⁹⁸ Honoré, s. 96.

³⁹⁹ Matta 3:13-17, Markos 1:9-11, Luka 3:21-22.

⁴⁰⁰ Matta 14:13-21, Markos 6:32-44, Luka 9:10b-17; bu mucize dört İncil'deki ortak olan tek mucizedir. Ancak Yuhanna'da Sinoptiklerde aktarılmayan birtakım detaylar bulunmaktadır, bkz. Yuhanna 6:1-15.

⁴⁰¹ Matta 26:26-29, Markos 14:22-25, Luka 22:15-20.

⁴⁰² Matta 27:45-54, Markos 15:33-39, Luka 23:44-48.

⁴⁰³ Honoré, ss. 138-139.

cümleden oluştuğuna dair görüş birliği bulunmamaktadır. Yaklaşık olarak 230-250 cümle⁴⁰⁴ (verse) olduğu düşünülen bu malzeme genel olarak İsa'nın sözlerinden oluşmakta, az da olsa öykü mahiyetinde rivayetleri de içinde barındırmaktadır.⁴⁰⁵ İsa'nın denenmesi⁴⁰⁶ ve "iki efendiye hizmet edilmez" meselini⁴⁰⁷ örnek verebiliriz.

Üçüncü grup materyalimiz sadece Matta İncili'nde geçen rivayetlerdir ve bu malzemeyi ifade etmek için *M kaynağı* ya da *M materyali* denir.⁴⁰⁸ Bu rivayetler ne Markos'ta ne de Luka'da bulunmaktadır. Tamamen Matta'ya özel rivayetleri içeren M kaynağı iki yüz seksen cümledir.⁴⁰⁹ Örneğin, Petrus'un tapınak vergisini ödemesi⁴¹⁰ veya Pontius Pilatus'un İsa'nın ölümünden sorumlu olmadığını göstermek adına halkın önünde ellerini yıkaması⁴¹¹ gibi. Bu kaynağa ait malzeme Matta'nın yaklaşık dörtte biri kadardır ve her ne kadar biz "M kaynağı" desek de o kadar farklı karakterde malzemeyi içermektedir ki, Stanton'a göre, tek bir yazılı kaynaktan gelmesi imkansızdır.⁴¹² Örneğin, bazı araştırmacılara göre Matta İsa'yı "yeni Musa" olarak takdim etmektedir. Yeni Musa tipolojisi İsa'nın doğum hikayesiyle başlamaktadır. Zalim bir hükümdar tarafından öldürülmek istenen kurtarıcı motifi İsa için de çizilmektedir.⁴¹³ Bundan dolayı Matta yazarı İsa'nın doğumunu aktarırken Musa'nın doğumu hikayesinden ilham almış olabilir.⁴¹⁴

Son grubumuz Luka'ya has rivayetleri barındıran *L kaynağı* ya da *L materyalidir*. M kaynağında olduğu gibi Luka'daki bu anlatılar ne Markos'ta ne de Matta'da bulunmaktadır. Yaklaşık beş yüze yakın cümleden oluşmaktadır.⁴¹⁵ Bebek

⁴⁰⁴ Bu kaynak, Streeter'a göre takriben 200 cümle, Stanton'a göre 230 ve Grant'a göre ise 242 cümledir. Bkz. Streeter, s. 153; Stanton, ss. 63 ve 86; Grant, s. 39.

⁴⁰⁵ Matta 4:1-11, Luka 4:1-13; Matta 5-13, Luka 7:1-10 pasajlarını örnek verebiliriz. Goodacre'nin dikkat çektiği üzere bu pasajlar aslında İsa'ya ait diyalogları, sözleri içermektedir. Bkz. Goodacre, ss. 40-41.

⁴⁰⁶ Markos'ta İsa'nın Şeytan tarafından denenmesine gönderme vardır; ama detaylardan bahsedilmez. İsa'nın karşılaştığı üç çeşit sınağa Matta ve Luka'da detaylı bir şekilde aktarılır. Krş. Matta 4:1-11, Luka 4:1-13 ve Markos 1:12-13.

⁴⁰⁷ Matta 6:24, Luka 16:13.

⁴⁰⁸ Goodacre, s. 42; Streeter, s. 223.

⁴⁰⁹ Allan Barr, *A Diagram of Synoptic Relationships*, Second Edition, T&T Clark, Edinburgh, 2002, s. 16.

⁴¹⁰ Matta 17:24-27.

⁴¹¹ Matta 27:24-25.

⁴¹² Stanton, s. 63.

⁴¹³ Bart D. Ehrman, *The New Testament: A Historical Introduction to the Early Christian Writings*, Second Edition, Oxford University Press, New York, 2000, ss. 88-89.

⁴¹⁴ Musa peygamberin doğumu için bkz. Çıkış 1:11-2:10.

⁴¹⁵ Barr, s. 17.

İsa'nın tapınağa adanması⁴¹⁶ veya "İyi Samiriyeli" kıssası⁴¹⁷ örneklerini verebiliriz. Matta'da olduğu gibi Luka'ya özgü parçalar yazılı veya şifahi kaynaklardan gelmiş olabilir.

Elbette bu gruplandırmanın dışında Sinoptik İncillerde sadece Markos'a özgü malzeme⁴¹⁸ ile Markos ve Matta'da olup Luka'da olmayan⁴¹⁹ veya Markos ve Luka'da olup Matta'da olmayan rivayetler⁴²⁰ de bulunmaktadır. Zaten Urmakus konusunda bu pasajlara değinmiştik. Özetle, zikredilen bu dört sınıf malzeme, yani *üçlü rivayet*, *ikili rivayet*, *M* ve *L* materyalleri genel olarak Sinoptik İncillerin %80-85'ini kapsamaktadır ve Sinoptik problemle ilgili tartışmaların temelini oluşturmaktadır.

Sinoptik İncillerdeki malzemeyi tasnif ettikten sonra aralarında nasıl bir ilişki olabileceğini irdeleyelim. Markos'ta toplam 661 cümle (verse) bulunmaktadır. Matta'da 1068 ve Luka'da 1149 cümle vardır.⁴²¹ Markos'un 601 cümlesi, yani %90'ı Matta tarafından kullanılırken, Markos'un yaklaşık 350 cümlesi, yani %50'den biraz fazlası Luka tarafından işlenmiştir.⁴²² Özellikle, üçlü rivayetin önemine dikkat çeken Goodacre, üçlü rivayetleri diğer farklı gruplardaki malzemeden ayırdığımızda elimizde tam bir İncil kaldığını ve bu İncil'in de Markos olduğunu belirtmektedir.⁴²³ Başka bir deyişle, üçlü rivayetleri göz önünde bulundurduğumuzda Matta ve Luka arasındaki ortak bağ ya da köprü Markos İncili'dir.⁴²⁴ Markos'un ilk İncil olduğunu savunanlar için bu yüksek yüzdeler ve benzerlikler Matta ve Luka'nın Markos'u kaynak olarak kullandığını göstermektedir.

Markos'un ilk İncil olduğunu savunanlar Markos'un özet bir çalışma olamayacağını iddia etmektedirler. Hatırlanacağı üzere, Augustinus hipotezine göre Markos Matta'nın; Griesbach hipotezine göre ise Markos Matta ve Luka'nın özetidir. Ancak İsa'nın soy ağacı,⁴²⁵ annesi Meryem'in İsa'ya mucizevi bir şekilde hamile

⁴¹⁶ Luka 2:21-38.

⁴¹⁷ Luka 10:29-37.

⁴¹⁸ Beytsayda'da kör bir adamın iyileştirilmesi gibi, bkz. Markos 8:22-26.

⁴¹⁹ İsa'nın mesellerle halka tebliğini yapması, bkz. Matta 13:34-35// Markos 4:33-34.

⁴²⁰ İsa'nın adıyla cin çıkartan bir yabancı hikayesi, krş. Markos 9:38-41, Luka 9:49-50. Matta'da bu olay anlatılmamakta; ancak Markos 9:41 cümlesi Matta 10:42'de farklı bir şekilde nakledilmiştir.

⁴²¹ Streeter, s. 150; Grant, s. 39. Stein'a göre ise Matta'nın 1086 cümlesi vardır. Bkz. Stein, *Synoptic Gospels*, s. 29.

⁴²² Streeter, ss. 159-160.

⁴²³ Goodacre, s. 38.

⁴²⁴ Goodacre, s. 37. Honoré, s. 101.

⁴²⁵ Matta 1:2-17, Luka 3:23-38.

kalması ve İsa'nın doğumu⁴²⁶ ve Dağdaki/Vadideki vaaz⁴²⁷ gibi İsa'nın hayatıyla ilgili önemli noktaları ya da İsa'nın birçok sözü, meseli veya kıssası neden Markos tarafından çıkarılmak istensin? *Markos'un önceliğini* savunanlar İsa'nın hayatıyla ilgili kısaltılmış bir İncil yazılmasına anlam verememektedir.⁴²⁸ Streeter Matta ve Markos'taki paralel pasajların kelime sayıları üzerinden Matta'nın Markos'u özetlediği görüşünü ispat etmeye çalışır. Örneğin, Geresalı/Gadaralı bir cinlinin iyileştirilmesi⁴²⁹ hikayesinde Markos 325 kelimeyle olayı anlatırken Matta 136, Yair'in kızının diriltilmesi⁴³⁰ hikayesinde Markos 374 kelime kullanırken Matta 135 ve beş bin kişinin doyurulduğu mucizede⁴³¹ Markos 235 kelimeyle olayı naklederken Matta 157 kelime kullanmıştır. Streeter'a göre Matta İsa'nın şeceresi, doğum hikayesi, dağda vaazı gibi Markos'ta bulunmayan birçok söz ve mesele yer açmak için Markos'taki önemsiz gördüğü detayları çıkarmıştır. Bundan dolayı bazı pasajlarda esas Matta Markos'u özetlemiştir.⁴³²

Form ve redaksiyon eleştirisinin gelişmesiyle yapılan modern araştırmalar göstermiştir ki her bir İncil yazarının kendisine ait bir teolojisi, amacı ve hedefi vardı. İncil yazarları/evanjelistler kullandıkları kaynağı/kaynakları direkt kes yapıştır yapmamışlardır. Sözlü ya da yazılı kaynakları yeniden yorumlamışlardır. Gerekli gördükleri malzemeyi çıkarmışlar, değiştirmişler ve yenileriyle eserlerini kayda geçirmişlerdir.⁴³³ Bu bağlamda, iki kaynak hipotezi taraftarlarının çoğunluğuna göre Matta ve Luka, elimizdeki kanonik Markos'u temel kaynak olarak almışlar, fakat Markos'u yeniden yorumlayarak bazı pasajları çıkarmışlar, kendi kaynaklarıyla metni zenginleştirmişlerdir.

Örneğin, Sinoptik İncillerde İsa birçok mucize göstermiştir. Beş bin kişinin doyurulması, ki dört İncil'in aktardığı tek ortak mucizedir, ölüleri diriltmesi, hastaları iyileştirmesi veya cinlerin musallatına maruz kalmış kişileri kurtarması İsa'nın en bilinen mucizelerindendir. Ancak Markos'ta nakledilen iki mucize diğer

⁴²⁶ Matta 1:18-25, Luka 2:1-7

⁴²⁷ Matta'da İsa dağda vaaz ederken Luka'da İsa bir vadide ya da düzlük bir yerdedir. Krş. Matta 5:1-7:29, Luka 6:20-49.

⁴²⁸ Carl S. Patton, **Sources of the Synoptic Gospels**, The Macmillan Company, Chicago, 1915, s. 13; Streeter, s. 158.

⁴²⁹ Matta 8:28-34, Markos 5:1-20.

⁴³⁰ Matta 9:18-26, Markos 5:21-43.

⁴³¹ Matta 14:13-21, Markos 6:32-44.

⁴³² Streeter, s. 158.

⁴³³ William R. Baird, "Current Trends in New Testament Study", **The Journal of Religion**, Vol. 39/3, 1959, s. 145; Streeter, s. 154.

sinoptiklerde anlatılan mucizelerden farklıdır ve Matta ve Luka'da bulunmamaktadır. Bu iki mucize 7:31-37'de sağır ve dilsiz bir adam ile 8:22-26'da âma bir adamın iyileştirilmesidir.

Markos 7:31-37'de İsa, Sur bölgesi dönüşünde Celile gölüne gelir. İsa'nın yanına kör ve dilsiz bir adam getirilir. İsa peygamber adamı bir kenara çeker. Önce parmaklarını adamın kulaklarına sokar, ardından tükürüp onun diline dokunur ve Aramice açıl anlamında "effata" sözünü söyler. Adam mucizevi bir şekilde iyileşir. 8:22-26'da ise İsa, Beytsayda'da olduğu sırada kör bir adamı iyileştirir. Aynı şekilde, insanlardan uzak bir yere giderler. İsa adamın gözlerine tükürüp ellerini üzerine koyar. Adama görüp görmediğini sorar. Adam pek net görmediğini söyleyince İsa tekrar adamın gözlerine ellerini koyduktan sonra adam iyileşir ve artık âma değildir. Sadece Markos'ta zikredilen bu iki mucize en garip ve tartışmalı pasajlardandır ve iki kaynak hipotezi taraftarlarına göre Matta ve Luka bu iki garip hikayeyi İncillerine katmamışlardır. Peki Matta ve Luka'nın bu iki mucizeyi kullanmamalarının sebebi nedir?

İsa peygamberin hastaları, garipleri, cinlileri iyileştirdiği birçok mucizesi vardır. Bazılarında İsa sadece bir sözüyle hastaları iyileştirirken,⁴³⁴ bazen de hem dokunup hem sözüyle hastalar iyileşmiştir.⁴³⁵ Ancak İsa'nın iyileştirdiği bu iki vaka mucizelikten uzaktır. İsa bir nevi şifacı gibi hareket etmektedir. Özellikle ikinci mucizede İsa'nın üstün gücü ikinci denemede kendini göstermektedir. Biraz da savunmacı bir tutumla İsa'nın ulviyetine halel getirebilme ihtimalinden dolayı bu iki mucize Matta ve Luka tarafından çıkarılmıştır.⁴³⁶ Bazı Hristiyan yazarlara göre bu iki mucizede müminlere hitap eden bir mesajın bulunmaması ya da dine tebliğde kullanılacak bir yapıda olmamasından dolayı Matta ve Luka'da bu mucizeler tekrar değerlendirilmemiştir.⁴³⁷ XX. asrın son çeyreğinde yapılan bazı yorumlara göre ise İsa büyücülüğü andıran ritüellerle bir üfürükçü gibi muhatabını iyileştirdiğinden dolayı bu iki hikâye çıkarılmıştır.⁴³⁸ Antik dünyada tükürüğün büyüsel bir gücü olduğuna inanılır ve büyücüler, şifacılar, şamanlar ritüellerinde tükürüğü

⁴³⁴ Markos 2:1-12, Matta 9:1-8, Luka 5:17-26; Markos 10:46-52, Matta 20:29-34, Luka 18:35-43.

⁴³⁵ Markos 1:29-31, Matta 8:14-15, Luka 4:38-39; Markos 1:40-45, Matta 8:1-4, Luka 5:12-16.

⁴³⁶ Patton, s. 30; Streeter, s. 169.

⁴³⁷ Günther Bornkamm, Gerhard Barth ve Heinz J. Held, **Tradition and Interpretation in Matthew**, trans. Percy Scott, Westminster Press, Philadelphia, 1963, ss. 207-211.

⁴³⁸ Adela Yarbro Collins, **Mark: A Commentary**, Fortress Press, Minneapolis, 2007, s. 369.

kullanırdı.⁴³⁹ İsa da bu iki olayda tükürüğünü kullanmış, ayrıca "açıl (effata)" emriyle sözün gücünden yardım dileyen bir büyücü gibi bir ritüel gerçekleştirmektedir.⁴⁴⁰ Büyük ihtimalle, Matta ve Luka yazarları bu iki pasajda İsa'yı büyücülük ithamından uzak tutmak için bu iki pasajı İncillerine almamıştır, denilebilir.

İncil yazarlarının Markos'a yönelik eğilimi sadece teolojik olarak aykırı ifadelerin çıkarılmasından ibarettir, diyemeyiz. Örneğin, dört bin kişinin doyurulma mucizesi⁴⁴¹ ve gizlice filizlenen tohum meseli⁴⁴² beş bin kişinin doyurulması mucizesi ve hardal tanesi benzetmesiyle mükerrer olabileceğinden dolayı çıkarılmış olabilir.⁴⁴³ Urmarkus tartışmalarında zikredildiği üzere Markos 6:45-8:16 arası cümlelerin Luka'da bulunmamasından dolayı Luka'nın kullandığı, kanonik Markos'tan önce derlenmiş, daha kısa ve iptidai bir nüshanın var olabileceğine dair varsayımlar geliştirilmiştir. Ancak Luka'nın kanonik Markos'u kullandığını düşünen bazı araştırmacılara göre Luka bu kısmı bilerek İncil'ine almamıştır. Çünkü bu kısımda İsa Tyre, Sidon, Decapolis gibi Celile bölgesinin sınırında, genellikle gentilelerin yaşadığı bölgeye gitmektedir. Luka 9:51'de ise İsa göğe alınacağını hissettiği zaman Kudüs'e doğru uzun bir yolculuğa çıkar. Luka 18:14'e kadar süren bu yolculukta Luka yazarı İsa'nın Celile'den sonra direkt Kudüs'e gittiğini, zikredilen şehirlere uğramadığını düşündüğü için Markos 6:45-8:26 arasını çıkarmıştır.⁴⁴⁴

Sinoptik İncillerin içeriğiyle ilgili önemli parçalardan biri Eski Ahit alıntılarıdır. Eski Ahit alıntıları kabaca ikiye ayrılır. Birincisi, İsa'nın konuşmalarında mesajını desteklemek için Eski Ahit'ten yaptığı iktibaslardır. İsa, "Yeni Musa" olarak kutsal yasanın en yetkili ve gerçek yorumcusudur.⁴⁴⁵ İsa, tebliğ sırasında Eski Ahit

⁴³⁹ Morton Smith, **Jesus the Magician**, Barnes & Noble, New York, 1978, s. 128; Bernd Kollmann, "Jesus and Magic: The Question of the Miracles", **Handbook for the Study of the Historical Jesus, Vol. 4: Individual Studies**, (ed. Tom Holmen ve Stanley E. Porter), Brill, Leiden, 2011, ss. 3079-3080. Antik dünyada filozofların, bilgelerin, idarecilerin de ilahi bir güce sahip olduğuna inanılırdı. Örneğin, İskenderiye'de bulunduğu sırada halktan birisi gözlerinin açılması için İmparator Vespasian'dan gözlerine tükürmesini ister. Wendy Cotter, **Miracles in Greco-Roman Antiquity: A Sourcebook**, Routledge, New York, 2003, ss. 40-41.

⁴⁴⁰ John M. Hull, **Hellenistic Magic and the Synoptic Tradition**, Alec R. Allenson Inc., Naperville/IL, 1974, ss. 76-86.

⁴⁴¹ Markos 8:1-9.

⁴⁴² Markos 4:26-29.

⁴⁴³ Streeter, s. 173; Fitzmyer, Luka, Vol. 1, s. 762.

⁴⁴⁴ Hans Conzelmann, **The Theology of St. Luke**, trans. Geoffrey Buswell, Fortress Press, Philadelphia, 1982, ss. 54-55; Fitzmyer, Luke, Vol. 1, s. 166.

⁴⁴⁵ Örneğin İsa dağ vaazında (Matt 5-7) kutsal yasanın hükümlerini inkar etmez, ancak şer'i hükümleri şekle göre değil, insanların ahlaki erdemlere yöneltecek şekilde yorumlar. Bkz. Matta 5:21-48. Ayrıca İsa'nın oruç ve şabat yasağı hakkında yorumu için bkz. Markos 2:18-28.

pasajlarından istifade etmiş, bu alıntılarla mesajını kuvvetlendirmiştir. İsa, bizzat kendisinin Eski Ahit'i tamamlamaya geldiğinden bahseder.⁴⁴⁶ Yaşadıkları aslında Tanrı'nın çok önceden kutsal yazılarında bahsettiği olayların gerçekleşmesinden ibarettir.⁴⁴⁷

İkinci grup, İncil yazarlarının Eski Ahit'ten yaptığı iktibaslardır. İncil yazarları İsa'nın tebliğinden ölümüne gereklenen hadiselerin aslında Tanrı'nın ilahi planı çerçevesinde gerçekleştiğini, Tanrı'nın vaadi doğrultusunda yaşanan bu olayların kutsal yazılarda haber verildiğini ve müjdelendiğini düşünmüşler ve bunu ispat etmek için yoğun bir şekilde Eski Ahit'i kullanmışlardır.⁴⁴⁸

İki kaynak hipotezi taraftarlarına göre Matta ve Luka, neredeyse Markos'un tüm Eski Ahit iktibaslarını kullanmışlardır. Bu iki İncil yazarı, iki yerde Markos'un hatasını düzeltirken sorunlu ifade olan Markos 1:2'yi farklı bir bağlamda kullanmışlardır.⁴⁴⁹

Birinci mesele, Markos İncili'nin girişinde Yeşaya kitabından "*İşte, habercimi senin önünden gönderiyorum; O senin yolunu hazırlayacak. Çölde haykıran, 'Rab'bin yolunu hazırlayın, geçeceği patikaları düzleyin' diye sesleniyor.*" iktibasında bulunur.⁴⁵⁰ Ancak ilk cümle Yeşaya kitabına ait değil, Çıkış 23:20 ve Malaki 3:1 cümlelerinin karışımından oluşmuştur. Hatta bu problemin farkında olan bazı müstensihler, "Peygamber Yeşaya" ifadesini "peygamberlerde (τοις προφηταις)" kelimesiyle değiştirmişlerdir.⁴⁵¹ Bu sorunun farkında olan Matta, Markos 1:2'yi

⁴⁴⁶ Matta 5:17-20.

⁴⁴⁷ Luka 4:18-19, 24:44. Krş. Yuhanna 5:46.

⁴⁴⁸ Özellikle Matta'da Eski Ahit'e referans, diğer İncillere nazaran daha fazladır. Örneğin, Matta 1:23 (Yeşaya 7:14), Matta 2:15 (Hoşea 11:1), Matta 2:18 (Yeremya 31:15). Ancak Matta 2:23'te geçen "... Nasıra denen kente yerleşti. Bu, peygamberler aracılığıyla bildirilen, 'O'na Nasıralı denecektir' sözü yerine gelsin diye oldu" cümlesi Eski Ahit'te yoktur. Ayrıca İncillerdeki alıntılarla Eski Ahit metni mukayese edildiğinde her zaman bire bir uyumlu olmadığı görülür. Krş. Markos 4:12; Matta 13:14-15; Luka 8:9-10; Yeşaya 6:9-10. Bundan dolayı araştırmacılar İncillerin kaynaklarını araştırırken yazarlarının hangi Eski Ahit metnini kullandığını tespit etmeye çalışmışlardır. İncil yazarları Grekçe *Yetmişler* (LXX) tercümesini veya farklı bir Grekçe tercümeyi mi kullandılar, yoksa içinde kutsal metin şerhlerinin de bulunduğu İbranice veya Aramice kaynaklardan mı istifade ettiler? Genel kanaat, Markos ile Luka'nın Grekçe *Yetmişler* tercümesini, Matta'nın ise *Yetmişler* tercümesi ile birlikte İbranice veya Aramice kaynakları kullandığı yönündedir. İncillerde kullanılan Eski Ahit alıntıları ve kaynakları için bkz. Richard N. Longenecker, **Biblical Exegesis in the Apostolic Period**, William B. Eerdmans Publishing, Michigan, 1977, ss. 57-64 ve 133-152.

⁴⁴⁹ Markos 1:2 cümlesi Yahya'nın çölde çıktığı ilk sahnede kullanılırken, Matta ve Luka'da Yahya hapistedir ve kendi öğrencileri vasıtasıyla İsa'ya "Gelecek olan sen misin?" sorusunun nakledildiği pasajda, farklı bir bağlamda kullanılmıştır.

⁴⁵⁰ Krş. Markos 1:2-3, Yeşaya 40:3.

⁴⁵¹ Collins, 133. A, W, f¹ gibi yazmalarda bulunan "peygamberlerde" ifadesi XVI. yüzyılda neşredilmeye başlanan Grekçe Yeni Ahit metninde (ki bu metin XVII. asırda *Textus Receptus* adıyla

çıkartıp sadece "Çölde haykıran, 'Rab'bin yolunu hazırlayın, geçeceği patikaları düzleyin' diye sesleniyor." cümlesini almıştır. Luka ise Markos 1:2'yi çıkarmış ve Yeşaya'dan daha geniş bir iktibasta bulunmuştur.⁴⁵² Ancak Çıkış ve Malaki kitaplarının kombinasyonundan oluşan bu cümle Matta ve Luka'nın Q materyalinde⁴⁵³ kullanılmıştır. Holztman, Matta ve Luka'da kullanılan mezkur Eski Ahit alıntısının Markos'tan değil, ilerleyen yıllarda Q olarak isimlendirilecek Λ (Grekçe L) kaynağından alındığını düşünmüştür.⁴⁵⁴

İkinci sorun, İsa ve öğrencileri ekinlerin arasından geçerken öğrencilerin başakları koparması sonucu Ferisierin İsa'yı öğrencilerinin şabat günü yasağına uymamaları konusunda eleştirdiği pasajda İsa, Davut'la yanındakilerin aç kaldıklarında kutsal ekmekten yediklerini belirtir. Markos yazarı, İsa'nın ağzından Aviyatar (Αβιαθαρ) zamanında olayın gerçekleştiğini aktarır. Ancak I. Samuel 21:1-6'da nakledildiğine göre başkahin Aviyatar değil, babası Ahimelek'tir. Markos 1:2'de olduğu gibi bazı yazmalarda (D, W gibi) "başkahin Ahimelek zamanında (ἐν τῷ Αβιαθαρ ἀρχιερέως)" ifadesi çıkarılmıştır. Markos'un önceliği hipotezine göre Matta ve Luka bu hatayı tekrarlamamış, Markos'u kaynak olarak kullanırken ilgili ifadeyi çıkarmışlardır.⁴⁵⁵

Matta ve Luka, Markos'taki bazı pasajları sadece düzeltmekle kalmamış, aynı zamanda bazı yerleri yeni rivayetlerle genişletmiş veya yeniden yorumlamıştır. Örneğin, İsa'nın Şeytan tarafından denenmesi Markos'ta sadece bir cümleyle değinilirken, Matta ve Luka'da ufak farklılıklarla İsa ile Şeytan arasında geçen diyalog nakledilir.⁴⁵⁶ Ayrıca Matta İsa'nın Markos 9:35-50, 12:37-40 gibi bazı

anılacaktır.) kullanılmıştır. Dolayısıyla bu müdahale söz konusu Grekçe metne dayanan tercümeleri etkilenmiştir. Örneğin, 1611'de tamamlanan ve uzun yıllar Anglikan Kilisesinin resmi tercümesi olan Kral James tercümesinde (KJV) ve British and Foreign Bible Society'in teşebbüsüyle Arap harflerle ilk defa 1878'de neşredilen Kitabı Mukaddes'in Türkçe tercümesinde "peygamberlerde" ifadesi kullanılmıştır. 1886'da neşredilen Yeni Ahit metni için bkz. www.osmanlicakelam.net/osm/metinler, (14/07/2022).

⁴⁵² Luka 3:4-6 krş. Yeşaya 40:3-5.

⁴⁵³ Matta 11:10, Luka 7:27.

⁴⁵⁴ David Stewart New, **Old Testament Quotations in the Synoptic Gospels, and the Two-Document Hypothesis**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), McMaster University School of Graduate Studies, Hamilton/Ontario, 1990, ss. 32-33.

⁴⁵⁵ Goodacre, s. 100.

⁴⁵⁶ Krş. Markos 1:12-13, Matta 4:1-11, Luka 4:1-13.

vaazlarını genişletmiştir.⁴⁵⁷ İleride ele alınacağı üzere Markos'ta İsa ya da havariler hakkında çizilen bazı olumsuz tasvirler Matta ve Luka tarafından tashih edilecektir.

2.1.3. Lafızlardaki Benzerlik ve Farklılıklar

Nasıl ki bir öğretmen sınavda iki öğrencinin kelimesi kelimesine vermiş olduğu cevaplardan dolayı bir kopya ihtimalini düşünmesi normalse, Sinoptik İncillerin anlatım biçimindeki yüksek oranlı benzerlikler araştırmacıların dikkatini çekmiş, Sinoptik İncillerin ortak bir kaynaktan istifade ettikleri veya aralarında edebi bir bağ olabileceği ihtimalini düşüncelerine sebep olmuştur. Üçlü rivayetlerde kelime tercihleri ve ifade tarzı birbirine çok benzemekte, hatta bazı bölümlerde kelimesi kelimesine cümleler gözlemlenmektedir. Şimdi aşağıdaki örneğe bir göz atalım. Bu sinopsis sayesinde kelimelerin ve ifadelerin nerede uyduğu, nerede farklılaştığını görebileceğiz. Ayrıca bazı araştırmacılar İnciller arasındaki muhtemel ilişkinin daha rahat bir şekilde tetkik edilebilmesi için benzer kelimeleri renklendirme yöntemini kullanmışlardır. Araştırmamızda Matta, Markos veya Luka'ya has kelimeler renklendirilmeyip, sadece sinoptik İncillerdeki ortak kelimeler renklendirilmiştir. Matta, Markos ve Luka'nın ortak kelimeleri mavi, Matta ve Markos'un kırmızı, Matta ve Luka'nın yeşil, Markos ve Luka'nın ortak kelimeleri ise turuncu renkleri tercih edilmiştir.⁴⁵⁸

Tablo 1: Lafızlardaki benzerlik ve farklılıklara örnek

	Matta 3:13, 16-17	Markos 1:9-11	Luka 3:21-22
İsa'nın Vaftizi	13) Τότε παραγίνεται ὁ Ἰησοῦς ἀπὸ τῆς Γαλιλαίας ἐπὶ τὸν Ἰορδάνην πρὸς τὸν Ἰωάννην τοῦ βαπτισθῆναι ὑπ' αὐτοῦ. ⁴⁵⁹	9) Καὶ ἐγένετο ἐν ἐκείναις ταῖς ἡμέραις ἦλθεν Ἰησοῦς ἀπὸ Ναζαρετ τῆς Γαλιλαίας καὶ ἐβαπτίσθη εἰς τὸν Ἰορδάνην ὑπὸ Ἰωάννου.	21) Ἐγένετο δὲ ἐν τῷ βαπτισθῆναι ἅπαντα τὸν λαὸν καὶ Ἰησοῦ βαπτισθέντος καὶ προσευχομένου ἀνεωχθῆναι τὸν οὐρανόν.

⁴⁵⁷ Matta'nın genişlettiği vaazlar için bkz. Willoughby C. Allen, **Critical and Exegetical Commentary on the Gospel According to Matthew**, Third Edition, T&T. Clark, Edinburgh, 1907, s. xix.

⁴⁵⁸ Çalışmada Goodacre'nin renk sistemi bazı değişikliklerle takip edilmiştir. Birebir örtüşmeyen kelimeler aynı köke sahip olsa da renklendirilmemiştir. Bkz. Goodacre, ss. 34-35.

⁴⁵⁹ Matta 3:14-15'teki İsa-Yahya diyalogu sadece Matta'da geçtiği için atlanmıştır.

16) βαπτισθεὶς δὲ ὁ Ἰησοῦς εὐθὺς ἀνέβη ἀπὸ τοῦ ὕδατος· καὶ ἰδοὺ ἠνεώχθησαν [αὐτῷ] οἱ οὐρανοί, καὶ εἶδεν [τὸ] πνεῦμα [τοῦ] θεοῦ καταβαῖνον ὡσεὶ περιστέρην [καὶ] ἐρχόμενον ἐπ' αὐτόν.⁴⁶⁰ 17) καὶ ἰδοὺ φωνὴ ἐκ τῶν οὐρανῶν λέγουσα· οὗτός ἐστιν ὁ υἱός μου ὁ ἀγαπητός, ἐν ᾧ εὐδόκησα. 13) Bu sırada İsa, Yahya tarafından vaftiz edilmek üzere Celile'den Şeria ırmağına, Yahya'nın yanına geldi. 16) İsa vaftiz olur olmaz sudan çıktı. O anda gökler açıldı ve İsa, Tanrı'nın ruhunun güvercin gibi inip üzerine konduğunu gördü. 17) Göklerden gelen bir ses de şöyle dedi: «Sevgili oğlum budur, ondan hoşnudum.»	10) καὶ εὐθὺς ἀναβαίνων ἐκ τοῦ ὕδατος εἶδεν σχιζομένους τοὺς οὐρανούς καὶ τὸ πνεῦμα ὡς περιστέρην καταβαῖνον εἰς αὐτόν. 11) καὶ φωνὴ ἐγένετο ἐκ τῶν οὐρανῶν· σὺ εἶ ὁ υἱός μου ὁ ἀγαπητός, ἐν σοὶ εὐδόκησα. 9) O günlerde Celile'nin Nasıra kentinden çıkıp gelen İsa, Yahya tarafından Şeria ırmağında vaftiz edildi. 10) Tam sudan çıkarken, göklerin yarıldığını ve Ruh'un güvercin gibi kendi üzerine indiğini gördü. 11) Göklerden, «Sen benim sevgili oğlumsun, senden hoşnudum» diyen bir ses geldi.	22) καὶ καταβῆναι τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον σωματικῶς εἶδει ὡς περιστέρην ἐπ' αὐτόν, καὶ φωνὴν ἐξ οὐρανοῦ γενέσθαι· σὺ εἶ ὁ υἱός μου ὁ ἀγαπητός, ἐν σοὶ εὐδόκησα. 21) Bütün halk vaftiz olduktan sonra İsa da vaftiz oldu. İsa dua ederken gök açıldı 22) ve Kutsal Ruh, bedensel bir görünüm olarak güvercin biçiminde onun üzerine indi. Gökten gelen bir ses de, «Sen benim sevgili oğlumsun, senden hoşnudum» dedi.
---	---	---

Kaynak: Aland, Synopsis, ss. 26-27.

Bu paralel pasajlar üçlü rivayette benzer kelime ve ifadeleri gösteren küçük bir örnektir. Cümleleri sırayla paralel bir şekilde okuduğumuzda İsa'nın vaftizi ve hemen sonrasında sudan çıkarken semadan ilahi hitaba mazhar olma olayı benzer kelimelerle ifade edilmektedir. İsa ile Yahya'nın Şeria ırmağında yan yana

⁴⁶⁰ Bu cümledeki bazı Grekçe kelimeler eski yazmalarda olmayıp günümüzde editörler tarafından eklendiği için köşeli parantezde gösterilmiştir. Detaylar için bkz. Metzger, Textual Greek, s. 11.

gelmesinde Matta ile Markos uzlaşıırken, gökten İsa'ya hitap eden ilahi seste özellikle Luka Markos'la kelimesi kelimesine aynıdır. İleride ele alınacağı üzere Markos pek fasih olmayan bir Grekçeyle yazılmıştır. İki kaynak hipotezine göre Matta ve Luka, Markos'un hem gramer hem de üslup olarak cümlelerini düzeltmiştir. Örneğin, Markos 1:11'deki ἐγένετο fiili problemlidir. Matta bu fiili çıkarırken, Luka bunun yerine γενέσθαι fiilini kullanmıştır.⁴⁶¹ Ayrıca teolojik olarak Markos Matta ve Luka tarafından yeniden yorumlanmıştır. Örneğin, Markos ve Matta'da Kutsal Ruh teşbihen güvencin gibi İsa'nın üzerine inerken, Luka'da Kutsal Ruh bedensel bir görünüm alarak, yani bedenlen İsa'nın üzerine inmektedir. Luka İncili ve Elçilerin İşleri'nde Kutsal Ruh önemli bir yere sahiptir ve Luka "bedenen" ifadesiyle Kutsal Ruh'un gerçekliğine vurgu yapmak istemiş olabilir.⁴⁶²

Yukarıdaki örnekte Matta ve Luka'nın Markos'tan istifade etme derecesi birbirine yakın diyebiliriz. Bazı örneklerde Matta ile Markos'taki yoğunluk Luka'ya göre daha fazla iken, farklı pasajlarda Markos ile Luka'daki benzerlik Matta'ya kıyasla daha fazladır. Örneğin, Markos 13:14-20'de İsa gelecekte inananların karşılaşacağı sıkıntılardan bahsetmektedir.⁴⁶³ İsa tapınağın imparator ya da pagan heykeliyle kirletileceğini "yıkıcı iğrenç şey (βδέλυγμα τῆς ἐρημώσεως)" imasıyla haber verir ve Markos yazarı "okuyan anlasın (ὁ ἀναγινώσκων νοεῖτω)" ara notuyla metindeki şifreli ibareye dikkat çekmektedir. Aslında bu cümlede geçen "yıkıcı iğrenç şey" ifadesi Yetmişler tercümesinde (LXX) Daniel kitabında Zeus heykeli için kullanılmıştır.⁴⁶⁴ Markos'ta bu ifade M.Ö. 167'de Selevkos kralı IV. Antiochus Epiphanes döneminde Zeus heykeli dikilerek Süleyman Mabedi'nin kirletildiği, Yahudilerin yaşadıkları baskının anlatıldığı Daniel kitabından ilham alınarak yazılmıştır.⁴⁶⁵ Matta "Daniel peygamberin bahsettiği" şerhini eklemiş ve bir iki küçük gramatik değişiklikle Markos'un cümlesini direkt kopyalamıştır. Özellikle "okuyan anlasın" ara notu şifahen aktarımı imkansızdır ve kullanılan yazılı bir kaynağı gerekli kılmaktadır. Matta Markos'un cümlesini direkt alırken Luka ise "yıkıcı iğrenç şey, okuyan anlasın" ifadelerini çıkarmıştır.

⁴⁶¹ Taylor, s. 161.

⁴⁶² Fitzmyer, Luka, Vol. 1, s. 484.

⁴⁶³ Krş. Matta 24:15-22, Luka 21:20-24.

⁴⁶⁴ "yıkıcı iğren şey (βδέλυγμα τῆς ἐρημώσεως), bkz. Daniel 9:27, 11:31, 12:11. Ayrıca bkz. I. Makkabiler 1:54, 6:7.

⁴⁶⁵ Taylor, s. 511, Mann, s. 521, Fitzmyer, Luke, Vol. 2, s. 1345.

Benzer bir örneği Luka için verebiliriz. İsa Geresalılar memleketinden dönüşünde tekneyle karşıya geçer. İsa'yı büyük bir kalabalık karşılar. Yair adında havra yöneticilerinden biri ölmek üzere olan kızı için İsa'dan yardım diler. İsa adamın evine gider. Yolda İsa'nın etrafında o kadar çok kalabalık vardır ki, on iki yıldan beri kanaması olan bir kadın sıkışıklıktan faydalanarak İsa'nın giysisine dokunarak şifa bulur. İsa yöneticinin evine girer ve ölüm döşeğinde olan kızı iyileştirir. Bu anlatıyı bazı ufak değişikliklerle Luka çok yakından takip ederken Matta bu rivayeti kısaltmış, birçok detayı çıkarmıştır.⁴⁶⁶

Bu benzerlikleri ve farklılıkları sayısal değerlere vurduğumuzda, Markos'ta kullanılan kelimelerin %51'i Matta'da, %53'ü ise Luka'da kullanılmıştır.⁴⁶⁷ Matta ve Luka tarafından temel kavram ve ifadeler korunurken, genel olarak Markos'un dil ve üslubu değiştirilmiş ve geliştirilmiştir. İleride ele alınacağı üzere, genel kanaat, Markos İncili'nde kullanılan dil Sami dilin etkisinde, pek fasih olmayan, avam Grekçeyle yazılmıştır.⁴⁶⁸ Ayrıca Markos'taki bazı kavram hataları düzeltilmiş, bazı Arami sözcüklerin Grekçe karşılığı kullanılmış veya Markos'ta İsa'nın ve havarilerin saygınlığına aykırı ifadeler ya çıkarılmış ya da tashih edilmiştir. Zikredilen hususlar paralel pasajlarda farklı kelime tercihlerinin ana sebepleridir, diyebiliriz.⁴⁶⁹

2.1.4. Sıralamadaki Benzerlik ve Farklılıklar

Sinoptik çalışmalarda ilk üç İncil'in konuları ele alışındaki ardışıklığın ve nerelerde uzlaşıp nerelerde farklılaştığının farkına varılması, sinoptik problem tartışmalarında önemli safhalardan biridir. İki kaynak hipotezine göre Matta ve Luka'nın Markos'u kaynak olarak kullandığının en kuvvetli delillerinden biri *üçlü rivayetlerde* Matta ve Luka'nın Markos'un sırasını takip etmesidir. Matta ve Luka, Markos'un anlatısını model olarak almış, gerektiğinde konuların/pasajların yerini

⁴⁶⁶ Krş. Markos 5:21-43, Luka 8:40-56, Matta 9:18-26.

⁴⁶⁷ Streeter, ss. 159-160. Sinoptik İncillerde kullanılan kelimeler üzerinden istatistiki bir çalışma için bkz. Honoré, ss. 140-147. Fitzmyer, iki kaynak hipotezini desteklese de kelime benzerlikleri üzerinden Markos'un lehine sonuca ulaşamayacağını düşünmektedir. Joseph A. Fitzmyer, "The Priority of Mark and the 'Q' Source in Luke", **Jesus and Man's Hope**, (ed. David G. Buttrick), Pittsburgh, 1970, (Q Source), s. 139.

⁴⁶⁸ Craig A. Evans, "The Life of Jesus", **Handbook to Exegesis of the New Testament**, (ed. Stanley E. Porter), Brill, Leiden, 1997, ss. 429 -430.

⁴⁶⁹ Kümmel, Introduction, s. 57.

değiştirmiş, gerekli gördükleri yerlere kendi özel kaynaklarından eklemeler yapmışlardır.

Matta ve Luka'nın Markos'un sırasını takip ettiği ölçüde uyumlu oldukları varsayımını ilkin Karl Lachmann ortaya koymuştur. Latince kaleme aldığı *De ordine narrationum in Evangeliiis synopticis* adlı makalesinde Karl Lachmann, Sinoptik İnciller gelişigüzel karşılaştırıldığında ya da Matta ile Luka mukayese edildiğinde İncil rivayetlerinin sırasında farklılığın fazla olduğunu belirtmiş, ancak Matta ve Luka'nın Markos'la beraber okunduğunda bu farklılığın önemsiz derece azaldığını tespit etmiştir.⁴⁷⁰ Lachmann, Markos'la ilgili etraflıca bir hipotez kurmayı hedeflememiştir. Lachmann'ın hedefi İsa'yla ilgili en eski geleneğe ulaşmaktır. Lachmann'a göre Sinoptik İnciller yazılmadan önce teessüs etmiş yazılı ya da sözlü geleneği takip etmişlerdir. Bu geleneği en yakın Markos temsil etmektedir.⁴⁷¹ Lachmann'ın bu dikkati 1838'de Christian G. Wilke ve Christian H. Weisse tarafından geliştirilmiş ve Markos'un önceliği teorisi güçlenmiştir.

Markos'un planını merkeze aldığımızda genel olarak bu üç İncil'in uyumlu olduğu görülür. Matta'da rivayetlerin sırası değiştiğinde Markos ile Luka'nın uyumlu olduğu, Luka farklı bir sıralama gözettiğinde Matta ile Markos'un ittifak ettiği rahatlıkla ayırt edilir. Matta ve Luka Markos'un sırasından sapsa da bir iki pasaj sonra tekrar Markos'un sırasına geri döndüğü görülür.⁴⁷² Meselenin daha iyi anlaşılması için Matta, Markos ve Luka'da ortak rivayetlerin sırasının nerede uyumlu olduğu, nerede farklılaştığını gösteren üç farklı tablo aşağıda verilmiştir.

Tablo 2: Sıralamada Matta, Markos ve Luka'nın uyumlu olduğu yerler

	Matta	Markos	Luka
1	3:1-6	1:2-6	3:1-6
2	3:11-12	1:7-8	3:15-18
3	3:13-17	1:9-11	3:21-22
4	4:1-11	1:12-13	4:1-13

⁴⁷⁰ Makalenin İngilizce tercümesi için bkz. N. H. Palmer, "Lachmann's Argument", *New Testament Studies*, Vol. 13, Issue 4, July 1967, ss. 370-376.

⁴⁷¹ Palmer, ss. 369, 375-376.

⁴⁷² Joseph B. Tyson, "Sequential Parallelism in the Synoptic Gospels", *New Testament Studies*, Vol. 22/3, 1976, ss. 302-304.

5	4:12	1:14a	4:14a
6	4:13-17	1:14b-15	4:14b-15
7	4:18-22	1:16-20	5:1-11
8	(4:13) 7:28-29	1:21-22	4:31-32

Kaynak: Tyson, ss. 302-304.

Birinci tabloda Markos'u merkeze aldığımızda Matta ve Luka Markos'u takip etmektedir. Matta ve Luka, Markos'u takip ederken kendi özel kaynaklarından istifade ederek bazı pasajları genişletmişlerdir. Örneğin, Markos 1:7-8'de Vaftizci Yahya'nın insanları tövbe edip vaftiz olmaya çağırması ve beklenen kişiden bahsetmesi çok kısa bir şekilde ele alınırken Matta ve Luka'da bu bölüm, özellikle Q materyalinden eklemelerle, daha detaylı verilmiştir. Benzer durum İsa'nın Şeytan tarafından denenmesinde görülmektedir. Markos 1:12-13'te çok kısa değinilen İsa'nın denenmesinin detayları Matta ve Luka'da daha geniş nakledilmiştir. Sinoptik İncillerin Markos merkezli olay zincirindeki ardışıklık ana hatlarıyla İsa'nın vaftizinden Celile misyonunun ilk zamanlarına kadar (Markos 1:2-2:22) çok yakındır. Matta'nın diğer Sinoptik İncillerden farkı "dağ vaazı"nı (Matta 5-7) eklemesidir. Markos 2:22'den sonra bozulan bire bir uyum daha sonra İsa'nın Kudüs'e muzaffer bir şekilde girişiyle (Markos 11:1-10) devam etmektedir.⁴⁷³

Tablo 3: Sıralamada Markos ve Luka'nın uyumlu olup Matta'da değişen sıra

	Matta	Markos	Luka
1	9:1-8	2:1-12	5:17-26
2	9:9-13	2:13-17	5:27-32
3	9:14-17	2:18-22	5:33-39
4	12:1-8	2:23-28	6:1-5
5	12:9-14	3:1-6	6:6-11
6	4:24-25	3:7-12	6:17-19

⁴⁷³ İsa'nın muzaffer girişinden sonraki olaylardaki koşutlukta birkaç istisna bulunmaktadır. Örneğin, İsa'nın ölümü yaklaşırken Beytanya'da cüzzamlı Simun'un evinde yabancı bir kadın tarafından değerli, hoş kokulu yağla mesh edilirken (Markos 14:3-9, Matta 26:6-13) Luka'da İsa, Kudüs'e yolculuğuna çıkmadan önce bir Ferisinin evinde günahkar bir kadın tarafından mesh edilir. Krş. Luka 7:36-50.

	12:15-16		(4:41)
7	10:1-4	3:13-19	6:12-16

Kaynak: Tyson, ss. 302-304.

Tablo 4: Sıralamada Markos ve Matta'nın uyumlu olup Luka'da değişen sıra

	Matta	Markos	Luka
1	18:6-9	9:42-50	17:1-2 14:34-35
2	19:1-2	10:1	9:51
3	19:3-12	10:2-12	16:18
4	19:13-15	10:13-16	18:15-17
5	19:16-22	10:17-22	18:18-23
6	19:23-30	10:23-31	18:24-30
7	20:17-19	10:32-34	18:31-34
8	20:20-28	10:35-45	22:24-27 12:50 9:48

Kaynak: Tyson, ss. 302-304.

İkinci ve üçüncü tablolar incelendiğinde Matta ve Luka'da Markos'un sırasından sapmalar olduğu görülmektedir. İkinci tabloda Luka Markos'u yakın bir şekilde takip ederken Matta'da olayların sırası farklıdır. Örneğin, Markos'ta on iki havarinin seçilmesinden ⁴⁷⁴ önce öğrencilerin Şabat günü başakları koparma meselesi ⁴⁷⁵ ve yine Şabat günü eli sakat adamın iyileştirilmesi mucizesi ⁴⁷⁶ gerçekleşirken Matta'da bu olaylar on iki havarinin seçilmesinden sonra gerçekleşmektedir. Ayrıca İsa'nın bazı sözleri Matta'da farklı bağlamlarda kullanılmıştır. Mesela, İsa tebliğinde bazı benzetmeler kullanır. Tohum benzetmesi, meseller kullanmasının sebebi, tohum benzetmesinin yorumu Matta, Markos ve Luka'da aynı sırada verilmektedir.⁴⁷⁷ Tohum benzetmesini yorumladıktan sonra İsa

⁴⁷⁴ Markos 3:13-19.

⁴⁷⁵ Markos 2:23-28.

⁴⁷⁶ Markos 3:1-6.

⁴⁷⁷ Krş. Matta13:1-23, Markos 4:1-20, Luka 8:4-15.

kandil benzetmesini kullanır. Luka Markos'un sırasını takip ederken Matta bu meseli cümleciklere ayırarak farklı yerlerde kullanmıştır.⁴⁷⁸

Luka Matta gibi genel olarak Markos'u takip ederken bazı olayların sırasını değiştirmiştir. Örneğin, Matta ve Markos'ta İsa, Celile misyonunun ilerleyen zamanlarında kendi memleketi Nasıra'da reddedilirken Luka'da İsa'nın tebliğinin başında olay gerçekleşir.⁴⁷⁹ Üçüncü tabloda gösterildiği üzere, Luka 18:15-34 arası cümleler Matta ve Markos'la paraleldir. Ancak Luka Markos 10:35-45'i farklı yerlerde kullanmıştır. Bu pasajdan önce İsa, Celile bölgesinden ayrılarak Kudüs'e doğru yola koyulur ve başına gelecek sıkıntılardan bahseder.⁴⁸⁰ Ardından Markos'a göre Zebedioğulları Yakup ile Yuhanna İsa'ya gelerek ilahi vaat gerçekleşince İsa'nın sağında ve solunda oturma ayrıcalığını talep ederler. Matta'da Yakup ve Yuhanna'nın annesi oğulları için bu yüce makamı İsa'dan ister.⁴⁸¹ Ancak Luka bu olayı nakletmemiş, onun yerine İsa'nın cevabını cümleciklere ayırarak çeşitli bağlamlarda kullanmıştır.⁴⁸²

Matta ve Luka, Markos'un planını takip etmekle birlikte Markos'un malzemesini farklı bir yöntemle işlemişlerdir. Matta'da İsa'nın tebliğinin temeli olan beş tane önemli vaazı bulunmaktadır.⁴⁸³ Bu vaazlar bir nevi Matta İncili'nin iskeletini oluşturmaktadır. Matta İsa'nın başından geçen olayları bu vaazlar çerçevesinde yeniden yorumlamış, olayları konularına göre bir araya toplamaya çalışmış, gerekirse Markos'taki bazı haberlerin sırasını değiştirmekten çekinmemiştir.⁴⁸⁴ Mesela, Markos'ta farklı yerlerde bulunan İsa'nın hastaları iyileştirmesi, kötü ruhtan muzdarip kişileri kurtarması gibi on bir mucize Matta 8:1-9:34 arasında toplanmıştır.⁴⁸⁵ Luka ise Markos'u altı blok halinde (Markos 1:1-15, 1:21-3:19, 4:1-6:44, 8:27-9:40, 10:13-13:32 ve 14:1-16:8) model olarak almıştır. Luka, Markos 6:45-8:26 ve 9:41-10:12 cümlelerini çıkarmış, verilen bloklar arasına Q ve L kaynaklarından rivayetlerle

⁴⁷⁸ Krş. Matta 5:15, 7:2, 10:26, 13:12, Markos 4:21-25, Luka 8:16-18.

⁴⁷⁹ Krş. Matta 13:53-58, Markos 6:1-6a, Luka 4:16-30.

⁴⁸⁰ Krş. Matta 20:17-19, Markos 10:32-34, Luka 18:31-34. Halbuki Luka'da İsa'nın Kudüs'e doğru uzun yolculuğu Luka 9:51'de başlamaktadır.

⁴⁸¹ Krş. Matta 20:20-28, Markos 10:35-45.

⁴⁸² Bkz. Luka 9:48, 12:50, 22:24-27.

⁴⁸³ Matta 5-7, 10, 13, 18 ve 24-25. bölümler.

⁴⁸⁴ Pheme Perkins, "The Synoptic Gospels and Acts of the Apostles Telling the Christian Story", **The Cambridge Companion to Biblical Interpretation**, (ed. John Barton), Cambridge University Press, Cambridge, ss. 249-252; Stein, Synoptic Gospels, s. 38; Palmer, s. 373.

⁴⁸⁵ Sadece Matta 8:5-13'te bulunan "yüzbaşının kölesi" anlatısı Luka 7:1-10 ile koşuttur. Bu rivayet Markos'ta bulunmamaktadır.

İncili'ni tamamlamıştır. Sadece Markos 1:16-20, 6:1-6 gibi yedi yerde Markos'un sırasına müdahale etmiştir.⁴⁸⁶

İki kaynak hipotezi savunucularına göre Matta ve Luka'nın Markos'un sırasını takip etmesi Markos'un Matta ve Luka tarafından kaynak olarak kullanıldığının en önemli delillerinden biridir. Augustinus ya da Griesbach hipotezlerinin taraftarlarının iddia ettiği gibi Markos Matta ve/veya Luka'dan istifade etmiş olsaydı, pasajların sıra meselesinde Matta ve Luka'nın Markos'un hilafına uyum içerisinde olmuş olurlardı. Markos'un Matta'ya dayandığını iddia edenleri eleştiren Wood, sıra meselesinde Matta ve Luka'nın Markos'un hilafına birleşmediğini, Matta'nın Markos'a dayanma ihtimalinin Markos'un Matta'ya dayanma ihtimalinden çok daha yüksek olduğunu ifade eder.⁴⁸⁷ Kısaca, hem paralellikteki yüksek oranlar hem de Matta ve Luka'nın Markos'un hilafına birleşmemesi iki kaynak hipotezine göre Matta ve Luka'nın Markos'u birbirinden habersiz bir şekilde taklit ettiğinin delilidir.⁴⁸⁸

2.1.5. Markos'un İptidai Üslubu

İncil uzmanlarına göre Markos İncili basit ve zamanının günlük konuşma dili Grekçeyle yazılmıştır. Streeter'a göre Markos, orta sınıfa mensup Kudüslü bir Yahudidir. Markos Grekçe konuşabiliyordu ama muhakkak bir dili konuşmak ile o dilde fasih bir şekilde yazmak ayrı meziyetlerdir.⁴⁸⁹ Markos ile Matta ve Luka'nın dil ve üslubu mukayese edildiğinde Markos'a nazaran Matta ve Luka'nın daha akıcı ve edebi bir Grekçeyle yazıldığı tahlil edilmiştir.⁴⁹⁰ Doğal olarak, Markos'un Matta ve Luka'ya nazaran avami kalan Grekçesi iki kaynak hipotezi taraftarlarınca Matta ve Luka tarafından düzeltildiği ve geliştirildiği faraziyesini savunmalarında etkili olmuştur.

Matta ve Luka sadece Markos'ta geçen σχιζομένους (Markos 1:10), ἥφιεν (Markos 1:34, 11:16), κωμοπόλεις (Markos 1:38) gibi garip, kapalı veya

⁴⁸⁶ Joseph A. Fitzmyer, "Luke, the Gospel According to", **The Oxford Companion to the Bible**, (ed. Bruce M. Metzger ve Michael D. Coogan), Oxford University Press, New York, 1993, s. 471.

⁴⁸⁷ Wood, s. 18.

⁴⁸⁸ Streeter, ss. 161-162; Kümmel, s. Introduction, s. 57; Stein, Synoptic Gospels, ss. 34-38; Palmer, s. 368.

⁴⁸⁹ Streeter, s.163.

⁴⁹⁰ Nigel Turner, **A Grammar of New Testament Greek IV: Style**, T&T Clark, Edinburgh, 1976, s. 2.

anlaşılmayan kelimeleri ya çıkarmış ya da münasip olanıyla değiştirmişlerdir.⁴⁹¹ Bununla birlikte, τί οὗτος οὕτως λαλεῖ; βλασφημεῖ (neden bu [adam] bu şekilde konuşuyor? [Tanrı'ya] küfrediyor!) gibi dil bilgisi açısından problemlili, anlam uyumsuzluğu olan veya yarım bırakılmış cümleler Matta ve Luka tarafından düzeltilmiştir.⁴⁹² Genellikle Markos olayları geçmiş zaman kipinde değil, geniş zaman kipinde (historic present) anlatmaktadır. Özellikle Luka'da, birkaç istisna hariç, geniş zaman kipinde kurulan Markos'un cümleleri değiştirilmiştir.⁴⁹³

Markos İncili dil ve üslup yönünden incelendiğinde diğer iki İncil'e nazaran semitik dilin etkisi daha yoğun bir şekilde görülmektedir.⁴⁹⁴ Hatta Markos İncili'ndeki semitik dil özelliklerinin yoğun bir şekilde görülmesi, Charles C. Torrey gibi bazı araştırmacıların Markos'un ilk önce Aramice yazılıp daha sonra Grekçeye çevrildiğini iddia etmişlerdir.⁴⁹⁵ Matta ve Luka Markos'a nazaran semitik üsluptan kaçınmış, daha saf Grekçe ile İncillerini yazmışlardır.⁴⁹⁶ Ayrıca Markos'ta bulunan birtakım Aramice orijinal ifadeler Matta ve Luka tarafından çıkarılmıştır. Markos bazı yerlerde İsa peygamberin sözlerini veya bazı kelimeleri Aramice Grek harfleriyle yazmış, otantik ifadenin hemen akabinde kelimeyi ya da İsa'nın sözünü tercüme etmiştir. Βοανηργές (Beni Regeş: gök gürültüsü anlamında Zebedi'nin oğulları Yakup ve Yuhanna'nın takma ismi, Markos 3:17); Ταλιθα κουμ (talita kum: kızım ayağa kalk, Markos 5:41), Κορβαῖν (korban: kurban, Markos 7:11), Εφφαθα (effata: açıl, Markos 7:34), Βαρτίμαιος⁴⁹⁷ (Bartimay, Markos 10:46), Αββα (abba: baba, Markos 14:36) şeklinde sıralanan Aramice kelime ve ifadeler sadece Markos'ta bulunmaktadır. Markos'ta geçen Γολγοθᾶ (Golgota tepesi, Markos 15:22; Matta 27:33), Ὡσαννά (hosanna: hozana, Markos 11:9-10; Matta 21:9 ve 15) ve Ἐλωὶ ἐλωὶ λεμὰ σαβαχθάνι (eloi eloi lema sabahtani: Tanrım, Tanrım, neden beni terkettin?,

⁴⁹¹ Diğer örnekler için bkz. Hawkins, ss. 131-135.

⁴⁹² Hawkins, ss. 135-137. Kümmel, Introduction, s. 60.

⁴⁹³ Hawkins, ss. 143-149.

⁴⁹⁴ Cranfield, s. 21.

⁴⁹⁵ Turner, s. 11.

⁴⁹⁶ Turner'a göre Matta bazı yerlerde Markos'a kıyasla daha fazla semitik tarzda cümle kurmuştur. Turner, s. 37.

⁴⁹⁷ Türkçe tercümede, sanki babasına nispet ediliyormuş gibi çevrilen "Timay oğlu Bartimay" ifadesi yanlış nakledilmektedir. Cümlede geçen ὁ υἱὸς Τιμαίου Βαρτιμαῖος ifadesinde ὁ υἱὸς Τιμαίου "Timay'ın oğlu", Βαρτιμαῖος Bartimay, yani Aramice "Timay'ın oğlu" demektir. Yani aynı şahsın isim künyesi Aramice özgün hali ve Grekçesiyle beraber verilmiştir. Bazı eleştirmenlere göre, Matta Markos'tan yararlanırken cümleyi yanlış anlamış, Markos'ta Bartimay'dan, yani tek bir kör dilenciden bahsedilirken, Matta dilenci sayısını ikiye çıkarmıştır. Mann, ss. 421-422.

Makos 15:34; Matta 27:46) ifadeleri sadece Matta tarafından kullanılmıştır. Ancak Matta Ἐλὼϊ, yani Tanrım ifadesinin Aramicesini değil, İbranicesi Ἐλὼϊ (êli: Tanrım, Mezmurlar 22:1) ismini tercih etmiştir.⁴⁹⁸ Luka ise bu Aramice kelimelerin hiçbirini kitabına dahil etmemiştir. Ayrıca insanların İsa'ya hürmeten söyledikleri hoca, usta anlamında ῥαββί (rabbi, Markos 9:5, 11:21, 14:45; Matta 23:7-8, 26:25 ve 49) ve ῥαββουνί (hocam, Markos 10:51) kelimelerini Luka kullanmamıştır. Bunun yerine ἐπιστάτης⁴⁹⁹ (hoca, usta) veya κύριος (efendi, lort) kelimeleri tercih edilmiştir.⁵⁰⁰

Markos'un dil ve üsluptaki iptidailiği Markos'un önceliğini savunan teorisyenler için önemli bir delildir, diyebiliriz. Markos'un dil ve üsluptaki avamlığı ve Semitik karakteri Matta ve Luka tarafından geliştirilmiş, dil bilgisi yönünden problemli yerler tashih edilmiş, yabancı kökenli kelime ve ifadeler çıkarılmış ve akıcılığı bozan kelime veya ifadeler değiştirilmiştir.⁵⁰¹ C. A. Evans'ın dikkat çektiği üzere, eğer Markos Matta ve Luka'dan istifade ettiyse, Matta ve Luka'nın dil ve üslubunu devam ettirmesi gerekirdi.⁵⁰²

2.1.6. İsa ve Havarilere Yönelik Menfi Algının Değiştirilmesi

Markos İncili'nde İsa'nın ve havarilerin saygınlığına zarar veren birtakım rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerin Matta ve Luka'da bulunmaması veya bazı rivayetlerin değiştirilerek aktarılması Markos önceliğini savunan teorisyenler için Markos'un Matta ve Luka tarafından temel kaynak olarak kullanıldığı tezini

⁴⁹⁸ W. F. Albright ve C. S. Mann, **Matthew: Introduction, Translation, and Notes**, Doubleday, New York, 1984, s. 350; Bundy, s. 544.

⁴⁹⁹ ἐπιστάτης kelimesi altı defa sadece Luka tarafından kullanılmıştır. Sinoptik İncillerde İsa için öğretmen, hoca anlamında διδάσκαλος kelimesi de kullanılmıştır.

⁵⁰⁰ Hawkins, s. 130; C. H. Turner, "Marcan Usage: Notes, Critical and Exegetical on the Second Gospel", **The Journal of Theological Studies**, Vol. 29, No. 116, July 1928, ss. 347-349. İncillerde ἀμήν (amin) kelimesi duanın sonunda söylenen bitiriş sözü olmasının yanında esas olarak, "söylerim, söyleyeyim" anlamında λέγω fiiliyle kullanıldığında "gerçekten, hakikaten" anlamını alır. İsa'nın vaazlarında ya da tartışmalarında sürekli kullandığı bu kelime Yuhanna İncili'nde yan yana, çift çift kullanılır. Örneğin, Yuhanna 6:47, 8:34, 10:1 gibi. Danker, s. 20. Luka altı yerde ἀμήν kelimesini kullanmıştır. Ancak Luka iki yerde Markos'un kullandığı ἀμήν kelimesinin yerine yine "gerçekten, hakikaten" anlamında Grekçe ἀληθώς zarfını tercih etmiştir. Krş. Markos 9:1, Luka 9:27; Markos 12:43, Luka 21:3. Amin kelimesinin geçtiği Luka pasajları için bkz. Luka 4:24, 12:37, 18:17, 18:29, 21:32, 23:43.

⁵⁰¹ Streeter, ss. 162-163; Kümmel, Introduction, ss. 60-61.

⁵⁰² Evans, ss. 429-430. Markos'un avami ve Semitik üslubu iki kaynak hipotezine muhalefet eden bazı araştırmacılarca da onaylanmaktadır. Ancak bu araştırmacılara göre Markos yazarı, Matta ve Luka'yı kullanmasına rağmen kendi üslubunca İncil'ini yazmıştır. Örneğin bkz. Bernard Orchard ve Harold Riley, **The Order of the Synoptics: Why Three Synoptic Gospels?**, Mercer University Press, Macon/Georgia, 1987, ss. 82-84.

desteklemektedir. Çünkü bu teorisyenlere göre söz konusu cümleler üslup olarak yumuşatılmış ya da bu rivayetler Matta ve Luka'dan tamamen çıkarılmıştır.⁵⁰³

Markos İncili'nde İsa ve havarilerin aleyhinde menfi ifadeleri genel olarak İsa'nın ilahi oğulluğuna hâlel getiren ifadeler, İsa'nın itibarına zarar veren ifadeler ve havarilerin imajına zara veren ifadeler şeklinde tasnif edebiliriz.⁵⁰⁴

İsa'nın mucizeleri İncillerde önemli bir yere sahiptir. Özellikle İsa'nın hastaları iyileştirmesi onun Tanrısal yönünü gösteren önemli alametlerinden biridir. İsa sakatları ve felçlileri⁵⁰⁵, cüzzamlı kimseleri⁵⁰⁶ iyileştirir ve ölüleri diriltir.⁵⁰⁷ Ancak Markos'taki bazı ifadeler İsa'nın bu ilahi gücüne zarar verdiği düşünülmüştür. İsa kendisine getirilen hastalardan hepsini değil, birçoğunu iyileştirir.⁵⁰⁸ İsa kendi memleketine gittiğinde reddedilir ve ayrılmadan önce birkaç hastayı iyileştirmekten başka hiçbir mucize yapamaz (οὐκ ἐδύνατο).⁵⁰⁹ Ayrıca İsa Tanrı'dan aldığı ilahi güçle değil de, daha önce zikredildiği üzere, antik dünyanın büyü ritüellerini kullanan şifacıları gibi tükürüğüyle iki âmayı iyileştirdiği haberler sadece Markos'ta nakledilir.⁵¹⁰

Bazen İsa'nın havarilere ya da çevresine karşı sert bir tavır takındığı görülür. İsa çevresindekilere öfkeyle bakar,⁵¹¹ halkın imansızlığına şaşırır⁵¹² ve yanına gelmek isteyen çocukları engelleyen öğrencilerine kızar.⁵¹³ Ayrıca Markos'ta İsa marangozdur⁵¹⁴ ve İsa'nın yakınları İsa için "aklını kaçırmış" derler.⁵¹⁵ Markos'taki bu ifadeler İsa'nın yüceliğini zedelediği için Matta ve Luka tarafından çıkarıldığı veya tashih edildiği düşünülmüştür.

⁵⁰³ Streeter, ss. 162-163; Perkins, ss. 244-247.

⁵⁰⁴ Hawkins, ss. 117-125.

⁵⁰⁵ Matta 9:1-8, Markos 2:1-12, Luka 5:17-26; Matta 12:9-14, Markos 3:1-6, Luka 6:6-11.

⁵⁰⁶ Matta 8:1-4, Markos 1:40-45, Luka 5:12-16; 17:11-19.

⁵⁰⁷ Matta 9:18-26, Markos 5:21-43, Luka 8:40-56; Luka 7:11-17; Yuhanna 11:1-57.

⁵⁰⁸ Markos 1:32-34, Matta 8:16-17; Markos 3:10-12, Matta 4:24-25. Matta'da "hepsi" olarak değiştirilmiştir. İlk mucizede Luka, İsa'nın "her birini" iyileştirdiğinden bahsederken ikinci mucizede detay vermemiştir.

⁵⁰⁹ Markos 6:5. Matta "yapamadı (οὐκ ἐδύνατο)" ifadesini "yapmadı (οὐκ ἐποίησεν)" ile değiştirmiştir. Bkz. Matta 13:58. Luka ise bu rivayeti çıkarmıştır. Bkz. Luka 4:16-30.

⁵¹⁰ Markos 7:32-37 ve 8:22-26. Sadece Yuhanna'da geçen rivayete göre İsa tükürüğü ile çamur yapar ve bunu âma adamın gözlerine sürüp şifa bulmasını sağlar, bkz. Yuhanna 9:1-12.

⁵¹¹ Markos 3:5 krş. Matta 12:9-14, Luka 6:6-11.

⁵¹² Markos 6:6 krş. Matta 13:53-58, Luka 4:16-30.

⁵¹³ Markos 10:14 krş. Matta 19:13-15, Luka 18:15-17.

⁵¹⁴ Markos 6:3; Matta'da İsa, "marangozun oğludur", bkz. Matta 13:55.

⁵¹⁵ Markos 3:20-21.

Markos İncili'nde havariler menfi bir şekilde resmedilmiştir. Genellikle havariler İsa anlattığı mesellerin anlamını kavrayamazlar.⁵¹⁶ Havarilerin zihinleri körelmiştir.⁵¹⁷ İsa yaşayacağı sıkıntılardan ve üç gün sonra ölümden dirileceğinden bahseder ama havariler İsa'nın neyi kastettiğini anlamazlar.⁵¹⁸ Markos'ta havarilerin İsa'ya kızdıkları, bazen âdâba mugayir davranışlar sergiledikleri görülür.⁵¹⁹

Markos'ta aktarılan bu haberler Hristiyan geleneğin İsa'ya ve havarilere bakışıyla çelişmektedir, diyebiliriz. Tanrı'nın oğlu olan İsa'nın mucizevi gücünün kısıtlanması ya da normal bir insan gibi negatif duygulara sahip olması bir Hristiyan için anormal bir durumdur. İsa'nın ölümünden sonra Tanrı'nın müjdesini sırtlanan havarilerin de İsa hayattayken ona kaba davranmaları ya da onun mesajını ve mucizelerini anlayamamaları klasik havari portresiyle çelişmektedir. Bundan dolayı Markos İncili'nde İsa'yı ve havarileri menfi bir şekilde gösteren pasajlar iki kaynak hipotezi taraftarlarına göre Matta ve Luka tarafından yeniden yorumlanmıştır. Ancak bu durum Markos'un aleyhinde gibi görülse de tarihin İsa'sını görmek isteyenler için başvurulacak ilk kaynağın Markos İncili olduğu düşünülmüştür.⁵²⁰

2.1.7. Küçük İtilaflar Meselesi

Markos'un önceliği ile ilgili ele alınacak son başlık "küçük itilaflar (minor agreements)" meselesidir. Küçük itilaflar meselesi birçok araştırmacının ittifakıyla iki kaynak hipotezinin yumuşak karnıdır.⁵²¹ Bu sorun iki kaynak hipotezini kabul etmeyen araştırmacıların başvurduğu temel argümanların başında gelir. Çünkü ister Griesbach ister Farrer hipotezi taraftarı olsun küçük ihtilaf meselesi Q kaynağının

⁵¹⁶ Markos 4:13 krş. Matta 13:18-23, Luka 8:11-15; Markos 7:17-18 krş. Matta 15:1-20, Luka 11:37-41.

⁵¹⁷ Markos 6:45-52 krş. Matta 14:22-33; Markos 8:14-21 krş. Matta 16:5-12, Luka 12:1.

⁵¹⁸ Markos 9:9-10 krş. Matta 17:1-9, Luka 9:28-36; Markos 9:32 krş. Matta 17:22-23, Luka 9:43-45; Markos 10:32-34 krş. Matta 20:17-19; Luka 18:31-34.

⁵¹⁹ Markos 4:35-41 krş. Matta 8:23-27, Luka 8:22-25; Markos 5:31 krş. Matta 9:18-26, Luka 8:40-56; Markos 8:32-33 krş. Matta 16:21-23, Luka 9:22.

⁵²⁰ William Barclay, **The Men, the Meaning, the Message of the New Testament Books: a Series of New Testament Studies**, The Westminster Press, Philadelphia, 1976, ss. 14-15.

⁵²¹ Donald A. Hagner, **The New Testament: A Historical and Theological Introduction**, Baker Academic, Grand Rapids/MI, 2012, s. 144.

gerçekte olmadığına delilidir. Çünkü Markos yazılan ilk İncil olsa bile bu mesele en azından Luka'nın Matta'yı veya Matta'nın Luka'yı kullandığını gösterebilir.⁵²²

Küçük itilaflar Sinoptik İncillerin paylaştığı aynı pasajlarda, yani üçlü rivayette (triple tradition) Matta ve Luka'nın Markos'un hilafına birleşmesidir. Başka bir ifadeyle Matta ve Luka'nın aynı pasajda Markos'tan farklı olarak olayı birbiriyle uyumlu bir şekilde aktarmasıdır. Bu uyum fazladan kelime ve ifadelerin eklenmesiyle olduğu gibi bazen de Markos'taki ifadenin Matta ve Luka tarafından çıkarılmasıyla gerçekleşmektedir. Örneğin, Markos 1:40'ta cüzamlı birisi gelerek İsa'dan yardım diler. Aynı olay Matta 8:2 ve Luka 5:12'de zikredilir. Matta ve Luka'nın Markos'tan farkı cüzamlı adam İsa'ya "Efendim! (κύριε)" nidasında bulunmasıdır. Benzer bir şekilde, Vaftizci Yahya kendisinden sonra beklenen kişinin insanları Markos'ta Kutsal Ruh'la vaftiz edeceğini bildirirken, Matta ve Luka'da Kutsal Ruh ve ateşle (καὶ πυρὶ) vaftiz edeceğini belirtir ve ardından "Yabası elindedir. Harman yerini temizleyecek, buğdayını toplayıp ambara yığacak, samanı ise sönmeyen ateşte yakacak (οὗ τὸ πύον ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ καὶ διακαθαριεῖ τὴν ἄλωνα αὐτοῦ καὶ συνάξει τὸν σῖτον αὐτοῦ εἰς τὴν ἀποθήκην, τὸ δὲ ἄχυρον κατακαύσει πυρὶ ἀσβέστῳ)." uyarısında bulunur.⁵²³ Doğal olarak her iki örnekteki κύριε ve καὶ πυρὶ ve akabindeki cümle nasıl oluyor da Markos'ta yokken Matta ve Luka'da bulunduğu araştırmacıları düşündürmüştür. Markos'ta olup Matta ve Luka'da bulunmayan kelime ve ifadelere örnek vermek gerekirse, Markos 2:9'da İsa'nın "ve şilteni topla (καὶ ἄρον τὸν κράβαττόν σου)" sözü; Markos 5:27'de "İsa hakkında anlatılanları duymuştun (ἀκούσασα περὶ τοῦ Ἰησοῦ)" ibaresi Matta ve Luka'da bulunmamaktadır. Peki bu benzerlikler bir tesadüf müdür? Tesadüf değilse, Matta ile Luka arasındaki bu uyum nasıl açıklanabilir?

Öncelikle araştırmacılar küçük itilafların sayısını tespit etmeye çalışmışlardır. Ancak ittifak edilen bir sayı verilememiştir. Hawkins'e göre iki yüz otuz dokuz, H.H. Stoldt'a göre iki yüz yetmiş iki, F. Neirynck'e göre yedi yüz ile bin arasında, A. Ennulat'a göre ise binden fazladır.⁵²⁴ Ancak iki kaynak hipotezi taraftarlarına göre bu

⁵²² Patricia Walters, "The Synoptic Problem", **The Blackwell Companion to the New Testament**, (ed. David E. Aune), Wiley-Blackwell, Malaysia, 2010, s. 244.

⁵²³ Krş. Markos 1:7-8; Matta 3:11-12; Luka 3:16-18.

⁵²⁴ M. Eugene Boring, "The Minor Agreements and Their Bearing on the Synoptic Problem", **New Studies in the Synoptic Problem: Oxford Conference April 2008**, (ed. P. Foster ve diğerleri), Peeters, Leuven, 2011, ss. 234-235; Stein, *Synoptic Gospels*, s. 126.

itilafların birçoğu önemsizdir. Hawkins'e⁵²⁵ göre yirmi birinin, Neirynck'e⁵²⁶ göre ise kırk altısının, Joseph A. Fitzmyer'e göre ise sadece altısının açıklanmaya ihtiyacı vardır.⁵²⁷

Birçok araştırmacı üçlü rivayetlerde Matta ve Luka'nın birbirleriyle uyumlu bir şekilde neden Markos'tan ayrıldığını çözmeye çalışmıştır. Markos'un önceliğini savunan bazı teorisyenlere göre Matta ve Luka yazarları ya ilk-Markos nüshası veya şu anki kanonik Markos'tan sonra elden geçirilmiş ikinci bir nüsha (deutero-Markus) kullanılmış olabilir.⁵²⁸ Doğal olarak aynı pasajda Markos'ta bulunup Matta ve Luka'da bulunmayan ibarelerin sebebi farklı bir Markos nüshası olabilir. Ancak bir varsayımın yine farklı bir varsayımla açıklanmaya çalışılmasına karşı çıkan Streeter küçük itilafların birçok sebebinin olabileceğini düşünmüştür.⁵²⁹

Streeter'a göre küçük itilafların neredeyse yarısının sebebi Markos'un Matta ve Luka tarafından dil ve üslup açısından geliştirilmesidir. Streeter'e göre Markos'un ana dili Aramiceydi. Her ne kadar Markos İncili Grekçe yazılsa da Aramice izler taşıyordu ve fasih bir üsluba sahip değildi. Bundan dolayı Matta ve Luka, Markos'un üslubunu daha fasih bir Grekçeyle düzeltirken aynı yerde benzer müdahalelerde bulunmuşlardır.⁵³⁰ Örneğin, Markos genellikle geçmişte olan olayları naklederken geçmiş zaman kipi yerine geniş zaman kipini (historic present) kullanmıştır. Meselâ, Markos'ta λέγει (o söyler) fiili geniş zaman kipine sahip olmasına rağmen "o söyledi" anlamında geçmiş zaman için kullanılmıştır. Matta ve Luka'da bu fiil genellikle εἶπεν (o söyledi) kelimesiyle değiştirilmiştir.⁵³¹ Ayrıca bazı üçlü rivayetlerde Markos'ta genellikle "ve" bağlacı için καὶ, Matta ve Luka'da ise δὲ kelimesinin kullanıldığı görülür. Streeter için bu değişiklikler önemsizdir. Sonuç olarak Matta ile Luka'nın dil

⁵²⁵ Hawkins, ss. 210-211.

⁵²⁶ Neirynck'in Sinoptik İncillerdeki tüm küçük itilafların listesini çıkardığı çalışması için bkz. Frans Neirynck, **The Minor Agreements: In a Horizontal-line Synopsis**, Leuven University Press, Leuven, 1991. Neirynck'in önemli gördüğü küçük itilaflar listesi için bkz. Neirynck, ss. 101-102.

⁵²⁷ Fitzmyer, Q Source, s. 146. Bu pasajlar Matta 9:7, 20; 17:3, 17; 26:68, 75'tir. Örneğin, Fitzmyer'e göre Luka 22:64'teki (krş. Matta 26:68) "sana vuran kim" ifadesi Luka'nın şahsi kaynağı L'den gelmektedir. Ancak bu ifadenin Matta'ya nasıl geçtiğine yazar değinmemiştir. Bkz. Fitzmyer, Luka, Vol. 2, ss. 660-668.

⁵²⁸ Koester, s. 275; Boring, s. 245.

⁵²⁹ Streeter, ss. 293-325.

⁵³⁰ Streeter, ss. 293-296.

⁵³¹ Markos 11:1'de ἀποστέλλει (gönderir), Matta 21:1 ve Luka 19:29'da ἀπέστειλεν (gönderdi) gibi birçok örnek verilebilir. Markos'ta geçen geniş zaman kipli fiiller ve Matta ile Luka'nın hangi kelimelerle değiştirildiği gösteren liste için bkz. Hawkins, ss. 144-148.

ve üsluba dayalı tercihleri üçlü rivayetlerde Markos'un hilafına uyumlu olmasını doğurmaktadır.⁵³²

Streeter'a göre bazı küçük itilafların sebebi zorunlu değişikliklere dayanmaktadır. Matta ile Luka, Markos'un metnindeki sorunu görmüşler, benzer refleksle aynı müdahaleyi yapmışlardır.⁵³³ Örneğin Markos 6:14'te Celile bölgesinin idaresinden sorumlu Büyük Herod'un oğlu Herod Antipas'tan bahsedilirken kral anlamında βασιλεὺς kelimesi kullanılır. Hâlbuki Herod Antipas tetrarktır, yani Filistin bölgesinin dört yöneticisinden biridir. Matta ile Luka Markos'ta geçen bu yanlış ifadeyi τετραάρχης (tetrark) olarak düzeltmiştir.⁵³⁴ On iki havarinin seçildiği sahnede⁵³⁵ Markos Andreas ismini Zebedi'nin oğulları Yakup ve Yuhanna'dan sonra zikrederken, Matta ve Luka'da ise Petrus'un yanında "onun kardeşi (ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ / τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ)" bilgisiyle vermişlerdir.

Tohum benzetmesinin anlatıldığı sahneden sonra İsa'ya meselin anlamı sorulur.⁵³⁶ Markos'ta on iki havari ile birlikte kim olduğunu bilmediğimiz öbür izleyicilerle İsa yalnız kalırken, Matta ve Luka'da İsa öğrencileriyle (μαθηταί) baş başa kalır. Yani Markos'taki "öbür kişiler (οἱ περὶ αὐτὸν)" Matta ve Luka'dan çıkarılmıştır. Sonuçta Göklerin/Tanrı'nın egemenliğinin sırlarını bilme ayrıcalığı seçilmiş bir gruba verilmiştir ve Markos'taki müphemlik çıkarılarak giderilmiştir.⁵³⁷

Küçük itilafların oluşmasında diğer bir sebep Streeter'a göre Markos ile Q kaynağının çakışmasından dolayı olabilir. Neticede Vaftizci Yahya'nın vaazı, İsa'nın vaftizi, İsa'nın denenmesi, Baalzevul tartışması, havarilerin göreve gönderilmesi ve hardal tanesi meseli Markos İncili ile birlikte Q kaynağında da bulunduğu düşünülmektedir. Bundan dolayı Matta ile Luka'nın Markos'un hilafına birleşmesinde Q kaynağındaki ifadelerin tercih edildiği varsayımı savunulmuştur.⁵³⁸

⁵³² Streeter, ss. 297-298.

⁵³³ Streeter, ss. 298-300.

⁵³⁴ Krş. Markos 6:14; Matta 14:1; Luka 9:7. Ancak Hirodes'in doğum günü ve Vaftizci Yahya'nın öldürüldüğü haberinin nakledildiği pasajda (Markos 6:17-29; Matta 14:3-12) Matta iki cümle önce düzelttiği hatayı Herod için βασιλεὺς kelimesini kullanarak devam ettirmiştir. Kümmel'e göre bu hata Matta'nın Markos metnini kopyalarken yaptığı dikkatsizliği göstermektedir. Kümmel, Introduction, s. 61.

⁵³⁵ Markos 3:13-19; Matta 10:1-4; Luka 6:12-16.

⁵³⁶ Markos ve Luka'da meselin anlamı sorulurken, Matta'da İsa'nın meseller kullanmasının sebebi sorulur. Krş. Markos 4:10-12; Matta 13:10-17; Luka 8:9-10.

⁵³⁷ Streeter, ss. 299-302.

⁵³⁸ Streeter, ss. 305-306; Walters, ss. 245-246.

Son olarak, üçlü rivayetlerde Matta ile Luka'nın Markos'un hilafına birleşmesinin en önemli sebebi müstensihlerin yazmalar üzerinde oynamaları ve hatalarıdır. Homeros yazmalarından örnek veren Streeter, bazı yazmalarda altmış mısranın çıkarılmış olduğunu belirtir ve benzer akıbetin Markos yazmalarının da başına gelmiş olabileceğini ifade eder. Markos İncili'ndeki bazı kelime veya cümleler müstensih tarafından yanlışlıkla gözden kaçtığı ve yazılmadığı, bundan dolayı hatalı yazmanın kullanılmasından dolayı Matta ile Luka arasında küçük itilaflar olabileceği dikkat çekilir.⁵³⁹ Ayrıca metin tenkidi açısından küçük itilafların diğer bir sebebi İncil metinlerini birbirine benzetmek için yapılan müdahalelerdir. Müstensih metni özellikle Matta'ya benzetmek için metin üzerinde oynayabilir. Streeter, Codex Sinaiticus, Codex Vaticanus gibi en eski yazmaların kontrol edildiğinde, daha geç dönemde çoğaltılmış metinlerde görülen itilafların bu yazmalarda görülmediğini belirtir. Bu da metnin müstensih tarafından orijinalliğinin bozulduğunu, iki farklı metni harmonize etmek için metinde olmayan itilaflar doğurduğunu gösterir.⁵⁴⁰

İki kaynak hipotezi taraftarlarına göre aslında küçük itilaflar hipotezin geçerliliğini bozacak bir güce sahip değildir. Muhakkak, Streeter başta olmak üzere birçok araştırmacının her bir çözüm önerisi tatmin edici olmayabilir. Ancak küçük itilaflar muhaliflerin elinde önemli bir koz olmaya, hipotez taraftarları içinse sorun bazen görmezden gelinmeye devam edecektir.

2.2. Q HİPOTEZİ

Matta ve Luka'nın paylaştığı ama Markos İncili'nde olmayan yaklaşık 230-250 cümle bulunmaktadır. Sinoptik problem çalışmalarında Griesbach Hipotezi ya da Farrer-Goulder Hipotezi gibi Luka'nın Matta'yı kullandığını düşünen teoriler ya da Matta'nın Luka'dan istifade ettiğini iddia eden tezler bu ortak materyalin bir yazarın diğerini kullanmasına bağlamaktadır. Ancak iki kaynak hipotezini savunan

⁵³⁹ Streeter, ss. 306-307.

⁵⁴⁰ Streeter, s. 181. Metin tenkidi çalışmalarında metinler arası harmonizasyon yadsınamaz bir gerçektir. Bazı yazmalarda Markos'un Matta ve Luka'yla ihtilafa düşmemesi için Markos metni de Matta ve Luka'ya benzetilmeye çalışılmıştır. Örneğin, önemli küçük itilaflardan biri olan Matta 26:68 ve Luka 22:64'te geçen "sana vuran kim (χριστέ, τίς ἐστὶν ὁ παίσας σε)" ifadesi N, W, X, Θ gibi bazı yazmalarda Markos metnine eklenerek Sinoptik İnciller arası uyum sağlanmıştır. Bkz. Parker, s. 112.

araştırmacılar için bu pek mümkün görülmemektedir.⁵⁴¹ Eğer Luka, Matta'yı kullandıysa neden her iki İncil'de İsa'nın soyağacı⁵⁴² çelişkilerle dolu? Hz. Meryem'in mucizevi bir şekilde İsa'ya gebe kalması,⁵⁴³ Dağdaki Vaaz⁵⁴⁴, Rabbin Duası⁵⁴⁵ gibi pasajlar Luka'da ya farklıdır ya da kısaltılmıştır. Ayrıca sadece Matta'da bulunan rivayetleri neden Luka İncili'ne dahil etmemiştir? Bu ve benzer soruları Matta için de sorabiliriz. Bu sorulara iki kaynak hipotezi tarftarlarına göre “*en basit ve tatmin edici cevap*”⁵⁴⁶ Matta ve Luka'nın Markos'la birlikte birbirinden bağımsız olarak genellikle İsa'nın sözlerini içeren başka bir kaynak kullanmasıdır. İşte bu kaynak şu an kayıp olduğu iddia edilen bundan dolayı birtakım faraziyelere dayanan hipotetik Q kaynağıdır.

Q kavramı Almanca "kaynak" anlamında *quelle* kelimesinin kısaltmasıdır.⁵⁴⁷ XX. yüzyılın başlarından itibaren geniş kabul gören bu kavrama daha önce birçok farklı isim verilmiştir. Papias'ın "Matta, sözleri (λόγια/logia) İbrani dilinde yazdı/derledi."⁵⁴⁸ rivayetinden yola çıkarak ilk teorisyenler bu kaynağı başta *logia* olmak üzere *sözler kaynağı* (*Logienquelle*, *Spruchquelle*), *söylev kaynağı* (*Redenquelle*) gibi farklı şekilde isimlendirmişlerdir.⁵⁴⁹ Ayrıca Bernhard Weiss, Papias'ın rivayetini bir delil kabul ederek bu kaynağı *havarisel kaynak* (*die apostolische quelle*) olarak zikretmiştir. Holtzmann ise basit bir şekilde Grekçe lambda harfi (Λ/L) ile bu kaynağı sembolize etmiştir.⁵⁵⁰

Q sembolünün ilk kez kullanılması Johannes Weiss'in 1890'da yayımlanan bir makalesine⁵⁵¹ dayandırılır. Weiss, çalışmasında ele aldığı Sinoptik cümlelerin *söylev kaynağına* (*Redenquelle*) dayandığını belirttikten sonra parantez içerisinde Q harfini

⁵⁴¹ Bazı araştırmacılar için metinsel ihtimaller mümkün olsa da teolojik ve kristolojik açıdan Matta veya Luka'nın diğerinden istifade etmesi ihtimal dâhilinde değildir. Bkz. Grant, ss. 68-69.

⁵⁴² Matta 1:2-17, Luka 3:23-38.

⁵⁴³ Matta 1:18-25, Luka 2:1-7.

⁵⁴⁴ Luka'da İsa dağda değil, düz bir zeminde vaazını vermektedir. Krş. Matta 5:1-7:29, Luka 6:20-49.

⁵⁴⁵ Matta 6:9-13, Luka 11:2-4.

⁵⁴⁶ Streeter, s. 184.

⁵⁴⁷ Graham N. Stanton ve Nicholas Perrin, "Q", **Dictionary of Jesus and the Gospels**, Second Edition, (ed. Joel B. Green), InterVarsity Press, Downers Grove/IL, 2013, s. 711; Marxsen, s. 117.

⁵⁴⁸ Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, 3.39.16.

⁵⁴⁹ John S. Kloppenborg ve diğerleri, **Q-Thomas Reader**, Polebridge Press, California, 1990, s. 15.

⁵⁵⁰ Stephen Hultgren, **Narrative Elements in the Double Tradition: A Study of Their Place within the Framework of the Gospel Narrative**, Walter de Gruyter, Berlin, 2002, s. 14.

⁵⁵¹ Johannes Weiss, "Die Verteidigung Jesu gegen den Vorwurf des Bündnisses mit Beelzebul", **Theologische Studien und Kritiken**, Vol. 63, 1890, ss. 555-569 künyeli çalışma.

gösterir ve makale boyunca bu sembolü kullanır.⁵⁵² Q kısaltmasının kullanımı kısa sürede genel kabul görür ve Sinoptik çalışmalarda Matta ve Luka'nın Markos'la birlikte kullandığı ikinci kaynağını ifade eden bir ıstılaha dönüşür.⁵⁵³

Bu kaynağın adı ne olursa olsun, istersek K diyelim, sonuçta şu an elimizde olmayan farazi bir kaynaktan söz etmekteyiz. Bundan dolayı Q hipotezi, Sinoptik problem araştırmalarında en tartışmalı konulardan birisidir. Çünkü bu hipotezin muhalifleri tarihte sadece İsa'nın sözlerini içeren ve kilise babaları tarafından da zikredilmiş bir kaynağının olmadığını, bundan dolayı iddia edildiği gibi Matta ve Luka'nın kullandığı kayıp bir kaynaktan söz edilemeyeceğini savunurlar. Her ne kadar iki kaynak hipotezi taraftarları Matta ve Luka'nın ikinci bir kaynağını kabul etseler de bu kaynağın içeriği, yazıldığı dil, tarih ve yeri; hitap ettiği cemaat gibi birçok alt başlıkta aralarında tam bir ittifak yoktur. Ancak araştırmacılar ikili rivayetlerdeki (double tradition) benzerlik ve farklılıklar, dil ve üslup özellikleri, sık kullanılan kavramlar ve bağlamları üzerinden bu kaynağı yeniden kurgulamaya ve tanımlamaya çalışmışlardır.

Klasik söyleme göre Q kaynağı yekpare bir yapıya sahip, tek ve Grekçe yazılmış bir kaynaktır. Genellikle İsa peygamberin sözlerini ve vaazlarını içeren bu kaynak bir şekilde kaybolmuş ve günümüze kadar gelememiştir.

Q'nun başka bir hipotez olan *Markos'un önceliğine* dayandığına dikkat çeken Petrie, hipotezin kendi kendini ispatlamaya zorlandığını ve öne sürülen birçok argümanın objektiflikten uzak ve keyfi olduğunu savunmaktadır. Petrie'ye göre Q taraftarları arasında birçok uyuşmazlık ve çelişki bulunmaktadır ve neticede Q hipotezinin peşinden gitmek Sinoptik çalışmalarda boşa kürek çekmekten başka bir şey değildir.⁵⁵⁴

1945 yılında Nec' Hammadi yakınlarında bazı yazmalar ortaya çıkarılmıştır. Bu yazmalar arasında Kıptice yazılmış Thomas İncili'nin keşfedilmesi Sinoptik peoblemlle ilgilenen araştırmacıları heyecanandırmıştır. Çünkü Q hipotezini kabul

⁵⁵² Harvey K. McArthur, "Short Comment: The Origin of the 'Q' Symbol", **The Expository Times**, Vol. 88, No. 4, January 1977, s. 120.

⁵⁵³ Bazı araştırmacılar Weiss'in Redenquelle kavramından yola çıkarak neden RQ kısaltmasını değil de, sadece Q harfini kullanması araştırmacılar arasında tartışılmıştır. Tartışmalar için bkz. Lou H. Silberman, "Whence Siglum Q? A Conjecture", **Journal of Biblical Literature**, Vol. 98, No. 2, Jun. 1979, ss. 287-288; John J. Schmitt, "In Search of the Origin of the Siglum Q", **Journal of Biblical Literature**, Vol. 100, No. 4, Dec., 1981, ss. 609-611; McArthur, ss. 119-120.

⁵⁵⁴ Stewart Petrie, "'Q' is Only What You Make It", **Novum Testamentum**, Vol. 3, Jan. 1959, ss. 28-33.

etmeyen araştırmacılar sadece İsa'nın sözlerini içeren Q'yu ispat edecek bir yazmaya sahip olmadıklarını ifade ederek de Q hipotezini çürütmeye çalışmışlardır. Ancak Thomas İncili'nin İsa'ya atfedilen yüz on dört tane sözünden oluşması ve bazı cümlelerin Matta ve/veya Luka'yla paralellik arzemesi Q kaynağının lehinde araştırmaların tekrar canlanmasına sebep olmuştur. 1980'lerin sonunda genellikle Amerika ve Kanadalı bilim adamlarının katıldığı Uluslararası Q Projesi başlamış ve bu çalışmaların bir meyvesi olarak 2000 yılında Q'nun Grekçe metninin tenkitli neşri yapılmıştır.⁵⁵⁵

Q isminin kökeni ve Q'nun genel özelliklerine değindikten sonra bu ikinci kaynağın varlığına inanan teorisyenlerin iddialarına geçebiliriz. Q'nun varlığını gösteren kanıtlar nelerdir? Q'nun içeriği, mahiyeti, teolojisi, Thomas İncili ile ilişkisi gibi konular tartışılacaktır.

2.2.1. Yazılı bir Metin Olarak Q

Q hipotezinin savunana araştırmacıların genel kanaati Q'nun yazılı bir kaynak olduğu yönündedir. Şimdi hipotetik Q kaynağının neden yazılı bir kaynak olabilme ihtimalinin ağır bastığını savunan araştırmacıların temel argümanları tartışılmıştır.

2.2.1.1. Lafızlardaki Benzerlik ve Farklılıklar

Q'nun kayıp bir kaynak olduğunu iddia eden teorisyenler Matta ve Luka metninden yola çıkarak bu kaynağın varlığını ispat etmeye çalışmışlardır. Araştırmacılara göre sadece Matta ve Luka'da bulunan pasajlardaki kelime tercihleri, ifade benzerlikleri birbirine çok yakındır, hatta bazıları kelimesi kelimesine aynıdır. Bu durum Matta ve Luka'nın istifade ettiği bir kaynağa işaret etmektedir. Örneğin; İsa'nın "İki efendiye kulluk edilmez."⁵⁵⁶ "İste, istediğin verilecek."⁵⁵⁷ sözleri ve

⁵⁵⁵ James M. Robinson, Paul Hoffmann ve John S. Kloppenborg (ed.). **The Critical Edition of Q**, Fortress Press, Minneapolis, 2000, künyeli eser.

⁵⁵⁶ Luka 16:13; Matta 6:24.

⁵⁵⁷ Luka 11:9-13; Matta 7:7-11

Kudüs’e sitemi ⁵⁵⁸ gibi sözlerinde benzerlik çok yüksektir. Bu ortak cümleleri aşağıdaki tabloda tetkik edelim. ⁵⁵⁹

Tablo 5: Q kaynağında lafızlardaki benzerliklere örnek

	Matta 6:24	Luka 16:13
İki efendiye kulluk edilmez	24) Οὐδεὶς δύναται δυσὶ κυρίοις δουλεύειν· ἢ γὰρ τὸν ἓνα μισήσει καὶ τὸν ἕτερον ἀγαπήσει, ἢ ἐνὸς ἀνθέξεται καὶ τοῦ ἑτέρου καταφρονήσει. οὐ δύνασθε θεῷ δουλεύειν καὶ μαμωνᾷ. “Hiç kimse iki efendiye kulluk edemez. Ya birinden nefret edip öbürünü sever, ya da birine bağlanıp öbürünü hor görür. Siz hem Tanrı’ya, hem de paraya kulluk edemezsiniz.”	13) Οὐδεὶς οἰκέτης δύναται δυσὶν κυρίοις δουλεύειν· ἢ γὰρ τὸν ἓνα μισήσει καὶ τὸν ἕτερον ἀγαπήσει, ἢ ἐνὸς ἀνθέξεται καὶ τοῦ ἑτέρου καταφρονήσει. οὐ δύνασθε θεῷ δουλεύειν καὶ μαμωνᾷ. “Hiçbir <u>uşak</u> iki efendiye kulluk edemez. Ya birinden nefret edip öbürünü sever, ya da birine bağlanıp öbürünü hor görür. Siz hem Tanrı’ya, hem paraya kulluk edemezsiniz.”
	Matta 23:37-39.	Luka 13:34-35
Kudüs’e sitem	37) Ἰερουσαλὴμ Ἰερουσαλὴμ, ἡ ἀποκτείνουσα τοὺς προφῆτας καὶ λιθοβολοῦσα τοὺς ἀπεσταλμένους πρὸς αὐτήν, ποσάκις ἠθέλησα ἐπισυναγαγεῖν τὰ τέκνα σου, ὃν τρόπον ὄρνις ἐπισυνάγει τὰ νοσσία αὐτῆς ὑπὸ τὰς πτέρυγας, καὶ οὐκ ἠθελήσατε. 38) ἰδοὺ ἀφίεται ὑμῖν ὁ οἶκος ὑμῶν ἔρημος. 39) λέγω γὰρ ὑμῖν, οὐ μὴ με ἴδητε ἄρτι ἕως ἂν εἴπητε, Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου . 37) “Ey Yerus̄alim! Peygamberleri öldüren, kendisine gönderilenleri taşıyan Yerus̄alim! Tavuğun civcivlerini kanatları altına topladığı gibi ben de kaç kez senin çocuklarını toplamak istedim, ama siz istemediniz.	34) Ἰερουσαλὴμ Ἰερουσαλὴμ, ἡ ἀποκτείνουσα τοὺς προφῆτας καὶ λιθοβολοῦσα τοὺς ἀπεσταλμένους πρὸς αὐτήν, ποσάκις ἠθέλησα ἐπισυνάξαι τὰ τέκνα σου ὃν τρόπον ὄρνις τὴν ἑαυτῆς νοσσιὰν ὑπὸ τὰς πτέρυγας, καὶ οὐκ ἠθελήσατε. 35) ἰδοὺ ἀφίεται ὑμῖν ὁ οἶκος ὑμῶν. λέγω δὲ ὑμῖν, οὐ μὴ ἴδητέ με ἕως ἡξεί ὅτε εἴπητε, Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου . 34) “Ey Yerus̄alim! Peygamberleri öldüren, kendisine gönderilenleri taşıyan Yerus̄alim! Tavuğun civcivlerini kanatları altına topladığı gibi ben de kaç kez senin çocuklarını toplamak istedim, ama siz istemediniz. 35) Bakın, eviniz ıssız bırakılacak! Size

⁵⁵⁸ Luka 13:34-35; Matta 23:37-39.

⁵⁵⁹ Matta ve Luka’nın ortak kelimeleri için yeşil, Luka’ya özgü kelimeler için sarı, Mata’ya özgü kelimeler için mavi; reklendirme için bkz. Goodacre, ss. 34-35.

	38) Bakın, eviniz ıssız bırakılacak! 39) Size şunu söyleyeyim: ‘Rab’bin adıyla gelene övgüler olsun!’ diyeceğiniz zamana dek beni bir daha görmeyeceksiniz.”	şunu söyleyeyim: ‘Rab’bin adıyla gelene övgüler olsun!’ diyeceğiniz zamana dek beni bir daha görmeyeceksiniz.”
--	--	---

Kaynak: John S. Kloppenborg, **Q Parallels: Synopsis, Critical Notes & Concordance**, Polebridge Press, Sonoma/CA, 1988, ss. 158-159 ve 178-179.

Tablodaki birinci örnekte Matta ve Luka arasındaki fark sadece bir kelimedir. Luka Οὐδείς (hiçbiri, hiç kimse) kelimesinden sonra köle, uşak gibi anlamlar verebileceğimiz οἰκέτης kelimesini ekleyerek anlamı açmıştır. Bunun dışında iki yazar İsa’nın bu sözünü aynı şekilde aktarmıştır. İkinci örnekte İsa’nın Yeruslaim’e sitemi birkaç kelime müstesna, neredeyse aynıdır. Harnack’a göre metinde önemli bir farklılık bulunmamaktadır. Matta’nın cümlesi daha orijinaldir. Luka’daki farklılığın sebebi kendi yazı stiliyle ilgilidir.⁵⁶⁰ Tabii ki, bu örnekleri çoğaltabiliriz.⁵⁶¹ Katolik rahip ve araştırmacı Joseph Fitzmyer’e göre bu yüksek yüzdeli benzerlikler, eğer Matta veya Luka diğerini kullanmadıysa, ikisinin istifade ettiği Grekçe ortak bir kaynak olmalıdır. Bu kaynak da Q olarak isimlendirilen Matta ve Luka’nın ikinci kaynağıdır.⁵⁶²

Bu benzerlikler bütün ikili rivayetler için söz konusu değildir. Bazı pasajlarda Matt ve Luka’nın kelime ve ifade seçimleri dikkat çekici bir şekilde farklıdır. Tablodaki örneği inceleyelim.

Tablo 6: Q kaynağında lafızlardaki farklılıklara örnek

	Matta 5:3-12	Luka 6:20b-26
Ne mutlu!	3) Μακάριοι οἱ πτωχοὶ τῷ πνεύματι, ὅτι αὐτῶν ἐστὶν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν. 4) μακάριοι οἱ πενθοῦντες, ὅτι αὐτοὶ παρακληθήσονται.	20b) Μακάριοι οἱ πτωχοί, ὅτι ὑμετέρα ἐστὶν ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ. 21) μακάριοι οἱ πεινῶντες νῦν, ὅτι χορτασθήσεσθε. μακάριοι οἱ κλαίοντες νῦν, ὅτι γελάσετε.

⁵⁶⁰ Harnack, s. 30.

⁵⁶¹ İkili rivayetlerde ortak kelimelerle ilgili istatistik için bkz. Honoré, s. 143.

⁵⁶² Fitzmyer, Q Source, ss. 150-151.

	5) μακάριοι οἱ πραεῖς, ὅτι αὐτοὶ κληρονομήσουσιν τὴν γῆν. 6) μακάριοι οἱ πεινῶντες καὶ διψῶντες τὴν δικαιοσύνην, ὅτι αὐτοὶ χορτασθήσονται. 7) μακάριοι οἱ ἐλεήμονες, ὅτι αὐτοὶ ἐλεηθήσονται. 8) μακάριοι οἱ καθαροὶ τῇ καρδίᾳ, ὅτι αὐτοὶ τὸν θεὸν ὄψονται. 9) μακάριοι οἱ εἰρηνοποιοί, ὅτι αὐτοὶ υἱοὶ θεοῦ κληθήσονται. 10) μακάριοι οἱ δεδιωγμένοι ἕνεκεν δικαιοσύνης, ὅτι αὐτῶν ἐστὶν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν. 11) μακάριοί ἐστε ὅταν ὀνειδίσωσιν ὑμᾶς καὶ διώξωσιν καὶ εἰπωσιν πᾶν πονηρὸν καθ' ὑμῶν ψευδόμενοι ἕνεκεν ἐμοῦ. 12) χαίrete καὶ ἀγαλλιᾶσθε, ὅτι ὁ μισθὸς ὑμῶν πολὺς ἐν τοῖς οὐρανοῖς· οὕτως γὰρ ἐδίωξαν τοὺς προφῆτας τοὺς πρὸ ὑμῶν. 3) “Ne mutlu ruhta yoksul olanlara! Çünkü Göklerin Egemenliği onlarındır. 4) Ne mutlu yaslı olanlara! Çünkü onlar teselli edilecekler. 5) Ne mutlu yumuşak huylu olanlara! Çünkü onlar yeryüzünü miras alacaklar. 6) Ne mutlu doğruluğa acıkıp susayanlara! Çünkü onlar doyurulacaklar. 7) Ne mutlu merhametli olanlara!	22) μακάριοί ἐστε ὅταν μισήσωσιν ὑμᾶς οἱ ἄνθρωποι καὶ ὅταν ἀφορίσωσιν ὑμᾶς καὶ ὀνειδίσωσιν καὶ ἐκβάλωσιν τὸ ὄνομα ὑμῶν ὡς πονηρὸν ἕνεκα τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου· 23) χάριτε ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ καὶ σκιρτήσατε, ἰδοὺ γὰρ ὁ μισθὸς ὑμῶν πολὺς ἐν τῷ οὐρανῷ· κατὰ τὰ αὐτὰ γὰρ ἐποίουν τοῖς προφήταις οἱ πατέρες αὐτῶν. 24) Πλὴν οὐαὶ ὑμῖν τοῖς πλουσίοις, ὅτι ἀπέχετε τὴν παράκλησιν ὑμῶν. 25) οὐαὶ ὑμῖν, οἱ ἐμπεπλησμένοι νῦν, ὅτι πεινάσετε. οὐαὶ, οἱ γελῶντες νῦν, ὅτι πενθήσετε καὶ κλαύσετε. 26) οὐαὶ ὅταν ὑμᾶς καλῶς εἰπωσιν πάντες οἱ ἄνθρωποι· κατὰ τὰ αὐτὰ γὰρ ἐποίουν τοῖς ψευδοπροφήταις οἱ πατέρες αὐτῶν. 20b) “Ne mutlu size, ey yoksullar! Çünkü Tanrı’nın Egemenliği sizindir. 21) Ne mutlu size, şimdi açlık çekenler! Çünkü doyurulacaksınız. Ne mutlu size, şimdi ağlayanlar! Çünkü güleceksiniz. 22) İnsanoğlu’na bağlılığınız yüzünden İnsanlar sizden nefret ettikleri, sizi toplum dışı edip aşağıladıkları ve adınızı kötüleyip sizi reddettikleri zaman ne mutlu size! 23) O gün sevinin, coşkuyla zıplayın! Çünkü gökteki ödülünüz büyüktür. Nitekim onların ataları da peygamberlere böyle davrandılar. 24) Ama vay halinize, ey zenginler, Çünkü tesellinizi almış bulunuyorsunuz!
--	---	--

	Çünkü onlar merhamet bulacaklar. 8) Ne mutlu yüreği temiz olanlara! Çünkü onlar Tanrı'yı görecekler. 9) Ne mutlu barışı sağlayanlara! Çünkü onlara Tanrı oğulları denecek. 10) Ne mutlu doğruluk uğruna zulüm görenlere! Çünkü Göklerin Egemenliği onlarındır. 11) “Benim yüzümden insanlar size sövüp zulmettikleri, yalan yere size karşı her türlü kötü sözü söyledikleri zaman ne mutlu size! 12) Sevinin, sevinçle coşun! Çünkü göklerdeki ödülünüz büyüktür. Sizden önce yaşayan peygamberlere de böyle zulmettiler.”	25) Vay halinize, şimdi karnı tok olan sizler, çünkü açlık çekeceksiniz! Vay halinize, ey şimdi gülenler, çünkü yas tutup ağlayacaksınız! 26) Bütün insanlar sizin için iyi sözler söyledikleri zaman, Vay halinize! Çünkü onların ataları da sahte peygamberlere böyle davrandılar.”
--	---	---

Kaynak: John S. Kloppenborg, Q Parallels, ss. 24-27.

İsa'nın meşhur dağ vaazının başlangıcı olan bu kısım Matta ve Luka'da farklı bir şekilde aktarılmıştır. Bu vaaz hem kronolojik hem de içerik olarak sorunludur. Matta'da İsa on iki havrisini seçmeden önce Celile bölgesinde ilahi mesajı duyurup halk arasında hastaları iyileştirirken şöhreti çevre bölgelere yayılır. İsa'dan medet uman büyük kalabalıklar onu görmek için geldiği sırada İsa bu vaazı verir. Luka'da ise İsa dua etmek için dağa çıkar, ardından on iki havarisini seçer. İsa'yı dinlemek ve hastalıklarına çare bulmak için büyük bir kalabalık İsa'nın bulunduğu yere gelir. Bu kalabalığı gören İsa dağdan inip düzlük bir yerde vaazına başlar. İçerik olarak Matta ile Luka arasında bazı önemli farklar vardır. Matta 5:7-10 cümleleri Luka'da yoktur. Luka'da İsa'nın kendisinden başkasını düşünmeyen zenginleri kınadığı 24-26. cümleler Matta'da bulunmamaktadır. Bu pasajdaki benzerlik %30 kadardır. Bu farklılığın sebebi her iki yazarın metni kendi teolojisine ve üslubuna göre yeniden yorumlaması denilebilir. Örneğin “göklerin egemenliği/krallığı (βασιλεία τῶν οὐρανῶν)” ifadesi Matta'ya has bir kullanımdır. Matta'da bu kalıp otuz iki defa geçer. Markos ve Luka'da “Tanrı'nın egemenliği (βασιλεία τοῦ Θεοῦ)” ifadesi

tercih edilir.⁵⁶³ Matta kendi kaynağını göklerin egemenliği şeklinde değiştirmiş olabilir. Bunun dışındaki farklılıklar Fitzmyer'e göre iki yazarın kendi kaynaklarını farklı bir şekilde kullanmasına dayanmaktadır.⁵⁶⁴

İki metin arasındaki uyumsuzluklara birçok örnek verebiliriz. Mesela, Rabbin duası,⁵⁶⁵ “Düşmanlarınızı sevin!”,⁵⁶⁶ “Barış getirmedi.”,⁵⁶⁷ “kayıp koyun”⁵⁶⁸ gibi söz ve mesellerde benzerlik oranı %20 ile %50 arasındadır. Peki, madem Matta ve Luka Q kaynağını kullandılar, yukarıda örnek verilen cümlelerdeki yüksek benzerlik neden bu ve benzeri cümlelerde bulunmamaktadır? Q hipotezini savunan araştırmacılar bu soruya farklı cevap vermişlerdir. Patton'a göre bu kaynağın aslı Aramicedir. Matta ve Luka Grekçe Q kaynağını kullanmışlardır, ama bu yazarlar Aramiceden çevrilmiş iki farklı nüshaya sahiptirler. Patton Matta'nın kullandığı nüshaya QMt, Luka'nın kullandığı nüshaya ise QLk ismini verir. Bazı pasajlardaki kelime farklılıklarının sebebi bu kaynağın Aramice'den Grekçeye çevrilirken mütercimmin tercih ettiği yorum farkından kaynaklanmaktadır.⁵⁶⁹ Streeter, Matta ile Luka'daki farklılığı Matta'nın Q ile birlikte üçüncü kaynağı olan M'i beraber kullanmasına bağlamaktadır. Streeter'a göre M kaynağında bazı cümleler Q ile çakışmaktadır. Yani Q'daki bazı cümleler paralel bir şekilde M kaynağında da bulunmaktadır. Streeter, Matta Q'yu kullanırken benzer bazı cümleleri M'de de görünce bu paralel cümleleri birleştirerek İncil'ine almıştır. Luka ise Q kaynağını başka bir kaynakla birleştirmemiştir. Yani Luka, Q'ya yakın daha orijinal formu temsil etmektedir.⁵⁷⁰

Bazı araştırmacılar Q'yu yazılı bir kaynak olmasından ziyade şifahi rivayetler olarak düşünmüşlerdir. Matta ve Luka'daki kelime farklılıklarının sebebi yıllar içerisinde İsa'nın sözleri dilden dile aktarılırken uğradığı kelime değişimleridir. Örneğin, Joachim Jeremias (ö. 1979), Matta ve Luka'daki koşut pasajları tetkik ettiğinde bazı pasajlarda bire bir benzerlik olduğunu ama bazı pasajlarda ise benzerliğin azaldığını, hatta İsa'nın bazı sözlerinin farklı bir sıra ve bağlamda

⁵⁶³ Matta'da üç yerde Tanrı'nın egemenliği kalıbı kullanılır. Matta 12:28; 19:24; 21:31

⁵⁶⁴ Fitzmyer, Luke, Vol.1, s. 627.

⁵⁶⁵ Luka 11:2-4; Matta 6:9-13.

⁵⁶⁶ Luka 6:27-35; Matta 5:38-47 ve 7:12.

⁵⁶⁷ Luka 12:51-53; Matta 10:34-36.

⁵⁶⁸ Luka 15:4-7; Matta 18:12-14.

⁵⁶⁹ Patton, ss. 123-128.

⁵⁷⁰ Streeter, ss. 272-282.

kullanıldığını ifade etmektedir. Bundan dolayı Jeremias'a göre Matta ve Luka birbirinden haberi olmadan cemaat içinde dolaşan şifahi rivayetleri kullanmış olabilir.⁵⁷¹ Ancak Q'nun yazılı bir kaynak olduğunu savunan klasik anlayışa göre Matta ve Luka'daki yüksek oranların sözlü rivayetlere dayanmış olması mümkün değildir.

Bazı araştırmacılara göre koşut pasajlardaki farklılıklar İncil yazarlarının kullandığı kaynağı düzeltmeleri, metinde bazı kelimeleri eklemeleri, çıkarmaları veya değiştirmeleri şeklinde metne editoryal müdahalede bulunmalarından kaynaklanmaktadır. Nasıl ki Matta ve Luka, Markos'u kullanırken metne bazı müdahalelerde bulunmuşlar, dil ve üslup olarak değiştirmişlerse yine aynı şekilde Q kaynağını kullanırlarken uygun gördükleri yerleri değiştirmişlerdir. Bu da ister istemez paralel pasajlarda farklılıkları doğurmuştur.⁵⁷²

2.2.1.2. Sıralamadaki Benzerlik ve Farklılıklar

Matta ve Luka'da Vaftizci Yahya'nın vaftiz olmak için gelenlere seslenmesi,⁵⁷³ İsa'nın denenmesi,⁵⁷⁴ dağ vaazı ve İsa'nın birçok sözü benzer sırayla aktarılmaktadır.⁵⁷⁵ Q hipotezini destekleyen teorisyenlere göre nasıl ki üçlü rivayetler Markos merkeze alınıp mukayese edildiğinde olayların sıralanışındaki benzerlikler Matta ve Luka'nın Markos'u kullandığının bir delili ise aynı şekilde bu ve benzeri ikili rivayetlerin Matta ve Luka'da kurgulanış sırası Matta ve Luka'nın ikinci bir kaynağı kullandığını göstermektedir.

Tablo 7: İkili rivayetlerin sırasında uyumlu olduğu yerler

	Matta	Luka
1	7:3-5	6:41-2

⁵⁷¹ Bkz. Joachim Jeremias, "Zur Hypothese einer schriftlichen Logienquelle Q", *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft*, Vol. 29, 1930, ss. 147-149.

⁵⁷² Vincent Taylor, "Some Outstanding New Testament Problems: The Elusive Q", *Expository Times*, Vol.46, 1934, s. 71; John S. Kloppenborg, *The Formation of Q: Trajectories in Ancient Wisdom Collections*, Fortress Press, Philadelphia, 1987, ss. 42-47.

⁵⁷³ Matta 3:7-10, 3:7-9

⁵⁷⁴ Matta 4:1-11, Luka 4:1-13

⁵⁷⁵ Diğer örnekler için bkz. Frans Neirynck, "Synoptic Problem", *The New Jerome Biblical Commentary*, (ed. Raymond E. Brown ve diğerleri), Prentice Hall, New Jersey, 1990, s. 590.

2	7:16-20	6:43-45
3	7:21	6:46
4	7:24-27	6:47-49
5	8:5-10, 13	7:1-10
6	-----	7:11-17
7	11:2-6	7:18-23
8	11:7-11	7:24-28
9	21:32	7:29-30
10	11:16-17	7:31-32
11	11:18-19	7:33-35

Kaynak: Neirynck, ss. 590-591; Kloppenborg, Q parallels, ss. xxxi-xxxiii.

Öncelikle şunu belirtelim ki araştırmacıların ekseriyetine göre Q kaynağını en iyi bir şekilde koruyan Luka olduğu düşünüldüğü için Q araştırmalarında Luka'nın sırasına göre Q'ya atfedilen cümleler düzenlenir. Yine Luka'nın cümle numaralandırılmasına göre Q cümleleri numaralandırılır. Örneğin Q 6:41-42 Luka 6:41-42'yi ifade etmektedir.⁵⁷⁶

Yukarıdaki tabloda cümleler Luka'nın sırasına göre mukayese edildiğinde birebir olmasa da aynı düzen içerisinde cümlelerin işlendiği görülür. Bu kurguda İsa'nın dul kadının oğlunu diriltme kıssası⁵⁷⁷ dışında Luka kullandığı özel bir malzeme yoktur. Din adamlarının ve Ferisilerin Vaftizci Yahya'ya inanmamalarının eleştirildiği cümle (Luka 7:29-30) Matta'da M malzemesiyle (Matta 21:28-32) birleştirilerek kullanıldığı için sırayı bozduğu görülür.

İkili rivayetlerdeki bütün cümleler her iki İncil'de böyle uyumlu değildir. Matta merkeze alınıp cümleler mukayese edildiğinde düzensizliğin daha da arttığı görülür. Aşağıdaki tabloyu inceleyelim.

Tablo 8: Matta'ya göre ikili rivayetlerin sıralaması

	Matta	Luka
1	5:1-4, 6	6:20-21

⁵⁷⁶ İçerik düzenlemesi açısından bkz. Kloppenberg, Q Parallels, s. xxx.

⁵⁷⁷ Luka 7:11-17.

2	5:11-12	6:22-23
3	5:13	14:34-35
4	5:15	11:33
5	5:18	16:17
6	5:25-26	12:58-59
7	5:32	16:18
8	5:39b-40	6:29
9	5:42	6:30
10	5:44	6:27-28
11	5:45	6:35
12	5:47-48	6:34, 36

Kaynak: Kloppenborg, Critical, s. ix.

Tabloda Matta'nın sırasına göre dağ vaazının ilk kısmı verilmiştir. İsa'nın "ne mutlu" nutku Matta ve Luka'da paraleldir. Fakat Matta'nın 5:13-32 cümleleri Luka'da farklı yerlerde, hatta bazıları farklı bağlamda kullanılmıştır. Mesela, İsa, Matta'da "ne mutlu" nutkundan sonra öğrencilerini *"Yeryüzünün tuzu sizsiniz. Ama tuz tadını yitirirse, bir daha ona nasıl tuz tadı verilebilir? Artık dışarı atılıp ayak altında çiğnenmekten başka işe yaramaz."*⁵⁷⁸ meteforuyla bir nevi hem övmekte hem de uyarmaktadır. Luka'da (14:25-27) İsa öğrencilerine kendisini takip etmek isteyen ailesini, sevdiklerini ve hatta kendi canını gözden çıkarması (μισῆν, nefret etmesi) gerektiğini belirtir. Hatta ölümü göze almayan (çarmıhını yüklenip ardından gelmeyen) öğrencisi olamayacağını ifade eder. Ardından Luka kendi özel L kaynağından düşünmeden kule yapmak ve savaşmak isteyen iki farklı kişinin halini örnek verir. Bundan sonra Luka *"Tuz yararlıdır. Ama tuz tadını yitirirse, bir daha nasıl o tadı kazanabilir? Ne toprağa, ne de gübreye yarar; onu çöpe atarlar. İşitecek kulağı olan işitsin."* cümlesiyle bölümü tamamlar. Her iki metindeki tuz benzetmesi paralel izlenimi verse de aslında ikisi de farklı bağlamlarda kullanılmıştır. Fitzmyer'e göre Luka, Matta'yı değil kullanmaktan ziyade, Markos 9:50 ile Q'yu birleştirerek cümleyi yeniden oluşturmuştur.⁵⁷⁹ Kloppenborg her ne

⁵⁷⁸ Matta 5:13.

⁵⁷⁹ Fitzmyer, Luke, Vol. 2, s. 1067.

kadar ikili rivayetlerin genel olarak tek bir kaynağa dayandığına inansa da Matta 5:13 ile Luka 14:34-35'in Q'dan değil de başka bir kaynaktan gelmiş olabileceğini öne sürmüştür.⁵⁸⁰ Peki genel olarak Matta ile Luka arasındaki bu düzensizliğin sebebi nedir?

Q hipotezini destekleyen araştırmacılar Matta ile Luka'nın Q kaynağını farklı bir şekilde kullandığından dolayı ikili rivayetlerde uyumsuzluğun ortaya çıktığını iddia etmişlerdir. V. Taylor, Matta'daki beş söyleve⁵⁸¹ dikkat çeker. Taylor'a göre Luka genel olarak Q'nun sırasına sadık kalmıştır, Matta ise Q'daki mazlemeyi bu beş söyleve göre toplamıştır. Matta, Markos'un taslağına sadık kalacak şekilde Q'daki İsa'nın sözlerini M kaynağıyla birleştirerek yeniden yazmıştır. Her ne kadar ilk bakışta iki metin arasında farklılıklar görülse de Matta'daki bu beş vaaza göre metinler incelendiğinde iki İncil arasındaki uyum rahatlıkla görülür.⁵⁸² Az da olsa bazı pasajların Matta'da özgün sırayı takip ettiği düşünülmüştür. Mesela, İsa vaftiz olduktan sonra Şeytan tarafından üç farklı sınava tabi tutulur.⁵⁸³ Birincisinde İsa açlıkla denenir. Bundan sonra ikinci ve üçüncü denemelerin sırası Matta ve Luka'da farklıdır. Matta'da Şeytan İsa'yı ilk önce tapınağın yüksek bir tepesine çıkarıp aşağıya atlamakla, ardından yüksek bir dağa çıkarıp gördüğü ülkeleri kendisine vermekle sınar. Luka'da bu iki imtihanın yerleri değiştirilerek sunulur. Araştırmacıların ekseriyetine göre Luka'nın teolojisinde Kudüs önemli bir yere sahip olduğu için son denemenin yazar Kudüs'te bitirmektedir.⁵⁸⁴

2.2.1.3. Mükerrerler

Q kaynağının yazılı bir metin olduğunu savunan araştırmacıların üçüncü delili Matta ve Luka'da mükerrer cümlelerin bulunmasıdır. Yani İsa'nın bir sözünün veya bir olayın iki kere zikredilmesi yazarın iki farklı kaynağı kullandığını gösterebilir. Muhakkak İsa, bir sözü farklı bir zaman ve mekanda söylemiş olabilir

⁵⁸⁰ John S. Kloppenborg, **Excavating Q : The History and Setting of the Sayings Gospel**, Fortress Press, Minneapolis, 2000, s. 72.

⁵⁸¹ Matta 5-7, 10, 13, 18, 23-25. bölümler.

⁵⁸² Vincent Taylor, "The Original Order of Q", **New Testament Essays: Studies in Memory of T. W. Manson, 1893-1958**, (ed. Angus J. B. Higgins), Manchester University Press, Manchester, 1959, ss. 248-266.

⁵⁸³ Matta 4:1-11; Luka 4:1-13.

⁵⁸⁴ Fitzmyer, Luke, Vol.1, ss. 165 ve 507.

veya İncil yazarı kullandığı kaynakta İsa'nın bir sözünü farklı iki yerde söylediğini tahayyül ederek bunu eserinde iki kere işlemiş olabilir. Ancak Streeter'a göre mükerrerlerin birçok kez bulunması yazarın benzer kaynakları kullandığının bir delilidir.⁵⁸⁵ Araştırmacılara göre Matta ve Luka Markos ile birlikte Q kaynağını kullanırken bazen biri veya ikisi İsa'nın bir sözünü farklı bağlamlarda iki kere kullanmışlardır. Yazarlar bazen Markos'u bazen de Q metnini esas almışlardır. Dolayısıyla bu durum Matta ve Luka'da mükerrerlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁵⁸⁶

Araştırmacılara göre mükerrerler iki kaynağın kullanımı sonucu oluşan mükerrerler (source doublets) ve yazarın bir kaynaktaki rivayeti gözden geçirerek değiştirmesi veya farklı şekilde sunması sonucu oluşan mükerrerler (redactional doublets) olarak ikiye ayrılır.⁵⁸⁷ İkinci mükerrer çeşidine örnekle başlamak gerekirse Matta, dağ vaazında İsa'nın *“Eğer sağ gözün günah işlemene neden olursa, onu çıkar at. Çünkü vücudunun bir üyesinin yok olması, bütün vücudunun cehenneme atılmasından iyidir. Eğer sağ elin günah işlemene neden olursa, onu kes at. Çünkü vücudunun bir üyesinin yok olması, bütün vücudunun cehenneme gitmesinden iyidir.”*⁵⁸⁸ sözünü farklı bir bağlamda tekrar kullanmıştır. İsa'nın Kudüs'e doğru son yolculuğuna çıkmadan önce *“Göklerin egemenliğinde en büyük kimdir?”* sorusuna binaen verdiği cevapta Matta zikredilen bu iki cümleyi kendi arasında takdim tehir yaparak ve metin içinde de bazı küçük değişikliklerle ikinci kez kullanmıştır. Bu cümle Luka'da yoktur. Fleddermann'a göre Matta bu cümleyi değiştirerek iki kere kullanmıştır.⁵⁸⁹

Konumuzla alakalı olarak esas önemli olan mükerrerler iki kaynağın kullanmasından doğan tekrarlardır (source doublets). Mükerrere konu olan bazı

⁵⁸⁵ Streeter, s. 204.

⁵⁸⁶ Harry T. Fleddermann, **Q: A Reconstruction and Commentary**, Peeters, Leuven, 2005, ss. 54-55. Mükerrerlerin iki kaynak hipotezinde bir delil olarak kullanılması C. H. Weisse'e (1838) kadar gitmektedir. H. J. Holtzmann (1863), B. Weiss (1861), P. Wernle (1899), J. C. Hawkins (1899) gibi iki kaynak hipotezinin öncüleri mükerrer parçaları Matta ve Luka'nın Markos ile birlikte kullandığı ikinci bir kaynağın delili olarak kabul etmişlerdir. XIX. yüzyılda mükerrer parçalara yaklaşım için bkz. Geert Van Oyen, "The Doublets in 19th-Century Gospel Study", **Ephemerides Theologicae Lovanienses**, Vol. 73/4, 1997, ss. 277-306.

⁵⁸⁷ Harry T. Fleddermann, "The Doublets in Luke", **Ephemerides Theologicae Lovanienses**, Vol. 84/4, 2008, ss. 409-410.

⁵⁸⁸ Matta 5:29-30.

⁵⁸⁹ Harry T. Fleddermann, **Mark and Q: A Study of the Overlap Texts**, Leuven University Press, Leuven, 1995, s. 5.

cümleler bazen hem üçlü rivayette hem de ikili rivayette bulunmaktadır. Örneğin, İsa, (ilahi) sırların/gizlerin elbet bir gün açığa çıkarılacağını söyledikten sonra “Çünkü kimde varsa, ona daha çok verilecek. Ama kimde yoksa, kendisinde olan da elinden alınacak.” uyarısında bulunur. Markos 4:25’te olan bu cümle Matta 13:12, 25:29 ve Luka 8:18, 19:26’da birkaç değişiklikle aktarılmaktadır. Bazı mükerrerler Markos’taki sırasından çıkarılarak farklı bir bağlamda kullanılmıştır. Örneğin, İsa sona doğru yaklaşırken havarilerin karşılaşacağı zorluklardan bahseder. İsa havarilerine korkmamalarını, velev ki mahkemeye çıkarıldıklarında konuşanın kendilerinin değil, Kutsal Ruh’un olacağını söyler. Bu cümle Matta ve Luka’daki koşut pasajda geçmez.⁵⁹⁰ Ancak bu cümle Matta 10:19 ve Luka 12:11-12’de birkaç farklılıkla paylaşılmıştır. Matta’da konuşanın Kutsal Ruh (τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον) yerine “Babanızın Ruhu (τὸ Πνεῦμα τοῦ Πατρὸς ὑμῶν)” olarak kaydedilmiştir. Luka’da ise Kutsal Ruh havarilere ne söylemeleri gerektiğini öğretecektir. Bu cümlede Kutsal Ruh konuşan konumundan öğreten konumuna geçmiştir. Birtakım araştırmacılara göre Matta ve Luka Markos 13:11’i Q kaynağı ile birleştirerek yazmışlardır. Sonun belirtileri kısmında Matta bu cümleyi tekrar yazmayı gerek görmezken Luka ise konuşma yeteneğinin Kutsal Ruh’tan değil, bizzat İsa’dan geleceğini belirterek 12:11-12’e benzer bir cümleyi yeniden yazmıştır. Doğal olarak bu da mükerrere sebep olmuştur.⁵⁹¹ Ancak bazı araştırmacılara Matta 10:19 ve Luka 12:11-12 Q’dan istifade edilerek yazılmamıştır. Bu cümleler direkt Markos 13:11’e dayanmaktadır.⁵⁹²

Q hipotezini destekleyen araştırmacılar arasında mükerrerlerin sayısı ve kapsamı konusunda bir ittifak yoktur. Araştırmacılar farklı listeler yayınlamışlardır. Örneğin, Hawkins’e göre Matta’da yirmi iki, Luka’da on bir mükerrer cümle bulunmaktadır.⁵⁹³ Fleddermann ise daha komplike bir liste hazırlamıştır.⁵⁹⁴ Her ne kadar Tuckett Q hipotezini desteklese de mükerrerler için en zayıf delil olduğunu

⁵⁹⁰ Krş. Matta 24:9-14; Markos 13:9-13; Luka 21:14-15.

⁵⁹¹ Fleddermann, Mark and Q, ss. 191; Fitzmyer, Luka, Vol. 2, s. 963.

⁵⁹² Kloppenborg, Q parallels, s. 126.

⁵⁹³ Hawkins’in açıklamalı listesi için bkz. Hawkins, ss. 80-106. Farklı bir liste için bkz. Fleddermann, Q, ss. 56-59.

⁵⁹⁴ Fleddermann, Q, ss. 56-59.

düşünmüştür.⁵⁹⁵ Yine de Kloppenborg, Kümmel, Fleddermann gibi araştırmacılar için mükerrerler Q'nun yazılı bir kaynak olduğunun delillerindendir.

⁵⁹⁵ Christopher M. Tuckett, **Q and the History of Early Christianity: Studies on Q**, Hendrickson Publishers, Glasgow, 1996, s. 11.

SONUÇ

Nasıralı İsa tarihin en tartışmalı şahsiyetlerinden biridir. Hristiyanlar tarafından Tanrı'nın oğlu, Müslümanlar tarafından Hz. Muhammed'in müjdecisi bir peygamber olarak inanılan Nasıralı İsa, muhalifleri tarafından ise Musa'nın yasasını yıkan veya cinlenmiş birisiydi. Peki o kendisini nasıl görüyordu? Başka bir ifadeyle miladi I. asrın başlarında yaşamış Nasıralı İsa kimdi? Bu soruya XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren birçok araştırmacı farklı cevap vermiştir. Bu cevapların ana kaynağı ise, özellikle ilk üç İncil'i ifade eden Sinoptik İncillerdir.

Sinoptik İnciller mukayeseli bir şekilde okunduğunda birçok olay benzer bir sırayla nakledilir. İsa'nın sözleri, vaazları, meselleri hemen hemen aynı bağlamlarda nakledilir. Ancak ilk üç İncil detaylı bir şekilde incelendiğinde kendi aralarında birçok farklılığın ve çelişkinin bulunduğu görülür. Bu benzerlik ve farklılıkların sebeplerinin araştırılmasını ifade eden sinoptik problem tartışmaları bir disiplin olarak XVIII. asrın sonlarında doğmuş ve günümüze kadar gelmiştir.

İnciller arasında muhtemel bir ilişkinin olabileceğini ilk ifade eden Aziz Augustinus olduğu görülmüştür. Her ne kadar Sinoptik İncillere yaklaşım modern dönemdeki anlayış ve eleştirel boyut kadar olmasa da Augustinus, İnciller arasında bir ilişki olduğunu belirtmiş ve metinler arasındaki çelişkileri giderecek bazı öneriler ileri sürmüştür. Augustinus'a göre ilk yazılan İncil Matta'dır. Markos Matta'yı, Luka Matta ile Markos'u ve Yuhanna ise kendisinden önceki tüm İncilleri kullanmıştır. Augustinus'un bu görüşü XVIII. yüzyıla kadar Batı dünyasında hâkim görüş olarak kabul edildiği tetkik edilmiştir.

Her ne kadar Reform döneminde Alman Protestanlar tarafından Katolik kilisesine ait bazı dogmalar kırılrsa da İsa'ya ve Hristiyan kutsal metinlerine en ağır eleştiriler XVII. yüzyılda İngiliz deistler tarafından geldiği görülmüştür. İngiliz deistler, aslında Hristiyanlığın ilk yüzyıllarından beri bilinen İncillerdeki çelişkileri kullanmakla birlikte İsa'yla ilgili anlatılara şüpheli bir şekilde yaklaşarak yıkıcı eleştirilerde bulunmuşlardır. İngiliz deistlerden etkilendiği düşünülen Alman düşünür Hermann S. Reimarus, tarihin İsa'sıyla Hristiyan dogmasındaki İsa'yı ayırmış, İncil metinlerine güvenilemeyeceğini ifade etmiş ve Hristiyan itikadının temel unsurlarından biri olan İsa'nın ölümden dirildiği inancını havariler tarafından

uydurulmuş bir hikâye olduğunu belirtmiştir. Reimarus'un bu eleştirileri bir nevi domino etkisi yaratmış ve tarihsel İsa çalışmaları ve İncillerin kökeni ve aralarında bir ilişki olup olmadığı tartışmalarının ortaya çıkmasında etkili olmuştur.

XVIII. asırdan günümüze İncillerin kökeniyle ilgili birçok hipotez ileri sürülmüştür. Bu hipotezlerden iki kaynak hipotezi özellikle XX. asrın başlarında özellikle Alman Protestanlar arasında bilimsel bir gerçek gibi kabul edildiği görülmüştür. Ancak 1950'lerden sonra bazı eski hipotezler tekrar yorumlanarak iki kaynak hipotezine muhalefet edilmiştir. Örneğin, W.R. Farmer, Johann J. Griesbach'ın hipotezini geliştirmiştir. Bu teoriye göre Matta yazılan ilk İncil; Luka Matta'yı, Markos ise her ikisini kullanmıştır. Hemen hemen aynı yıllarda A.M. Farrer da Gottlob C. Storr'un hipotezini revize ederek tekrar gündeme getirmiştir. Bu teoriye göre, Markos ilk İncil'dir. Matta Markos'u ve Luka her iki İncil'i kaynak olarak kullanmıştır. İlk teori iki kaynak hipoteziyle çatışırken, ikinci teori, yani Farrer hipotezi iki kaynak hipoteziyle yazılan ilk İncil konusunda uyumludur. Ancak muhalif bu iki teorinin ortak noktası iki kaynak hipotezini kabul eden araştırmacıların aksine hipotetik Q kaynağı reddedilmektedir. Bütün bu muhalefete rağmen günümüzde akademik camiada en fazla benimsenen hipotez, yine iki kaynak hipotezidir.

İki kaynak hipotezi diğer hipotezlere daha basit ve bazı temel sorulara daha kolay cevap vermektedir. Örneğin, Markos yazılan ilk İncil olmakla birlikte Matta ve Luka'nın Markos'la birlikte yararlandığı ikinci bir kaynak Q kaynağı bulunmaktadır. Matta ve Luka, bu iki temel kaynağı birbirinden bağımsız bir şekilde kullanmıştır. Böylelikle Luka'nın Matta'yı ya da Matta'nın Luka'yı kullandığını ileri süren görüşlerdeki ortaya çıkan problemler çözülmüş olmaktadır. Örneğin, eğer Matta Luka'yı kullandıysa neden Matta İsa'nın doğumunu, soyağacını, çocukluğunu Luka'dan çok farklı bir şekilde aktardı. Matta, Markos'u neredeyse tamamen kopyalarken neden İsa'nın hayatına ait bu önemli kısımlarda Luka'yla ciddi çelişkiler bulunmaktadır? Aynı soruyu Luka için Matta'nın hilafına sorulabilir. Ayrıca Markos'ta bulunmayıp Matta ve Luka'nın paylaştığı ve genellikle İsa'nın sözlerini içeren *ikili rivayetler* bu iki İncil'de genellikle farklı bir sıra ve bağlamda kullanılmıştır. Hâlbuki neden bu iki yazar hemen hemen Markos'un içerikteki sırasını takip ederken, *ikili rivayetler* söz konusu olduğunda birbirinden farklı bir

kullanım söz konusudur? Eğer Matta veya Luka diğerini kaynak olarak kullandıysa Markos'ta uyguladıkları yöntemi ikinci kaynakları için göstermeleri gerekmez miydi? Bu girift problemi iki kaynak hipotezini destekleyenlere göre çok kolaydır. Bu çözüm önerisine göre Matta ve Luka, Markos'la birlikte birbirinden habersiz bir şekilde Q adını verdikleri ikinci bir kaynak kullanmışlardır.

Q hipotezinin en önemli sorunu dört İncil yazmaları gibi veya bazı apokrif İncillerin yazmaları gibi günümüze ulaşmış bir bulgunun bulunmamasıdır. Ayrıca herhangi bir kilise yazarının İsa'nın sözlerini içeren bir kaynaktan söz etmemiş olmasıdır. Her Q kaynağına ait günümüze ulaşmış bir yazma bulunmasa da Q hipotezini destekleyen araştırmacılar, bu kaynağın Matta ve Luka'nın ortak rivayetlerinden bu kaynağın tekrar kurgulanabileceğini savunmuşlardır. Ayrıca bazı araştırmacılara göre 1945 yılında arkeolojik kazılarda ortaya çıkan Thomas İncili aslında Q kaynağıdır ve Matta ve Luka, Markos'la birlikte Thomas İncili'ne ait bir yazmadan istifade etmişlerdir.

Sinoptik problemler çerçevesinde öne sürülen tüm teoriler ister istemez farazi bir yönü olduğu unutulmamalıdır. Araştırmacılar Sinoptik İncillerdeki benzerlik ve farklılıklardan yola çıkarak çözüm önerileri sunmuşlardır. Daha önce dile getirildiği gibi buradaki temel amaç ilk İncil'e ve ondan da tarihte yaşamış İsa'nın aslında kim olduğunu çözmektir. Muhakkak günümüzde üzerinde tamamen ittifak edilmiş bir çözüm önerisi/hipotez bulunmamaktadır. Her bir hipotezin artısı olduğu kadar eksisi de bulunmaktadır. Bir satranç tahtası düşünelim. Beyaz zemin üzerine siyah kareler mi çizilmiştir, yoksa siyah zemin üzerine beyaz kareler mi çizilmiştir. Burada önemli olan meseleye hangi bakış açısından bakıldığıdır. Bundan dolayı bilim dünyasını sarsacak bir yazma keşfedilse bile sinoptik problem tartışmaları akademik disiplin olarak devam edecek ve eski hipotezler yeniden yorumlanarak bu alanda tartışmalar devam edecektir.

KAYNAKÇA

Abbott, Walter M. (ed.). **The Documents of Vatican II**, trans. Joseph Gallagher, Herder and Herder Association Press, New York, 1966.

Abbott-Smith, George. **A Manual Greek Lexicon of the New Testament**, T&T Clark, Edinburgh, 1922, ss. 270-271.

Adam, Baki. **Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat**, 3. Baskı, Pınar Yayınları, İstanbul, 2010.

Aland, Kurt. **Synopsis Quattuor Evangeliorum**, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1996.

Aland, Kurt ve Barbara Aland. **The Text of the New Testament: An Introduction to the Critical Editions and to the Theory and Practice of Modern Textual Criticism**, Second Edition, çev. Erroll F. Rhodes, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids/Michigan, 1995.

Alexander, Loveday. **The Preface to Luke's Gospel: Literary Convention and Social Context in Luke 1.1-4 and Acts 1.1**, Cambridge University Press, New York, 1993.

Alıcı, Mehmet. **Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi**, Divan Kitap, İstanbul, 2018.

Allen, Willoughby C.. **Critical and Exegetical Commentary on the Gospel According to Matthew**, Third Edition, T&T. Clark, Edinburgh, 1907.

Annand, Rupert. "Papias and the Four Gospels", **Scottish Journal of Theology**, Vol.9/1, March 1956, ss. 46-62.

Augustin, "Harmony of the Gospels", çev. S.D.F. Salmond, **Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church**, (ed. Philip Schaff), First Series, Vol. 6, Wm. B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids/Michigan, 1991, ss. 67-236.

Augustin, "Reply to Faustus the Manichaeon", çev. Richard Stothert, **Nicene and Post-Nicene Fathers**, (ed. Philip Schaff), First Series, Vol. 4, Hendrickson Publishers, Peabody/MA, 1995, ss. 153-345.

Augustine. **Confessions**, trans. Vernon J. Bourke, The Catholic University of America Press, Washington, 1953.

Augustine, **The Retractations**, trans. Mary Inez Bogan, The Catholic University of America Press, Washington, 1968.

Augustinus. **İtiraflar**, çev. Dominik Pamir, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999.

Aydın, Mahmut. **Tarihsel İsa: İmanın Mesih'inden Tarihin İsa'sına**, Ankara Okulu, Ankara, 2002.

Aydın, Mahmut. "Yahudi Bir Peygamberden Gentile Tanrıya: İsa'nın Tanrısallaştırılma Süreci", **İslâmiyât**, Cilt: 3, Sayı: 4, Aralık 2000, ss. 47-74.

Bağır, Muhammed Ali. **Kutsal Kitap Eleştirisi (Doğuşu, Gelişimi ve Metotları)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2009.

Baird, William. **History of New Testament Research, Volume One: From Deism to Tübingen**, Fortress Press, Minneapolis, 1992.

Baird, William R.. "Current Trends in New Testament Study", **The Journal of Religion**, Vol. 39/3, 1959, ss. 137-153.

Barclay, William. **The Men, the Meaning, the Message of the New Testament Books: a Series of New Testament Studies**, The Westminster Press, Philadelphia, 1976.

Barr, Allan. **A Diagram of Synoptic Relationships**, Second Edition, T&T Clark, Edinburgh, 2002.

Barton, George A.. "The Question of 'Ur-Marcus' Once More", **Journal of Biblical Literature**, Vol. 48, no. 3/4, 1929, ss. 239-247.

Baum, Armin D.. "Synoptic Problem", **Dictionary of Jesus and the Gospels**, Second Edition, (ed. Joel B. Green), InterVarsity Press, Downers Grove/IL, 2013, ss. 911-919.

Bellinzoni, Arthur J.. "Introduction", **The Two-Source Hypothesis: A Critical Appraisal**, (ed. Arthur J. Bellinzoni), Mercer University Press, 1985, ss. 3-19.

Bentley, Jerry H.. **Humanists and Holy Writ: New Testament Scholarship in the Renaissance**, Princeton University Press, New Jersey, 1983.

el-Biruni, Ebu Reyhan. **Maziden Kalanlar: el-Asar el-Bakiye**, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011.

Boring, M. Eugene. "The Minor Agreements and Their Bearing on the Synoptic Problem", **New Studies in the Synoptic Problem: Oxford Conference April 2008**, (ed. P. Foster ve diğerleri), Peeters, Leuven, 2011, ss. 227-251.

Bornkamm, Günther, Gerhard Barth ve Heinz J. Held. **Tradition and Interpretation in Matthew**, trans. Percy Scott, Westminster Press, Philadelphia, 1963.

Brown, Colin. "Quest of the Historical Jesus", **Dictionary of Jesus and the Gospels**, Second Edition, (ed. Joel B. Green), InterVarsity Press, Downers Grove/IL, 2013, ss. 718-756.

Brown, Raymond E.. **An Introduction to the New Testament**, Doubleday, New York, 1997.

Brown, Raymond E. ve Thomas Aquinas Collins, "Church Pronouncements", **The New Jerome Biblical Commentary**, (ed. Raymond E. Brown ve diğeri), Prentice Hall, New Jersey, 1990, ss. 1166-1174.

Bruce, Alexander B. "The Synoptic Gospels", **The Expositor's Greek Testament**, Vol. I, Sixth Edition, (ed. W. Robertson Nicoll), Hodder and Stoughton, London, 1910, ss. 61-651.

Bruce, F. F.. **The Acts of the Apostles: The Greek Text with Introduction and Commentary**, Third Revised Edition, Wm. B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids/Michigan, 1990.

Bucaille, Maurice. **Müsbet İlim Yönünden Tevrat, İnciller ve Kur'an**, çev. Mehmet Ali Sönmez, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 1984.

Buckley, Eric R.. "Justin Martyr's Quotations from the Synoptic Tradition", **The Journal of Theological Studies**, Vol. 36, No. 142, April 1935, ss. 173-176.

Bundy, Walter E.. **Jesus and the First Three Gospels: An Introduction to the Synoptic Tradition**, Harvard University Press, Cambridge, 1955.

Butler, B.C.. **The Originality of St Matthew: A Critique of the Two-Document Hypothesis**, Cambridge University Press, New York, 1951.

Cadbury, Henry J.. **The Making of Luke-Acts**, The Macmillan Company, New York, 1927.

Cadbury, Henry J.. "The Present State of New Testament Studies", **The Haverford Symposium on Archaeology and the Bible**, (ed. William F. Albright ve diğerleri), The American Schools of Oriental Research, New Haven, 1938, ss. 79-110.

Callan, Terrance. "The Preface of Luke-Acts and Historiography", **New Testament Studies**, Vol. 31/4, 1985, ss. 576-581.

Calvin, John. **Commentary on a Harmony of the Evangelists: Matthew, Mark, and Luke**, Vol. 1-3, çev. William Pringle, Calvin Translation Society, Edinburgh, 1845-1846.

Campbell, Gordon. **Bible: The Story of the King James Version 1611-2011**, Oxford University Press, New York, 2010.

Catchpole, David R.. "Source, Form and Redaction Criticism of the New Testament", **Handbook to Exegesis of the New Testament**, (ed. Stanley E. Porter), Brill, Leiden, 2002, ss. 167-188.

Chadwick, Henry. "Augustine of Hippo", **Dictionary of Biblical Interpretation**, (ed. John H. Hayes), Vol. 1, Abingdon Press, Nashville, 1999, ss.85-87.

Chadwick, Henry. **Augustine of Hippo: A Life**, Oxford University Press, New York, 2009.

Childs, Brevard S.. **Introduction to the Old Testament as Scripture**, Fortress Press Philadelphia, 1979.

Clements, R. E.. "The Study of the Old Testament", **Nineteenth Century Religious Thought in the West**, Vol. 3, (ed. Ninian Smart ve diğerleri), Cambridge University Press, Cambridge, 1988, ss. 109-141.

Clements, Ronald E.. "Marsh, Herbert", **Dictionary of Biblical Interpretation**, (ed. John H. Hayes), Vol. 2, Abingdon Press, Nashville, 1999, s.132.

Collins, Adela Yarbro. **Mark: A Commentary**, Fortress Press, Minneapolis, 2007.

Collins, John J.. **Daniel: With an Introduction to Apocalyptic Literature**, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids/Michigan, 1999.

Conybeare, F. C.. **History of New Testament Criticism**, G. P. Putnam's Sons, New York, 1910.

Conzelmann, Hans. **The Theology of St. Luke**, trans. Geoffrey Buswell, Fortress Press, Philadelphia, 1982.

Cook, John Granger. **The Interpretation of the New Testament in Greco-Roman Paganism**, Hendrickson Publishers, Peabody/MA, 2002.

Cook, John Granger. **The Interpretation of the Old Testament in Greco-Roman Paganism**, Mohr Siebeck, Tübingen, 2004.

Cotter, Wendy. **Miracles in Greco-Roman Antiquity: A Sourcebook**, Routledge, New York, 2003.

Cranfield, C. E. B. **The Gospel According to Saint Mark**, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.

Creed, John M. **The Gospel According to St. Luke: The Greek Text with Introduction, Notes and Indices**, Macmillan and Co., London, 1930.

Cross, F.L. ve Elizabeth A. Livingstone (ed.). "Donation of Constantine", **The Oxford Dictionary of the Christian Church**, Second Edition, Oxford University Press, New York, 1993, 419.

Çelik, Mehmet. "Synoptic İncillerin Kaynakları ve Tahlili Mukayeseleri," **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 8, 1988, ss. 267-274.

Çoban, Bekir Zakir. **Geçmişten Günümüze Papalık**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2009.

Çoban, Bekir Zakir. "Katolik Kilisesi'nde Gelenek Anlayışı," **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 47, 2018, ss. 7-34.

Danker, Frederick William ve Kathryn Krug. **The Concise Greek–English Lexicon of the New Testament**, The University of Chicago Press, Chicago, 2009.

De Jonge, Henk J.. "Augustine on the Interrelations of the Gospels", **The Four Gospels: Festschrift Frans Neirynck**, 3 Cilt, (ed. Frans Van Segbroeck), Leuven University Press, Leuven, 1992, ss. 2409-2417.

De Jonge, Henk J.. "The Loss of Faith in the Historicity of the Gospels: H.S. Reimarus (ca 1750) on John and the Synoptics", **John and the Synoptics**, (ed. Adelbert Denaux), Leuven University Press, Leuven, 1992, ss. 409-421.

De Lang, Marijke H.. "Jean Gerson's Harmony of the Gospels (1420)", **Dutch Review of Church History**, Vol. 71, No. 1, 1991, ss. 37-49.

De Lang, Marijke H.. "Literary and Historical Criticism as Apologetics: Biblical Scholarship at the End of the Eighteenth Century", **Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis**, Vol. 72-2, 1992, ss. 149-165.

De Lang, Marijke H.. "The Prehistory of the Griesbach Hypothesis", **Ephemerides Theologicae Lovanienses**, Vol. 69/1, 1993, ss. 134-139.

Dungan, David L. **A History of the Synoptic Problem: The Canon, the Text, the Composition, and the Interpretation of the Gospels**, Doubleday, New York, 1999.

Duygu, Zafer. **İnciller Güvenilir Metinler midir?: Metodolojik ve Karşılaştırmalı Analizler**, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2020.

Duygu, Zafer. **İsa, Pavlus, İnciller: Hristiyanlık Neden ve Nasıl Ortaya Çıktı?**, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2018.

Ehrman, Bart D. (trans.). **The Apostolic Fathers**, Vol. 1-2, Harvard University Press, Cambridge/MA, 2003.

Ehrman, Bart D.. **The New Testament: A Historical Introduction to the Early Christian Writings**, Second Edition, Oxford University Press, New York, 2000.

Epiphanius of Salamis, **The Panarion**, Book I (Sects 1-46), Second Edition, trans. Frank Williams, Brill, Leiden, 2009.

Eusebius, "Church History", trs. Arthur Cushman McGiffert, **Nicene and Post-Nicene Fathers**, Second Series, Vol. 1, (ed. Philip Schaff ve Henry Wace), Wm. B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids/Michigan, 1991, ss. 81-403.

Evans, Craig A.. "The Life of Jesus", **Handbook to Exegesis of the New Testament**, (ed. Stanley E. Porter), Brill, Leiden, 1997, ss. 427-475.

Farmer, William R.. "Modern Developments of Griesbach's Hypothesis", **New Testament Studies**, Vol. 23, Issue 03 , April 1977, ss. 275-295.

Farrer, Austin M.. "On Dispensing with Q", **Studies in the Gospels: Essays in Memory of R. H. Lightfoot**, (ed. D. E. Nineham), Blackwell, Oxford, 1957, ss. 55-86.

Fitzmyer, Joseph A.. "Luke, the Gospel According to", **The Oxford Companion to the Bible**, (ed. Bruce M. Metzger ve Michael D. Coogan), Oxford University Press, New York, 1993, ss. 469-474.

Fitzmyer, Joseph A. **The Gospel According to Luke (I-IX): Introduction, Translation, and Notes**, Doubleday&Company Inc., New York, 1981.

Fitzmyer, Joseph A.. **The Gospel According to Luke (X-XXIV): Introduction, Translation, and Notes**, Doubleday&Company Inc., New York, 1985.

Fitzmyer, Joseph A.. "The Priority of Mark and the 'Q' Source in Luke", **Jesus and Man's Hope**, (ed. David G. Buttrick), Pittsburgh, 1970, ss. 131-170.

Fleddermann, Harry T.. **Mark and Q: A Study of the Overlap Texts**, Leuven University Press, Leuven, 1995.

Fleddermann, Harry T.. **Q: A Reconstruction and Commentary**, Peeters, Leuven, 2005.

Fleddermann, Harry T.. "The Doublets in Luke", **Ephemerides Theologicae Lovanienses**, Vol. 84/4, 2008, ss. 409-444.

Floss, Johannes P.. "Form, Source, and Redaction Criticism", **The Oxford Handbook of Biblical Studies**, (ed. J. W. Rogerson ve Judith M. Lieu), Oxford University Press, New York, 2006, ss. 591-614.

François, Michel. "Vienne, Council of", **New Catholic Encyclopedia**, Second Edition, Vol. 14, Gale, Farmington Hills/MI, 2003, ss. 489-491.

Franklin, Eric. "Luke", **The Oxford Bible Commentary: The Gospels**, (ed. John Muddiman ve John Barton), Oxford University Press, New York, 2001, ss. 134-185.

Friedman, Richard Elliott, **Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?**, çev. Muhammet Tarakçı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2005.

Goodacre, Mark. "Redaction Criticism," **Dictionary of Jesus and the Gospels**, Second Edition, (ed. Joel B. Green), InterVarsity Press, Downers Grove/IL, 2013, ss. 767-771.

Goodacre, Mark. **The Synoptic Problem: A Way Through the Maze**, T&T Clark International, London, 2001.

Goodspeed, Edgar J. "Some Greek Notes", **Journal of Biblical Literature**, Vol. 73, No. 2, 1954, ss. 84-92.

Goulder, Michael D.. "On Putting Q to the Test", **New Testament Studies**, Vol. 24, Issue 02, January 1978, ss. 218-234.

Grant, Frederick C.. **The Gospels: Their Origin and Their Growth**, Harper&Brothers Publishers, New York, 1957.

Grech, Prosper (tanıtan). "Josef Kürzinger'in Papias von Hierapolis und die Evangelien des Neuen Testaments adlı eseri", **Biblica**, Vol. 65, No. 2, 1984, ss. 283-285.

Greeven, Heinrich. "The Gospel Synopsis from 1776 to the Present Day", trans. Robert Althann, **J. J. Griesbach: Synoptic and Text-critical Studies 1776-1976**, (ed. Bernard Orchard ve Thomas R. W. Longstaff), Cambridge University Press, Cambridge, 1978, ss. 22-49.

Griesbach, Johann J.. "A Demonstration that Mark was Written After Matthew and Luke", trans. Bernard Orchard, **J.J. Griesbach: Synoptic and Text-Critical Studies 1776-1776**, (ed. Bernard Orchard ve Thomas R. W. Longstaff), Cambridge University Press, Cambridge, 1978, ss. 103-135.

Gritsch, Eric W. (ed.). **Martin Luther: Faith in Christ and the Gospel (Selected Spiritual Writings)**, New City Press, New York, 1996.

Gutwenger, Engelbert. "The Anti-Marcionite Prologues", **Theological Studies**, Vol. 7, 1946, ss. 393-409.

Gündüz, Şinasi. "Maniheizm", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 27, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2003, 575-577.

Hadot, Pierre. "Porphyry", **New Catholic Encyclopedia**, Second Edition, Vol. 11, Gale, Farmington Hills/MI, 2003, ss. 520-521.

Hagner, Donald A.. **The New Testament: A Historical and Theological Introduction**, Baker Academic, Grand Rapids/MI, 2012.

Hall, Basil. "Biblical Scholarship: Editions and Commentaries", **The Cambridge History of the Bible: The West from the Reformation to the Present Day**, (ed. S. L. Greenslade), Cambridge University Press, Cambridge, 1976, ss. 38-48.

Hamilton, Alastair. "Humanists and the Bible", **The Cambridge Companion to Renaissance Humanism**, (ed. Jill Kraye), Cambridge University Press, New York, 2004, ss. 100-117.

Hargis, Jeffrey W.. **Against the Christians: The Rise of Early Anti-Christian Polemic**, Peter Lang, New York, 1999.

Harman, Ömer Faruk. "İncil," **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 22, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2000, ss. 270-276.

Harman, Ömer Faruk. **Metin, Muhteva ve Kaynak Açısından Yahudi Kutsal Kitapları**, İstanbul, 1988.

Harnack, Adolf. **The Sayings of Jesus: The Second Source of St. Matthew and St. Luke**, çev. J. R. Wilkinson, Williams & Norgate, London, 1908.

Harrington, Daniel J.. "The Synoptic Gospels", **The Biblical Heritage: In Modern Catholic Scholarship**, (ed. John J. Collins ve John Dominic Crossan), Michael Glazier, Wilmington/ Delaware, 1986, ss. 131-155.

Harrison, Carol. "Augustine", **The New Cambridge History of the Bible, Volume 1: From the Beginnings to 600**, (ed. James Carleton Paget ve Joachim Schaper), Cambridge University Press, Cambridge, 2013, ss. 676-696.

Harrison, R. K.. **Introduction to the Old Testament**, William B. Eerdmans Publishing, Grand Rapids/Michigan, 1969.

Hartman, Louis F. ve Alexander A. Di Lella. **The Book of Daniel**, Doubleday, New York, 1978.

Hawkins, John C.. **Horae Synopticae: Contributions to the Study of the Synoptic Problem**, Second Edition, Clarendon Press, Oxford, 1909.

Hazard, Paul. **Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme**, çev. Erol Güngör, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1996.

Hill, Charles E.. "What Papias Said About John (And Luke) A 'New' Papian Fragment", **The Journal of Theological Studies**, Vol. 49, No:2, 1998, ss. 582-629.

Hobbes, Thomas, **Leviathan**, çev. Semih Lim, YKY, İstanbul, 2008.

Holladay, Carl R.. **A Critical Introduction to the New Testament: Interpreting the Message and Meaning of Jesus Christ**, Abingdon Press, Nashville, 2005.

Holmes, Michael W.. "Textual Criticism", **New Testament Criticism and Interpretation**, (ed. David Alan Black and David S. Dockery), Zondervan Publishing House, Grand Rapids/Michigan, 1991, ss.101-134.

Holmes, Michael W. (trans.). **The Apostolic Fathers: Greek Texts and English Translations**, 3rd Edition, Baker Academic, Grand Rapids/MI, 2007.

Honoré, A. M.. "A Statistical Study of the Synoptic Problem", **Novum Testamentum**, Vol. 10, Fasc. 2/3, Apr.-Jul. 1968, ss. 95-147.

Howard, W.F. "The Anti-Marcionite Prologues to the Gospel," **The Expository Times**, Vol. 47, 1936, ss. 534-538.

Houtman, Cornelius. "Pentateuchal Criticism", **Dictionary of Biblical Criticism**, (ed. John H. Hayes), Vol. 2, Abingdon Press, Nashville, 1999, ss. 257-262.

Hulen, Amos Berry. **Porphyry's Work Against the Christians: An Interpretation**, Yale Studies in Religion no:1, Mennonite Press, Scottdale/PA, 1933.

Hull, John M.. **Hellenistic Magic and the Synoptic Tradition**, Alec R. Allenson Inc., Naperville/IL, 1974.

Hultgren, Stephen. **Narrative Elements in the Double Tradition: A Study of Their Place within the Framework of the Gospel Narrative**, Walter de Gruyter, Berlin, 2002.

Irenaeus. "Against Heresies", trans. Alexander Roberts ve William Rambaut, **The Ante-Nicene Fathers**, Vol. 1, (ed. Alexander Roberts, James Donaldson ve A. Cleveland Coxe), WM. B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids/Michigan, 1996, ss. 315-567.

Iverson, Kelly R.. "A Further Word on Final Γάπ (Mark 16:8)", **The Catholic Biblical Quarterly**, Vol. 68, no. 1, January 2006, ss. 79-94.

Jeal, Roy R. "Kitap Tanıtımı: Martin Hengel, The Four Gospels and the One Gospel of Jesus Christ: An Investigation of the Collection and Origin of the Canonical Gospels, İngilizceye çev. John Bowden" **Journal of Biblical Literature**, Vol. 121, No. 2, Summer 2002, ss. 366-368.

Jeremias, Joachim. "*Zur Hypothese einer schriftlichen Logienquelle Q*", **Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft**, Vol. 29, 1930, ss. 147-149.

Jerome, **Commentary on Matthew**, trans. Thomas P. Scheck, The Catholic University of America Press, Washington, D.C., 2008.

Johnson, Luke Timothy. "Luke-Acts, Book of", **The Anchor Bible Dictionary**, (ed. David N. Freedman), Vol. 4, Doubleday, New York, 1992, ss. 403-420.

Justin Martyr, "The First Apology", trans. Marcus Dods and George Reith, **The Ante-Nicene Fathers**, Vol. 1, (ed. Alexander Roberts, James Donaldson ve A. Cleveland Coxe), WM. B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids/Michigan, 1996, ss. 163-187.

Kilpatrick, G.D.. **The Origins of the Gospel According to St. Matthew**, Clarendon Press, Oxford, 1946.

Kinzig, Wolfram. "Pagans and the Bible", **The New Cambridge History of the Bible, Volume 1: From the Beginnings to 600**, (ed. James Carleton Paget ve Joachim Schaper, Cambridge University Press, Cambridge, 2013, ss. 752-774.

Kloppenborg, John S.. **Excavating Q : The History and Setting of the Sayings Gospel**, Fortress Press, Minneapolis, 2000.

Kloppenborg, John S.. **Q Parallels: Synopsis, Critical Notes & Concordance**, Polebridge Press, Sonoma/CA, 1988.

Kloppenborg, John S.. **The Formation of Q: Trajectories in Ancient Wisdom Collections**, Fortress Press, Philadelphia, 1987.

Kloppenborg, John S. ve diğeri. **Q-Thomas Reader**, Polebridge Press, California, 1990.

Koester, Helmut. **Ancient Christian Gospels: Their History and Development**, Trinity Press International, Pennsylvania, 1990.

Koester, Helmut. "From the Kerygma-Gospel to Written Gospels", **New Testament Studies**, Volume 35, July 1989, ss. 361-381.

Kollmann, Bernd. "Jesus and Magic: The Question of the Miracles", **Handbook for the Study of the Historical Jesus, Vol. 4: Individual Studies**, (ed. Tom Holmen ve Stanley E. Porter), Brill, Leiden, 2011, ss. 3057-3085.

Kutsal Kitap: Yeni Çeviri, Kitabı Mukaddes Şirketi, Seoul, 2013.

Kuzgun, Şaban. **Dört İncil: Yazılması, Derlenmesi, Muhtevası, Farklılıkları, Çelişkileri**, Ertem Matbaa, Ankara, 1996.

Kümmel, Werner Georg. **Introduction to the New Testament**, trans. Howard C. Kee, Abingdon Press, Nashville, 1975.

Kümmel, Werner Georg. **The New Testament: The History of the Investigation of Its Problems**, çev. S. McLean Gilmour ve Howard C. Kee, Abingdon Press, Nashville, 1972.

Lampe, G.W.H. "Luke", **Peake's Commentary on the Bible**, (ed. Matthew Black ve H.H. Rowley), Nelson, Hong Kong, 1975, ss. 820-843.

Lessing, Gotthold Ephraim. "Necessary Answer to a Very Unnecessary Question of Herr Haupt-pastor Goeze in Hamburg", **Lessing's Theological Writings**, çev. Henry Chadwick, Stanford University Press, Stanford, 1956, ss. 62-64.

Lessing, Gotthold Ephraim. "New Hypothesis Concerning the Evangelists Regarded as Merely Human Historians", **Lessing's Theological Writings**, çev. Henry Chadwick, Stanford University Press, Stanford , 1956, ss. 65-81.

Livingstone, Elizabeth A. (ed.). "Anti-Marcionite Prologues", **The Concise Oxford Dictionary of the Christian Church**, Oxford University Press, Oxford, 1977.

Longenecker, Richard N.. **Biblical Exegesis in the Apostolic Period**, William B. Eerdmans Publishing, Michigan, 1977.

Magny, Ariane. **Porphyry in Fragments: Reception of an Anti-Christian Text in Late Antiquity**, Routledge, New York, 2016.

Maio, Eugene. "The Synoptic Problem and the Vaganay Hypothesis", **Irish Theological Quarterly**, Vol. 26, Issue 2, 1959, ss. 167-181.

Mann, C. S.. **Mark: A New Translation with Introduction and Commentary**, Doubleday, New York, 1986.

Marxsen, Willi. **Introduction to the New Testament: An Approach to its Problems**, çev. G. Buswell, Fortress Press, Philadelphia, 1983.

McArthur, Harvey K. "Short Comment: The Origin of the 'Q' Symbol", **The Expository Times**, Vol. 88, No. 4, January 1977, ss. 119-120.

McKnight, Scot. "Source Criticism", **New Testament Criticism and Interpretation**, (ed. David A. Black and David S. Dockery), Zondervan Publishing House, Grand Rapids/Michigan, 1991, ss. 137-172.

Metzger, Bruce M.. **A Textual Commentary on the Greek New Testament**, United Bible Societies, London, 1971.

Metzger, Bruce M.. **The Bible in Translation: Ancient and English Versions**, Baker Academic, Grand Rapids/Michigan, 2001.

Metzger, Bruce M.. **The Canon of the New Testament: Its Origin, Development, and Significance**, Oxford University Press, New York, 1989.

Metzger, Bruce M.. **The Early Versions of the New Testament: Their Origin, Transmission, and Limitations**, Oxford University Press, New York, 2001.

Metzger, Bruce M. ve Bart D. Ehrman. **The Text of the New Testament: Its Transmission, Corruption, and Restoration**, Fourth Edition, Oxford University Press, New York, 2005.

Moffatt, James. **An Introduction to the Literature of the New Testament**, T&T Clark, Edinburgh, 1912.

Morgan, Robert. "Tübingen School," **A Dictionary of Biblical Interpretation**, (ed. R. J. Coggin ve J. L. Houlden), SCM Press, London, 1990, ss. 710-713.

Moule, C. F. D.. **The Birth of the New Testament**, Adam&Charles Black, London, 1971.

Moulton, James H. ve George Milligan. **The Vocabulary of the Greek Testament: Illustrated from the Papyri and Other Non-Literary Sources**, Hodder and Stoughton Limited, London, 1929.

Moulton, William F. ve Alfred S. Geden, **A Concordance to the Greek Testamanet: According to the Texts of Westcott and Hort, Tischendorf, and the English Revisers**, T&T Clark, Edinburgh, 1897.

Neill, Stephen ve Tom Wright. **The Interpretation of the New Testament: 1861-1986**, Second Edition, Oxford University Press, Oxford, 1988.

Neirynck, Frans. "Synoptic Problem", **The New Jerome Biblical Commentary**, (ed. Raymond E. Brown ve diğerleri), Prentice Hall, New Jersey, 1990, ss. 587-595.

Neirynck, Frans. **The Minor Agreements: In a Horizontal-line Synopsis**, Leuven University Press, Leuven, 1991.

New, David Stewart. **Old Testament Quotations in the Synoptic Gospels, and the Two-Document Hypothesis**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), McMaster University School of Graduate Studies, Hamilton/Ontario, 1990.

Novum Testamentum Graece, 28th Revised Edition, (ed. Kurt Aland ve diğerleri), Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 2012.

Oliver, Harold H.. "The Epistle of Eusebius to Carpianus: Textual Tradition and Translation", **Novum Testamentum**, Vol. 3, Fasc. 1/2, Jan. 1959, ss. 138-145.

O'Neill, J. C.. "Biblical Criticism", **The Anchor Bible Dictionary**, (ed. David N. Freedman), Vol. 1, Doubleday, New York, 1992, ss. 725-730.

O'Neill, J. C.. "The Study of the New Testament", **Nineteenth Century Religious Thought in the West**, (ed. Ninian Smart ve diğerleri), Cambridge University Press, Cambridge, 1985, ss. 143-178.

O'Neill, J. C.. "The Synoptic Problem", **New Testament Studies**, Volume 21, January 1975, ss. 273-285.

Orchard, Bernard. "The Two-Gospel Hypothesis or, Some Thoughts on the Revival of the Griesbach Hypothesis", **The Downside Review**, Vol. 98, 1980, ss. 267-279.

Orchard, Bernard ve Harold Riley, **The Order of the Synoptics: Why Three Synoptic Gospels?**, Mercer University Press, Macon/Georgia, 1987.

Origen, "Commentary on the Gospel of John", trans. Allan Menzies, **The Ante-Nicene Fathers**, Vol. 10, (ed. Allan Menzies), Fifth Edition, Wm. B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids/Michigan, 1995, ss. 297-408.

Origen, **Contra Celsum**, trans. Henry Chadwick, Cambridge University Press, Cambridge, 1980.

Origen. **Homilies on Luke: Fragments on Luke**, trans. Joseph T. Lienhard, The Catholic University of America Press, Washington, 1996.

Palmer, N. H.. "Lachmann's Argument", **New Testament Studies**, Vol. 13, Issue 4, July 1967, ss. 368-378.

Parker, D. C.. **The Living Text of the Gospels**, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

Patterson, Stephen J.. "Harmony of Gospels", **The Anchor Bible Dictionary**, (ed. David N. Freedman), Vol. 3, Doubleday, New York, 1992, s. 61.

Patton, Carl S.. **Sources of the Synoptic Gospels**, The Macmillan Company, Chicago, 1915.

Patton, Carl S.. "Two Studies of the Gospel of Mark", **The Harvard Theological Review**, Vol. 6/2, Apr. 1913, ss. 229-239.

Perkins, Pheme. "The Synoptic Gospels and Acts of the Apostles Telling the Christian Story", **The Cambridge Companion to Biblical Interpretation**, (ed. John Barton), Cambridge University Press, Cambridge, ss. 241-258.

Perrin, Nicholas. "Form Criticism", **Dictionary of Jesus and the Gospels**, Second Edition, (ed. Joel B. Green), InterVarsity Press, Downers Grove/IL, 2013, ss. 288-294.

Petrie, Stewart. "'Q' is Only What You Make It", **Novum Testamentum**, Vol. 3, Jan., 1959, ss. 28-33.

Philo. **On Abraham, On Joseph, On Moses**, trans. F. H. Colson, Harvard University Press, Cambridge/MA, 1984, ss. 274-595.

Polat, Selahattin. "Metin Tenkidi: Kavramsal Çerçevesi, Boyutları, Temel Problemleri, Kısa Tarihi, İslami İlimler İçin Önemi ve Vadettikleri," **İslami İlimlerde Metodoloji/Usûl Mes'elesi II (Tartışmalı İlmi İhtisas Toplantıları, 1,2,3)**, İstanbul, 2009, ss. 299-375.

Price, Robert M.. "Friedrich Schleiermacher. Luke: A Critical Study", depts.drew.edu/jhc/Schleier.html, (09.02.2021).

Quasten, Johannes. **Patrology**, Vol. 1-3, Christian Classics, Allen/TX, tarihsiz.

Reicke, Bo. "From Strauss to Holtzmann and Meijboom: Synoptic Theories Advanced during the Consolidation of Germany, 1830-70", **Novum Testamentum**, Vol. 29, Fasc. 1, Jan., 1987, ss. 1-21.

Reicke, Bo. "Griesbach's Answer to the Synoptic Question", trans. Ronald Walls, **J.J. Griesbach: Synoptic and Text-Critical Studies 1776-1976**, (ed. Bernard Orchard ve Thomas R. W. Longstaff), Cambridge University Press, Cambridge , 1978, ss. 50-67.

Reicke, Bo ve David B. Peabody, "Synoptic Problem," **Dictionary of Biblical Interpretation**, (ed. John H. Hayes), Vol. 2, Abingdon Press, Nashville, 1999, ss. 517-524.

Reilly, W. S. "Saint Luke", **The Catholic Biblical Quarterly**, Vol. 1, No. 4, 1939, ss. 314-324.

Reimarus, Hermann Samuel. "Concerning the Intention of Jesus and his Teaching", çev. Ralph S. Fraser, **Reimarus: Fragments**, (ed. Charles H. Talbert), SCM Press Ltd., London, 1971, ss. 61-269.

Reventlow, Henning G.. "Deism", **Dictionary of Biblical Interpretation**, (ed. John H. Hayes), Vol. 1, Abingdon Press, Nashville, 1999, ss. 262-264.

Reventlow, Henning G.. **History of Biblical Interpretation, Volume 4: From The Enlightenment to the Twentieth Century**, çev. Leo G. Perdue, Society of Biblical Literature, Atlanta, 2010.

Robinson, James M.. "The International Q Project Work Session 16 November 1990", **Journal of Biblical Literature**, Vol. 110, No. 3, Autumn 1991, ss. 494-498.

Robinson, James M., Paul Hoffmann ve John S. Kloppenborg (ed.). **The Critical Edition of Q**, Fortress Press, Minneapolis, 2000.

Rogerson, John. **Old Testament Criticism in the Nineteenth Century: England and Germany**, Fortress Press, London, 1985.

Salvatorelli, Luigi. "From Locke to Reitzenstein: the Historical Investigation of the Origins of Christianity", **Harvard Theological Review**, Vol. 22, Issue 04, October 1929, ss. 263-369.

Sanders, J. A.. "Ναζωραῖος in Matt 2:23", **Journal of Biblical Literature**, Vol. 84, No. 2, Jun., 1965, ss. 169-172.

Schmitt, John J. "In Search of the Origin of the Siglum Q", **Journal of Biblical Literature**, Vol. 100, No. 4, Dec., 1981, ss. 609-611.

Schroeder, H. J.. **Canons and Decrees of the Council of Trent**, Fourth Printing, B. Herder Book Co., St. Louis, 1960.

Schweitzer, Albert. **The Quest of the Historical Jesus: A Critical Study of Its Progress from Reimarus to Wrede**, Second English Edition, trans. W. Montgomery, Adam and Charles Black, London, 1911.

Silberman, Lou H. "Whence Siglum Q? A Conjecture", **Journal of Biblical Literature**, Vol. 98, No. 2, Jun. 1979, ss. 287-288.

Simon, Richard. **Critical History of the Text of the New Testament**, trans. Andrew Hunwick, Brill, Leiden, 2013.

Smith, D. Moody. "John and the Synoptics," **Biblica**, Vol. 63, No. 1, 1982, ss. 102-113.

Smith, Morton. **Jesus the Magician**, Barnes & Noble, New York, 1978.

Smith, Paul. "Clement of Llanthony's Gospel Harmony and Augustine's 'De Consensu Evangelistarum'", **Church History and Religious Culture**, Vol. 94, No. 2, 2014, ss. 175-196.

Soards, Marion L. "The Gospel According To Luke", **The New Oxford Annotated Bible: New Revised Standard Version With The Apocrypha**, Revised Fourth Edition, (ed. Michael D. Coogan), Oxford University Press, New York, 2010, ss. 1827-1877.

Soulen, Richard N.. **Handbook of Biblical Criticism**, Second Edition, John Knox Press, Atlanta, 1981.

Spinoza, Benedictus. **Teolojik-Politik İnceleme**, çev. Cemal Bali Akal ve Reyda Ergün, Dost Kitabevi, Ankara, 2016.

Stanton, Graham N.. **The Gospels and Jesus**, Oxford University Press, New York, 1989.

Stanton, Graham N. ve Nicholas Perrin, "Q", **Dictionary of Jesus and the Gospels**, Second Edition, (ed. Joel B. Green), InterVarsity Press, Downers Grove/IL, 2013, ss. 711-718.

Stein, Robert H. "Luke", **The New American Commentary**, Vol. 24, Broadman Press, Nashville, 1992.

Stein, Robert H.. **Studying the Synoptic Gospels: Origin and Interpretation**, Second Edition, Baker Academic, Grand Rapids/MI, 2001.

Stoldt, Hans-Herbert. **History and Criticism of the Marcan Hypothesis**, trans. Donald L. Niewyk, Mercer University Press, Macon, 1980.

Streeter, Burnett Hillman. **The Four Gospels: A Study of Origins**, Revised Fourth Impression, Macmillan and Co., London, 1930.

Styler, G.M.. "The Priority of Mark", **The Birth of the New Testament**, C.F.D. Moule, Adam & Charles Black, London, 1971, ss. 223-232.

Sykes, Norman. "The Religion of Protestants", **The Cambridge History of the Bible: The West from the Reformation to the Present Day**, (ed. S. L. Greenslade), Cambridge University Press, Cambridge, 1976, ss. 175-198.

Talbert, Charles H.. "Introduction", **Reimarus: Fragments**, (ed. Charles H. Talbert), SCM Press Ltd., London, 1971, ss. 1-43.

Tarakçı, Muhammet. "Hristiyanlık'ta Vahiy ve Peygamberlik," **Vahiy ve Peygamberlik**, Kuramer Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 77-175.

Tarakçı, Muhammet. "Origen ve Alegorik Kitab-ı Mukaddes Yorumu", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 19, sayı: 1, 2010, ss. 183-213.

Taylor, Vincent, "The Original Order of Q", **New Testament Essays: Studies in Memory of T. W. Manson, 1893-1958**, (ed. Angus J. B. Higgins), Manchester University Press, Manchester, 1959, ss. 246-269.

Taylor, Vincent. "Some Outstanding New Testament Problems: The Elusive Q", **Expository Times**, Vol.46, 1934, ss. 68-74.

Taylor, Vincent. **The Gospel According to St. Mark**, Second Edition, Macmillan, London, 1984.

Telford, W. R.. **The Theology of the Gospel of Mark**, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.

Teske, Roland J.. "Augustine, St.", **New Catholic Encyclopedia**, Second Edition, Vol. 1, Gale, Farmington Hills/MI, 2003, ss. 850-868.

The Jerusalem Bible, (ed. Alexander Jones), Darton-Longman & Todd, London, 1966.

The New Oxford Annotated Bible: New Revised Standard Version with the Apocrypha, Revised Fourth Edition, (ed. Michael D. Coogan), Oxford University Press, New York, 2010.

Thomas, Robert L. ve Stanley N. Gundry. **A Harmony of the Gospels**, Harper&Row Publishers, New York, 1978.

Throckmorton, Burton H.. **Gospel Parallels: A Synopsis of the First Three Gospels**, Thomas Nelson Inc., New York, 1967.

Torrey, Charles C.. "Julius Wellhausen's Approach to the Aramaic Gospels", **Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft**, Vol. 101, 1951, ss. 125-137.

Trape, Agostino. "Saint Augustine", trans. Placid Solari, **Patrology**, (ed. Angelo di Berardino), Volume 4, , Christian Classics, Allen/TX, tarihsiz, ss. 342-462.

Trocmé, Etienne. **The Formation of the Gospel According to Mark**, çev. Pamela Gaughan, The Westminster Press, Philadelphia, 1975.

Tuckett, Christopher M.. **Q and the History of Early Christianity: Studies on Q**, Hendrickson Publishers, Glasgow, 1996.

Tuckett, Christopher M.. "The Synoptic Problem," **The Anchor Bible Dictionary**, (ed. David N. Freedman), Vol. 6, Doubleday, New York, 1992, ss. 263-270.

Turner, C. H.. "Marcan Usage: Notes, Critical and Exegetical on the Second Gospel", **The Journal of Theological Studies**, Vol. 29, No. 116, July 1928, ss. 346-361.

Turner, Nigel. **A Grammar of New Testament Greek IV: Style**, T&T Clark, Edinburgh, 1976.

Tyson, Joseph B.. "Sequential Parallelism in the Synoptic Gospels", **New Testament Studies**, Vol. 22/3, 1976, ss. 276-308.

Vaganay, Leon. **An Introduction to New Testament Textual Criticism**, Second Edition, çev. Jenny Heimerdinger, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.

Van der Horst, P. W.. "Can a Book End with ΓΑΡ? A Note on Mark XVI. 8", **The Journal of Theological Studies**, Vol. 23, no. 1, April 1972, ss. 121-124.

Van Oyen, Geert. "The Doublets in 19th-Century Gospel Study", **Ephemerides Theologicae Lovanienses**, Vol. 73/4, 1997, ss. 277-306.

Walters, Patricia. "The Synoptic Problem", **The Blackwell Companion to the New Testament**, (ed. David E. Aune), Wiley-Blackwell, Malaysia, 2010, ss. 236-253.

Watson, Duane F.. "Gospels: History of Interpretation", **Dictionary of Jesus and the Gospels**, Second Edition, (ed. Joel B. Green), InterVarsity Press, Downers Grove/IL, 2013, ss. 352-359.

Wenham, David. "Source Criticism," **New Testament Interpretation: Essays on Principles and Methods**, (ed. I. Howard Marshall), Wm. B. Eerdmans Publishing, Grand Rapids, 1977, ss. 139-152.

Westcott, Brooke Foss. **An Introduction to the Study of the Gospels**, Sixth Edition, Macmillan and Co., Cambridge, 1881.

Wikgren, Allen. "Wellhausen on the Synoptic Gospels: A Centenary Appraisal", **Journal of the American Academy of Religion**, Vol. 12/3, 1944, ss. 174-180.

Wilken, Robert Louis. **The Christians as the Romans Saw Them**, Second Edition, Yale University Press, New Haven, 2003.

Wilkins, Michael J.. "Disciples and Discipleship", **Dictionary of Jesus and the Gospels**, Second Edition, (ed. Joel B. Green), InterVarsity Press, Downers Grove/IL, 2013, ss. 202-212.

Williamson, Peter S.. **Catholic Principles for Interpreting Scripture**, Editrice Pontificio Istituto Biblico, Roma, 2001.

Wood, H.G.. "The Priority of Mark", **The Expository Times**, Vol. 65/1, 1953, ss. 17-19.

Young, Stephen E.. **Jesus Tradition in the Apostolic Fathers: Their Explicit Appeals to the Words of Jesus in Light of Orality Studies**, Mohr Siebeck, Tübingen, 2011.

Zahn, Theodor. **Introduction to the New Testament**, Vol. 2, çev. John Moore Trout ve diğerleri, T&T Clark, Edinburgh, 1909.

İnternet Adresleri

<https://www.osmanlicakelam.net/osm/metinler>, (14/07/2022).